

TÜRKİYE CUMHURİYETİ
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
KAMU HUKUKU ANABİLİM DALI

GEN TEKNOLOJİLERİ VE İNSAN HAKLARI

Tezli Yüksek Lisans Tezi

AYŞEGÜL KÜÇÜKALİ

ANKARA 2021

TÜRKİYE CUMHURİYETİ
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
KAMU HUKUKU ANABİLİM DALI

GEN TEKNOLOJİLERİ VE İNSAN HAKLARI

Tezli Yüksek Lisans Tezi

Ayşegül KÜÇÜKALİ

TEZ DANIŞMANI

Doç. Dr. Bülent ALGAN

ANKARA 2021

TÜRKİYE CUMHURİYETİ
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
KAMU HUKUKU ANABİLİM DALI
GENEL KAMU HUKUKU BİLİM DALI

GEN TEKNOLOJİLERİ VE İNSAN HAKLARI

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Tez Danışmanı

Doç. Dr. Bülent ALGAN

TEZ JÜRİSİ ÜYELERİ

Adı ve Soyadı

İmzası

- 1- Doç. Dr. Bülent ALGAN
- 2- Prof. Türkan YALÇIN
- 3- Dr. Öğr. Üyesi Derya DOĞRU

Tez Savunması Tarihi

25/01/2021

T.C.
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü'ne,

Doç. Dr. Bülent ALGAN danışmanlığında hazırladığım “Gen Teknolojileri ve İnsan Hakları (Ankara 2021)” adlı yüksek lisans tezimdeki bütün bilgilerin akademik kurallara ve etik davranış ilkelerine uygun olarak toplanıp sunulduğunu, başka kaynaklardan aldığım bilgileri metinde ve kaynakçada eksiksiz olarak gösterdiğimi, çalışma sürecinde bilimsel araştırma ve etik kurallarına uygun olarak davrandığımı ve aksinin ortaya çıkması durumunda her türlü yasal sonucu kabul edeceğimi beyan ederim.

Tarih: /01/2021

Adı-Soyadı ve İmza

Ayşegül Küçükali

İÇİNDEKİLER

KISALTMALAR.....	VII
GİRİŞ.....	1

BİRİNCİ BÖLÜM

İNSAN VE TEKNOLOJİNİN GELİŞİMİ

I. HÜMANİZMDEN POST-HÜMANİZME İNSAN DOĞASI VE ONURU	4
A. GENEL OLARAK	4
B. İNSAN	6
1. Genel Olarak	6
2. Biyolojik Olarak İnsan	10
3. İnsan Haklarının Öznesi Olarak İnsan.....	10
C. HÜMANİZM	12
D. TRANSHÜMANİZM.....	15
E. POSTHÜMANİZM.....	20
F. İNSAN DOĞASI	23
G. İNSAN ONURU	25
II. TEKNOLOLOJİK GELİŞMELER VE DÖRDÜNCÜ KUŞAK HAKLAR.....	27
A. GENEL OLARAK	27
B. TEKNOLOJİNİN HIZLI YÜKSELİŞİ	28
1. Genel Olarak	28
2. Bilgi-İletişim Teknolojileri	29
a. Bilgi Teknolojisi.....	30
b. İletişim Teknolojileri.....	30

3. Biyoteknoloji.....	32
a. Genel Olarak.....	32
b. Biyoteknolojik Gelişmeler	33
c. Biyoetik ve İnsan Onuru.....	34
C. DÖRDÜNCÜ KUŞAK HAKLARIN DOĞUŞU	35
1. Genel Olarak	35
2. İnsan Haklarının Bütünlüğü	38
3. İnsan Haklarının Dinamizmi	41

İKİNCİ BÖLÜM

GEN TEKNOLOJİLERİ VE İNSAN HAKLARINA ETKİLERİ

I. GEN TEKNOLOJİLERİ.....	43
A. GENEL OLARAK	43
B. TERMİNOLOJİ.....	45
1. DNA	45
2. RNA	46
3. Kromozom.....	46
4. Gen	47
5. Genotip-Fenotip	47
6. Genetik	48
7. CRISPR- Cas9.....	49
8. Embriyo-Fetüs/Cenin	51
C. UYGULAMALARI.....	52
1. Genetik Testler	52
a. Prenatal (Doğum Öncesi) Testler	52

b. Çocuklara Yönelik Testler.....	54
c. Yetişkinlere Yönelik Testler	54
2. Genetik Müdahaleler	55
a. Genel Olarak.....	55
b. Yapılma Amaçlarına Göre: Genetik Terapi- Genetik Yükseltme	55
c. Yapıldıkları Hücreye Göre: Somatik Gen- Tohum Hattı	56
i. <i>Somatik Gen Düzenlemeleri</i>	56
ii. <i>Tohum Hattında Yapılan Gen Düzenlemeleri</i>	57
3. Klonlama	59
4. İnsan Genom Projesi (İGP)	61
5. Biyobankalar	62
II. İNSAN HAKLARINA ETKİSİ.....	63
A. GENEL OLARAK	63
B. İNSAN ONURUNA ETKİLERİ	65
1. Genel Olarak	65
2. Klonlama Açısından.....	68
3. Tasarım Bebekler Açısından	69
C. HANGİ İNSAN HAKLARI NASIL ETKİLENİYOR YA DA	
ETKİLENECEK?	70
1. Genel Olarak	70
2. Yaşam Hakkı	71
3. Sağlık Hakkı.....	74
4. Ayrımcılık Yasağının İhlali.....	79
a. Genel Olarak.....	79
b. Genetik Testler, Genetik Tarama, Fenotip Seçimler Sonucu Ayrımcılık	83

c. Genetik Ayrımcılık.....	84
i. Genel Olarak	84
ii. ABD- Genetik Bilgi Ayrımcılığı Yapmama Yasası (Genetic Information Non-Discrimination Act -GINA)	86
iii. Genetik Ayrımcılık Gözlemevi (GAG)	86
5. Adil Yargılanma Hakkı	87
6. Çalışma Hakkı ve Çalışma Özgürlüğünün İhlali.....	90
7. Özel Yaşama ve Aile Yaşamına Saygı Hakkı	92
a. Kişinin Maddi ve Manevi Varlığını Geliştirme Hakkı.....	94
b. Kişisel Verilerin Korunması ve Biyobankalar	95
8. Düşünce, Din ve Vicdan Özgürlüğü.....	97
9. Bilim Özgürlüğü.....	100
10. Doğal Yoldan Doğma Hakkı.....	102
11. Anne- Babaya (Genetik Mirasa) Sahip Olma Hakkı.....	103
D. ÖJENİ SORUNU.....	104
E. GENETİK ÇEŞİTLİLİK SORUNU.....	108

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

GEN TEKNOLOJİLERİ KARŞISINDA İNSAN HAKLARININ KORUNMASI

I. GENEL OLARAK	110
II. İNSAN HAKLARININ KORUNMASI.....	111
A. ULUSAL DÜZEYDE KORUNMASI VE ULUSAL MEKANİZMALARIN ROLÜ	111
B. BÖLGESEL DÜZEYDE KORUNMASI VE BÖLGESEL MEKANİZMALARIN ROLÜ	113

C. ULUSLARARASI DÜZEYDE KORUNMASI VE ULUSLARARASI MEKANİZMALARIN ROLÜ	114
III. HUKUKSAL DÜZENLEMELER.....	116
A. ULUSLARARASI DÜZENLEMELER	116
1. İnsan Genomu ve İnsan Hakları Evrensel Bildirgesi (1997).....	116
a. Tarihsel Arka Plan.....	116
b. Korunan Değerler, Haklar ve Özgürlükler	117
c. Devletlere Yapılan Öneriler	119
d. Bazı Maddelere Getirilen Sınırlamalar.....	119
2. İnsan Genetik Verileri Uluslararası Bildirgesi (2003).....	120
a. Tarihsel Arka Plan.....	120
b. Korunan Değerler, Haklar ve Özgürlükler	120
c. Devletlere Yapılan Öneriler	122
d. Bazı Maddelere Getirilen Sınırlamalar.....	122
3. Biyoetik ve İnsan Hakları Evrensel Bildirgesi (2005)	123
a. Tarihsel Arka Plan.....	123
b. Korunan Değerler, Haklar ve Özgürlükler	123
c. Devletlere Yapılan Öneriler	125
d. Bazı Maddelere Getirilen Sınırlamalar.....	125
4. İnsan Klonlanmasına Dair Bildirge	126
B. BÖLGESEL DÜZENLEME: AVRUPA İNSAN HAKLARI VE BİYOTİP SÖZLEŞMESİ (1999)	127
1. Tarihsel Arka Plan.....	127
2. Korunan Değerler, Haklar ve Özgürlükler	128

3. Yaptırımlar ve Sınırlamalar.....	129
4. Ek Protokoller	129
a. İnsan Kopyalanmasının Yasaklanmasına Dair Ek Protokol (ETS 168)	129
b. Biyotıp Araştırmaları Hakkında Ek Protokol (ETS 195)	130
c. Sağlık Amaçlı Genetik Teste Dair Ek Protokol (ETS 203).....	130
C. ULUSAL DÜZENLEMELER	131
1. Genel Olarak	131
2. Yapılan Düzenlemeler.....	131
a. Kök Hücre ve Gen Tedavileri Uygulama ve Araştırma Merkezleri Hakkındaki Yönetmelikler.....	131
b. Biyolojik Çeşitliliğe Dair Yönetmelikler	132
c. Üremeye Yardımcı Tedavi Merkezlerine Dair Yönetmelik.....	132
d. Ceza Muhakemesinde Beden Muayenesi, Genetik İncelemeler ve Fizik Kimliğin Tespiti Hakkında Yönetmelik	133
e. Genetik Hastalıklar Değerlendirme Merkezleri Yönetmeliği	134
SONUÇ.....	136
KAYNAKÇA.....	140
ÖZET	151
ABSTRACT	152

KISALTMALAR

AÜDTCFD.	: Ankara Üniversitesi Dil Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi
ABD	: Amerika Birleşik Devletleri
AİHK	: Avrupa İnsan Hakları Komisyonu
AİHM	: Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi
Akt.	: Aktaran
ASŞ	: Avrupa Sosyal Şartı
AY	: Anayasa
AYM	: Anayasa Mahkemesi
B.	: Baskı
BİHEB	: Biyoetik ve İnsan Hakları Evrensel Bildirgesi
Bkz.	: Bakınız
BM	: Birleşmiş Milletler
BMİHK	: Birleşmiş Milletler İnsan Hakları Komisyonu
C.	: Cilt
CEDAW	: Convention on the Elimination of All Forms of Discrimination Against Women
CMK	: Ceza Muhakemeleri Kanunu
CRISPR	: Clustered Regularly Interspaced Short Palindromic Repeats
Çev.	: Çeviren
Der.	: Derleyen
DNA	: Deoksiribonükleik Asit
DÜFBED	: Dumlupınar Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü Dergisi
E.T.	: Erişim tarihi
EBYÜHFD.	: Erzurum Binali Yıldırım Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi
Ed.	: Editör
ESK	: Ekonomik ve Sosyal Konsey

ESKHK	: Ekonomik Sosyal Ve Kültürel Haklar Komitesi
ESKHS	: Ekonomik Sosyal ve Kültürel Haklar Sözleşmesi
GAG	: Genetik Ayrımcılık Gözlemevi
GDO	: Genetiği Değiştirilmiş Organizmalar
GINA	: Genetic Information Non-Discrimination Act
GK	: Güvenlik Konseyi
Haz.	: Hazırlayan
HFSA	: Hukuk Felsefesi ve Sosyolojisi Arkivi
HIPAA	: Health Insurance Portability and Accountability Act
IVF	: In Vitro Fertilizasyon
İGiHEB	: İnsan Genomu ve İnsan Hakları Evrensel Bildirgesi
İGP	: İnsan Genom Projesi
İGVUB	: İnsan Genetik Verileri Uluslararası Bildirgesi
İHEB	: İnsan Hakları Evrensel Bildirgesi
İHK	: İnsan Hakları Komitesi
KSHUS	: Kişisel ve Siyasal Haklar Uluslararası Sözleşmesi
KVKK	: Kişisel Verilerin Korunması Kanunu
md.	: Madde
ODTÜ	: Orta Doğu Teknik niversitesi
para.	: paragraf
RNA	: Ribonükleik Asit
s.	: Sayfa
S.	: Sayı
SÜHFD	: Selęuk Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi
UAD	: Uluslararası Adalet Divanı
UBK	: Uluslararası Biyoetik Komitesi
UNESCO	: United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization

TFK : Türkiye Felsefe Kurumu

Y. : Yıl

Yay. : Yayınları

GİRİŞ

“Yaşamın niteliği yalnızca yaşam bilimleri sayesinde köklü bir biçimde değişebilir.”¹ Aldous Huxley ’in *Cesur Yeni Dünya’nın* önsözünde kurduğu bu cümlelerden anlaşılıyor ki, bilim ve teknolojinin gelişimi her anlamda insanı ve yaşadığı çevreyi etkilemekte; ancak hiçbir bilim ve teknoloji insan üzerinde yapılan kadar insanlığı köklü bir şekilde etkileyememektedir. İnsan üzerinde yapılan bu köklü değişiklikler, insanın var olan tanımlarını değiştirmeye yol açmaktadır. Artık var olan insanla yetinilmemekte; insanı biyolojik anlamda daha iyiye daha yukarıya götürmeye çalışan görüşler ortaya çıkmaktadır. Varolan insanı yüce bir varlık kabul eden hümanizm artık yerini yavaşça başka akımlara bırakmaktadır. Transhümanizm ve posthümanizm adındaki bu akımlar insanı geliştirmeyi ve yeni bir insan türü oluşturmayı amaçlamaktadır. Bu akımlardan ilkinin amaçladığı insan, var olan insanın biyolojik açıdan güçlendirilmiş halidir. İkincisinin amaçladığı insansa, bunun çok daha ötesinde biyolojik bedeni aşarak dijital ortamda var edilen ve bu sayede ölümsüz hale getirilen insandır. Bu amaçlara ulaşabilmekse ancak bilim ve teknoloji aracılığıyla mümkündür.

Günümüzde transhümanizm ve posthümanizmin insanların varlığından söz edilemese de transhümanizmin insanına giderek yaklaşmaktadır. 21. yüzyıl, gen teknolojilerinin devrimlerine başlangıcından beri tanıklık etmektedir. Umut dolu bu teknolojiler göründükleri kadar masum değillerdir. Kanserle çare bulunması, genlerin diziliminden kaynaklı hastalıkların tedavi edilmesi gibi umutlar taşıyan gen teknolojileri, yalnızca bu amaçlarla kullanılmanın ötesine çoktan geçmiştir. Transhümanist arzulara paralel gelişmeler yaşanmaya başlamıştır. Ancak yine de transhümanizmin insanı yaşadığımız çağda henüz var edilememiştir. Bu durum gen teknolojilerinin sebep olacağı

¹ Aldous HUXLEY, *Cesur Yeni Dünya* (Çev. Ümit TOSUN), İthaki Yay., İstanbul 2013, s. 22.

birçok sorunu çok uzak olmasa da bugünden daha uzak bir döneme bırakılabilmeyi sağlar.

21. yüzyılın insanları yani *var olan insanlar* da gen teknolojilerinden çeşitli alanlarda etkilenebilmektedir. İnsan üzerinde uygulanan gen teknolojileri birçok hayali gerçekleştirdiği gibi çeşitli sorunlara yol açabilmektedir. Öyle ki bu teknolojiler aracılığıyla yapılan bazı uygulamalar insan onurunu tehlikeye atmakta ve insan hakları ihlallerine sebep olmaktadır. Yalnızca gen teknoloji uygulamaları değil bu uygulamalar aracılığıyla elde edilen bilgilerin korunması konusunda da özel hayatın gizliliğinden ayrımcılığa kadar çeşitli hak ihlalleri söz konusu olabilmektedir.

İnsan onurunu ve insan haklarını tehlikeli bir durumda bırakan bu gen teknolojileri karşısında 20. yüzyılın sonlarından itibaren uluslararası alanda çalışmalara başlanmıştır. Bu çalışmalar çeşitli konulara dikkat çekmiş ve devletlere bu konuda iç hukuklarında düzenlemeler yapmasına yönelik tavsiyelerde bulunmuşlardır. *Bir tür olarak insanlığın* ve insan haklarının korunmasının bilim ve teknolojinin hızına yetişilebilmesi için önlemlerin alınması gerekmektedir.

Bu çalışmanın konusu bilim ve teknolojinin birleşmesi sonucu yaşadığımız biyoteknolojik çağda, insanın onurunun ve haklarının, hızla gelişen gen teknolojilerinden nasıl etkilendiği ve bu etkilerinin olumsuz olanlarından nasıl korunması gerektiğidir. Bu konunun ele alınma amacıysa gen teknolojileri karşısında, insan onuru ve insan haklarına yönelik ortaya çıkan ya da çıkabilecek sorunlara ve insan haklarının etkili korunmasını sağlayacak düzenlemelerin çok geç kalınmadan yapılması gerektiğine dikkat çekmektir. Öyle ki gen teknolojileri *var olan insan* tanımını değiştirmeye giderek yaklaşmaktadır. İnsanın ve haklarının korunması gen teknolojilerinin hızına yetişilmeye çalışılmalı ya da gen teknolojilerinin hızı azaltılmaya çalışılmalıdır.

Bu çalışmada cevap aranacak sorular şunlardır: insanın ne olduğu, neden önemli olduğu ve gen teknolojileri sonucunda neye dönüşebileceği; insan onuru ve insan doğasının ne olduğu ve insan haklarının nasıl bir yapıda olduğu; gen teknolojilerinin neler olduğu ve ne şekillerde uygulandığı; insan haklarının gen teknolojilerinden ne şekilde etkilendiği; bu teknolojiler karşısında insan haklarına dair ulusal ve uluslararası alanda yapılan çalışmaların ne olduğu ve bunların etkili bir koruma sağlayıp sağlayamadığıdır.

Çalışma üç ana bölümden oluşacaktır. *İnsan ve Teknolojinin Gelişimi* başlıklı ilk bölümde insan kavramına, insanı merkezine alan hümanizm ve türevlerine değinilecek; insan onuru ve insan doğası kısaca açıklanacaktır. Ardından teknolojinin türleri ve gelişimi ve teknolojik gelişmelerin sonucunda dördüncü kuşak hakların ortaya çıkışı ele alınacaktır. Özetle insanın ve teknolojinin gelişiminin açıklandığı bu bölümün ardından *Gen Teknolojiler ve İnsan Haklarına Etkileri* adlı başlığa geçilecektir. Bu başlık altında gen teknolojilerine dair açıklamalar yapıp bu teknolojilerinin uygulanması sonucu insan haklarının nasıl etkileneceği tartışılacak ardından *öjeni ve genetik çeşitlilik* sorunlarına değinilecektir. Son olarak da *Gen Teknolojileri Karşısında İnsan Haklarının Korunması* adlı üçüncü bölümde özel olarak gen teknolojilerinin getirildiği sorunlara yönelik yapılan hukuki düzenlemeler uluslararası, bölgesel ve ulusal olmak üzere üç boyutlu olarak ele alınacak ve bu düzenlemelerin insan haklarının korunmasını ne ölçüde sağladığı tartışılacaktır.

BİRİNCİ BÖLÜM

İNSAN VE TEKNOLOJİNİN GELİŞİMİ

I. HÜMANİZMDEN POST-HÜMANİZME İNSAN DOĞASI VE ONURU

A. GENEL OLARAK

“İnsan olmanın ne demek olduğunu her geçen gün daha az bileceğiz.”² diyor Jose Saramago *Ölüm Bir Varmış Bir Yokmuş* adlı kitabında. İnsanın ne demek olduğu insanlığın başından beri cevaplanmaya çalışılıyor; ancak Saramago’nun da dediği gibi bu cevabı vermek her geçen gün daha da zorlaşıyor. Öyle ki çağımızda bu durum daha da karmaşık hale gelmiştir. İnsan oldukça karmaşık yapıda bir canlıdır ve bu insanı tanımlamayı zorlaştırmaya yeter de artar. İnsan karmaşıklığı onun gelişebilen ve değişebilen bir canlı olmasından kaynaklanmaktadır.

İnsanın değişebilir oluşu, insana ve onun doğasına, insanı odağına alan akımlara da sirayet etmiştir. Bir başka deyişle İnsan doğası ve hümanizmi dönüştürmeye çalışan biyoteknolojik gelişmeler doğal olarak insan haklarını da etkilemiştir. İnsan doğasındaki dönüşümün ve bundan ötürü insan onurunun tehlikeye düşeceğine dair korkular, yaşanan her yeni gelişmede daha da artmıştır. Bu bölümde öncelikle insan kavramı ardından hümanizm ve hümanizmde yaşanan değişimler, insan doğası ve onurunda yaşanan değişimlerle birlikte ele alınacaktır.

Bir birey olarak insanın önemini vurgulayan ve insanı odağına alan bir akım olan hümanizm, ortaya çıkışından bugüne değin edebiyat, felsefe, hukuk gibi birçok farklı disiplinde kendine yer bulmuştur. Bu akımın en belirgin özelliği insanı odağına alması bir başka deyişle insanı ölçü almasıdır. Hümanizm yani insancılık, insanı her şeyin

² José SARAMAGO, *Ölüm Bir Varmış Bir Yokmuş* (Çev. Mehmet Necati Kutlu), B. 18, Kırımızı Kedi Yay., İstanbul 2019, s. 7.

üstünde görmektedir. İnsanı odağına alması dışındaki özellikleri bulunduğu çağa göre değişime uğramıştır. Öyle ki ilk dönem hümanistlerin savunduğu hümanizmle sonraki yüzyıllardaki hümanizm özde aynı savı ileri sürse de birbirlerinden farklı anlamlar taşırlar. Örneğin: Aydınlanma dönemi hümanistleri, insan derken özgür ve beyaz tenli erkekleri kastediyorken³; zamanla bu kavram köle kadın veya ten rengi fark etmeksizin herkesi kapsar hale gelmiştir. Bu durumun sebebi küreselleşen ve değişen dünyanın etkisiyle insan anlayışının değişmesidir.

Zamanla biyolojik açıdan insan kabul edilen herkes, hümanizmin bahsettiği insan haline gelmiştir. Ancak gelişmeler bununla sınırlı kalmamış; biyoteknolojik gelişmelerin sonucunda biyolojik anlamda insan kavramı da değişmeye başlamıştır. İnsana yüklenen anlamın değişimi ve küreselleşen dünyanın etkisiyle kendini aşan insan kavramına paralel olarak hümanizm akımı da kendini aşmış; bunun sonucu olarak da transhümanizm ve posthümanizm gibi akımlar ortaya çıkmıştır.

Genel anlamda daha akıllı daha uzun ömürlü bir insan inşa etme amacıyla yürütülen çalışmalar sonucunda, trans-human ve post-human kavramları ortaya çıkmıştır. Bu kavramlardan ilki *geçiş insanı* olarak Türkçeleştirebileceğimiz trans-human, transhümanizmin odağını oluştururken, ikincisi *insan sonrası* olarak Türkçeleştirebileceğimiz post-human ise posthümanizmin odağını oluşturmaktadır.

Dolayısıyla hümanistlerin insanıyla trans ve post hümanizmin insanları birbiri ardından ortaya çıkan; ancak birbirinden oldukça farklı insanlardır. Her insan anlayışı farklı sorunları beraberinde getirmiştir. Bu sorunların başında insan doğasının dönüşme riskine ve insan onurunun tehlikeye düşmesine dayalı sorunlar gelmektedir. Bahsedilen sorunlara dair tartışmaların daha iyi anlaşılabilmesi için öncelikle insan kavramına

³ Costas DOUZINAS, **Hukuk Adalet ve İnsan Hakları** (Çev. Kasım AKBAŞ- Rabia SAĞLAM), B. 2, Notabene Yay., Ankara 2016, s. 30.

yüklenen anlamların tarih boyunca ne şekilde değiştiğine değinilecek; ardından da sırasıyla hümanizm, transhümanizm ve posthümanizm kavramları ve bu kavramların insan hakları hukukuyla bağlantısı ele alınacak, son olarak da bu akımların insan doğası ve insan onuru üzerindeki etkileri tartışılacaktır.

B. İNSAN

1. Genel Olarak

İnsan nedir? İnsan olabilmenin asgari koşulları var mıdır? İnsan, ne zaman ve nasıl insan olur? İnsan nasıl olmalıdır? Belki de dünyada sorulmuş en eski sorular bunlardır; ancak birinin bile halen kesin bir cevabı yoktur. Gerçekten de “*İnsan nedir?*” sorusuna Antik Çağ felsefecilerinden günümüze değin cevap aranmış, felsefeciler bir süre sonra insanın ne olduğundan ziyade nasıl olması gerektiğine odaklanmışlardır.⁴ İnsan, her anlamda çok yönlü bir varlıktır. Bundan ötürü insanın ne olduğunu ya da nasıl olması gerektiğini felsefeden biyolojiye birçok disiplin ele almıştır. İnsanın ne olduğuna ya da ne olması gerektiğine ilişkin birçok farklı alanda birbirinden farklı tanımlar ve açıklamalar mevcuttur. Tek bir tanımın varlığı söz konusu olmasa bile tüm tanımlar birbiriyle bağlantılıdır.

İnsan, yapılabilecek en genel tanımıyla toplumsal bir canlıdır. Burada canlı kelimesinden insanın biyolojik bir varlık olduğu, toplumsal kelimesinden ise sosyolojik bir varlık olduğu kastedilmektedir. Bir diğer anlatımla insan, diğer canlılar gibi molekül, hücre ve dokulardan oluşur ancak bu biyolojik yapısının yanında başarıları, başarısızlıkları ve kusurları bulunan, kendince hayalleri olan sosyal bir yaratıktır.⁵ Bir

⁴ Taşkın KETENCİ- Metin TOPUZ, “*Aristoteles ve Augustinus’un İnsan Anlayışları Üzerine*”, KAYGI, S. 20, Y. 2013, s. 2.

⁵ Metin ÖZBEK, **Dünden Bugüne İnsan**, İmge Kitabevi Yay., Ankara 2017, s. 15.

başka görüşe göreyse insan; kurulu nizamın ve kanunun dışına çıkmak isteyen ve bu yönde davranan bir varlıktır, bunu mitlerde ve benzeri metinlerde de tanrıların onlara verdiğiyle yetinmeyen ve tanrılara başkaldıran insanın anlatılmasıyla açıklayabiliriz.⁶

Kurulu nizamın dışına çıkmaya çalışan insan, bu biyoteknoloji çağında mitolojilerdekinden farklı şekilde görülebilmektedir. Şöyle ki var olduğu haliyle yetinmeyen ve kendisini biyolojik anlamda daha üstün kılma arzusu içinde olan insana da kurulu nizamın dışına çıkmaya çalışan insan denebilir. İşte bu insan çalışmanın odağındaki insandır; çünkü biyoteknolojik çalışmalarla bırakın kurulu nizamın dışına çıkmayı kendi biyolojisinin, kendi doğasının da dışına çıkmak isteyen bir insanla karşı karşıyayız.

Konu bağlamında insanın yaradılışı ve benzeri bazı mitlere de kısaca değinmek yerinde olacaktır. İnsanın yaradılışına dair birçok kültürde birçok farklı mit söz konusudur. Ancak tüm bunları işlemek oldukça güç ve dikkat dağıtıcı olacağından sınırlama yapmak gerekir. İnsanın yaradılışına dair mitler iki farklı konuda ele alınacaktır. Bunlardan ilki tüm ütopyaların kaynağı olan altın çağ miti ve altın soylu insanların anlatıldığı soylar efsanesi; ikincisiyse tanrı kahraman ve insan üçlüsünün post-human, trans-human ve insan üçlüsü arasındaki benzerliktir. Altın çağ miti, Hesiodos'un *İşler ve Günler* adlı eserindeki soylar efsanesinden⁷ doğmuştur. Soylar efsanesinde Hesiodos insan soylarını beş farklı soy halinde anlatmıştır. Bu soylar sırasıyla altın, gümüş, tunç, kahramanlar ve demir soyudur. Altın çağdaki insanlar yani Altın soylu insanlar dertten

⁶Ahmet DAĞ, “*Hümanizmin Radikalleşmesi Olarak Transhümanizm*”, **Felsefi Düşün “Hümanizm”**, S. 9, Y. 2017, s. 47-48.

⁷ Ayrıntılı bilgi için bkz. <https://rosulaa.blogspot.com/2021/01/soylar-efsanesi-aysegul-kucukali-i.html>, E.T. (04.01.2021).

sıkıntıdan uzak, yaşlanmadan yaşayan insanlardır.⁸ İşte bunlardan ötürü ütopyaların birçoğunun temelinde altın çağ miti yer almaktadır.

“Altın Çağ bir yoruma göre ‘ilkel eşitçi toplumdan sınıflı topluma geçişte aşağı tabakaların eski eşitçi geçmiş dönemlere duydukları özlemin efsaneleştirilmesidir.’”⁹

Altın soydan sonra gelen soylar gittikçe daha kötüye doğru ilerlemiştir. Demir soylular uzun yıllar çocuk kalan bir soydu. Bunların ardından gelen Tunç soyuysa uzun yaşamasa da güçlü kuvvetli bir soydu ancak bunlar da çok kavgacıydılar ve kendi sonlarını kendileri getirdiler. Ardından gelen Kahramanlar soyu diğerlerinden farklıdır. Kahramanlar yarı insan oldukları için ölümlüken; yarı tanrı olmalarından ötürü normal bir insandan daha güçlü ve daha dayanıklı yapıda olmuşlardır. En son gelen soysa Demir soyudur. Bu soydakilerin günümüz insanı olduğu söylenir. Bu soyun insanları ölümlü dayanıksız ve mutsuz insanlardır.¹⁰

Tüm bunları toparlayacak olursak, insanlık eski anlatılarda hep daha iyiyi arzulamış ama daha kötüye gittiğini düşünmüştür. Buna rağmen hep kendini ilerletmiş ve kendinden daha iyi olanını arzulamıştır. Her dönemde ölümsüzlük arayışına gidilmiş ancak bu arayışın şekli farklı olmuştur. Bu arayışların sonucunda nasıl gelişmeler olduğu ilerleyen bölümlerde anlatılacaktır. Şimdi Tanrı-Kahraman ve insan üçlemesini açıklamak yerinde olacaktır.

Mitolojik hikayelerin birçoğunda tanrılar; ölümsüz, yaşlanmayan ve yenilmez derecede güçlü yapıdadır. Kahramanlarsa yarı-tanrı yarı-insan olduklarından insanlardan

⁸ <https://rosulaa.blogspot.com/2021/01/soylar-efsanesi-aysegul-kucukali-i.html>, E.T. (04.01.2021).

⁹ Mustafa Hazım BAYKA, “Ütopya Ya Da Başka Bir Dünyanın Olabilirliği Üzerine”, Tommaso CAMPANELLA, **Güneş Ülkesi** (Çev. Selahattin BAĞDATLI), B. 5, Say Yay., İstanbul 2018, s. 8.

¹⁰ HESİODOS, **Theogonia-İşler ve Günler** (Çev. Azra ERHAT- Sabahattin EYÜBOĞLU), B. 4, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., İstanbul 2018, s. 125.

daha uzun ömürlü ve güçlü yapıdadır. İnsanlarsa ölümlü ve güçsüz bir yapıdadır. Bu anlatılarda bile insanlık hep daha ileriye arzulamış ve de bu uğurda bilimsel ve bilim dışı araştırmalar yapmıştır. Bu gelişmelerin sonucunda insanlık bilhassa tıp alanında ilerlemiş ve daha uzun ömürlü, daha sağlıklı hale gelmiştir. Bu ve benzeri gelişmeler, hümanizm - transhümanizm ve posthümanizm akımlarının insanları üzerinden somutlaştırılabilir. Hümanizmin insanı bahsedilen ölümlü ve güçsüz insandır. Bu insan aslında ölümsüzlüğün ve yaşlanmamanın arzusunu içinde taşır. Bu sebeple asıl amaç post-human dediğimiz insan sonrasıdır. Post-hümanizme doğrudan bir geçiş olamayacağı için bundan önce de yarı tanrı yarı insan olan kahramanlara benzeyen trans-human (geçiş insanı) söz konusu olacaktır. Geçiş insanı, insandan daha güçlü, daha uzun ömürlü ve daha zeki bir yapıdadır.¹¹

İnsanlığın daha sağlıklı ve daha uzun ömürlü hatta ölümsüz olmaya dair arzuları eski anlatılardan da anlaşılacağı üzere uzun bir süredir vardır. Ancak bu hayaller özellikle son 25 yılda yaşanan biyoteknolojik gelişmeler ışığında gerçek olma yolunda adım adım ilerliyor. Bu çalışmalar bağlamında özellikle insan genom projesinin tamamlanmasıyla insan kendi biyolojisine dair oldukça kapsamlı bilgiye sahip olmuş. Biyolojisinin sınırlarını öğrenmeye başlayan insanlığın bu sınırları aşmaya yönelik olan arzuları da artmaya başlamıştır. Bunun sonucunda da biyolojisini aşmaya çalışan insanı konu alan yeni akımlar ortaya çıkmıştır. Bu akımların açıklamasına daha sonra geçilecektir. Öncelikle kısaca insanın *biyolojik insan* ve *insan haklarının öznesi olan insan* olarak neye tekabül ettiğine bakılacaktır.

¹¹ Aysel DEMİR, “Ölümsüzlük ve Yapay Zekâ Bağlamında Trans-Hümanizm”, **Online Academic Journal Of Information Technology**, C. 9, S. 30, Y. 2018, s. 99.

2. Biyolojik Olarak İnsan

Taksonomik adıyla *homo sapiens* olarak bilinen insan, biyolojik olarak genlerden oluşan canlı bir organizmadır. Genel anlamda bir canlı olarak insan; iki kol iki bacak bir baş ve organlardan oluşur¹² ve bu organların her birinin belli işlevleri vardır. Söz gelimi gözler görmek, kulaklar duymak, bağırsaklar sindirim içindir. Bir başka anlatımla insan genellikle, duylara sahip, düşünebilen düşüncelerini konuşarak aktarabilen ve uzuvlarıyla hareket edebilen bir canlıdır. Diğer yandan insan genlerden oluşur; bu genler bir insanın uzun boylu ve gür saçlı olmasını sağlayabildiği gibi kısa boylu ve kel olmasına da neden olabilir. Bu cümleler kulağa sıkıcı ve gereksiz gelebilir ancak en basit haliyle yapılan bu tanımlarda dahi büyük değişikliklerin eşiğindeyiz; biyolojik anlamda bildiğimiz insanın tanımında da değişikliklerin eşiğindeyiz. Çünkü biyoteknolojide yaşanan hızlı gelişimin sonucunda insanın biyolojik tanımı değişmeye başlamıştır. Bu değişim de başka tanımdaki değişime yol açmıştır. Şöyle ki insanın biyolojik tanımının değişmeye başlamasıyla insanın doğası üzerinden yapılan tanımlar da değişmeye başlamıştır. Bu değişime dair korkuların temelinde insan onurunun ihlal edilme tehlikesi yatmaktadır. İnsan onurunun ihlal edilmesi tehlikesiyse, insan haklarının ihlaline dair endişelere yol açmaktadır. Tüm bu konuları daha iyi açıklamak için öncelikle insan haklarının öznesi olan insanın açıklanması gerekir.

3. İnsan Haklarının Öznesi Olarak İnsan

“İnsanlık kavramı Modernitenin icadıdır.¹³” Modernite öncesi dönemlerde yani Atina ve Roma’da yurttaşlar vardı ve bunlar insan türünün üyesi anlamında insan

¹² Bu tanıma uyan başka canlılar da mevcuttur ama insanın fizyolojisi genel anlamda budur. Bu tanım tüm insanlar için de geçerli olmayabilir. Örneğin kişi tek bir bacakla dünyaya gelmiş olabilir bu halde kişi biyolojik anlamda insan değildir denemez. Bu tanımın oldukça genel olduğu unutulmamalıdır.

¹³ DOUZINAS, 2016, s. 27.

değillerdi. Bilindiği üzere eski Yunan ve Roma döneminde erkek, özgür, beyaz tenli insanlar yurttaş ve insan sayılmıştır. Bu sebeple bir hakkın öznesi olarak insan denildiğinde her dönem farklı bir şey anlaşılmıştır. Bir dönemler kadınların dahi insan haklarının konusu olmadığı da bilinen bir gerçektir¹⁴; ancak günümüzde her ne kadar aksini iddia eden bir azınlık bulunsa da kadınların da insan haklarının öznesi anlamında insan olduğu kabul görmüştür.

Bir kişinin insan haklarının öznesi sayılabilmesi için nelerin gerekli olduğuna ilişkin olarak farklı görüşler mevcuttur. Örneğin bir görüşe göre bireyin insan haklarının öznesi olabilmesi için biyolojik olarak insan olması, başkalarının insan haklarını ihlal etmekten kaçınması ve kişinin minimal bir değere sahip olan bir hayatı yaşamaya istekli olması gibi şartları taşıması gerekirken; bir diğer görüşe göreyse bireyin yalnızca insan olması insan haklarının öznesi sayılması için yeterli kabul edilmiştir.¹⁵ İnsan tanımı, hakların özünü ve kapsamını belirleyeceği için insan hakları açısından önemlidir.

Genel anlamıyla insan genlerden oluşan bir canlıdır ancak bu insanların ortak özelliği olduğu kadar onları birbirinden farklı kılan özelliğidir. Bu farklılıkların sağladığı çeşitlilik biyolojik anlamda sadece genlerin dizilimiyle alakalı bilimsel bir durum olarak görülürken, hukuki anlamda çağlar boyu devam eden büyük sorunlara yol açmıştır. Örneğin insanların ten renkleri, biyolojik açıdan kesinlikle seçemedikleri genlerinin bir sonucuyken, bu durum hukuki statülerini etkilemiş ve uzun yıllar boyunca insanlar tenlerine göre köle ve özgür olmak üzere ayrılmış; daha sonra köleliğin kaldırılmasıyla bu durum yerini ırkçılığa dayalı ayrımcılığa bırakmıştır.

¹⁴ Fransız İhtilali sonucu ortaya çıkan ve insan haklarının doğuşunda önemli bir paya sahip olan İnsan ve Yurttaş Hakları Bildirisi'nde dahi insan hakları derken *insan(human)* kelimesi değil *erkek(man)* kelimesi kullanılmıştır.

¹⁵ Harun TEPE, **İnsan Hakları Felsefesi**, B. 1, Bilgesu Yay., Ankara 2018, s. 19.

Günümüzde bu durum hukuki metinlerle önlenmeye çalışılsa da bu önyargı varlığını halen sürdürmekte ve geri dönüşü olmayan kayıplara yol açmaktadır. Yine bir insanın cinsiyeti (X) ve (Y) kromozomlarının dizilimiyle alakalıyken kadınlar cinsiyetlerinden ötürü birçok hakka erkeklerden daha geç ulaşmış; hatta uzun bir dönem bir hakka sahip bile olmamışlardır. Özetle biyolojik tür olarak insanla, insan haklarının öznesi olan insan geç de olsa günümüzde hukuki belgeler üzerinde örtüşmüştür.

İnsanlık, biyolojisini aşmayı ve kendini daha ileriye götürmeyi arzulamış ve arzular zaman içinde evrilmiştir. İlk olarak insan olduğu gibi kabul edilip yüceleştirilmiş, ardından insanı daha güçlü kılmak arzulanmış ve nihayetinde insanın biyolojisini tamamen aşip ölümsüz olması düşünülmüştür. Bu arzuların her biri bir akım (hümanizm, transhümanizm ve posthümanizm) haline gelmiştir. Bu akımlar aşağıda sırasıyla açıklanacaktır.

C. HÜMANİZM

Avrupa'da 14. ve 16. yüzyıllar arasında Rönesans'la birlikte insan, yeniden Antik Çağlardaki değerine ulaşmış¹⁶, daha sonra Aydınlanma'nın da etkisiyle düşünürler insanın yerini ve değerini insan aklıyla açıklamayı amaçlamışlardır¹⁷ ve bunun sonucunda da insanı odağına alan bir akım olan hümanizm ortaya çıkmıştır. Hümanizm, insanı merkezine alarak, insan hakları konusunda toplum ve hukuk düzenlerine yol göstermesi yönüyle, insan hakları düşüncesine önemli katkılarda bulunmuştur.¹⁸

Genel olarak hümanizm, insanı merkeze alan ve onun aklına ve vicdanına hükmeden otoriteleri ve bunun yol açtığı bağnazlığı reddeden, adalet çağrısıyla düşünce

¹⁶ A. Kadir ÇÜÇEN, **İnsan Hakları**, B. 3, Sentez Yay., Ankara 2018, s. 38.

¹⁷ ÇÜÇEN, s. 38.

¹⁸ Anıl ÇEÇEN, **İnsan Hakları**, B. 4, Seçkin Yay., Ankara 2015, s. 49.

ve inanç özgürlüğünü vurgulayan bir akımdır.¹⁹ Bir başka ifadeyle, insanın fert olarak, şarta bağlı olmaksızın mükemmel bir şekilde yetişmesini, ideal insanlığa erişmesini amaçlar²⁰ ve insanın evrensel bir özü olduğunu ve bu öze gerçek özne olan her bireyin sahip olduğunu söyler.²¹ Bir görüşe göre hümanizm; insanı, onu doğanın bir parçası kılan evrimsel bir varlık olarak kabul eder, özgürlüğün mutluluk arayışının ve ekonomik sosyal olarak gelişmenin evrensel insani değerler olduğunu savunur ve bütün inançları, kabulleri ve kendisini de sürekli sorgular; dolayısıyla da yeni deneyimlere ve yeni keşiflere daima açıktır.²²

Hümanizm ortaya çıktığı haliyle kalmamış; bulunduğu çağa göre evrilmiş ve yeni türleri ortaya çıkmıştır. Örneğin Levi Strauss, 20. yüzyıl hümanizmini kendinden önceki iki yüzyıldan farklı bir yere koymuş ve 20. yüzyılın demokratik hümanizm adını vermiştir.²³ İnsan hakları bağlamında demokratik hümanizm önemlidir; ancak çalışma açısından bundan daha önemli olan hukuki hümanizmdir. Bundan ötürü hukuki hümanizmi, insan hakları bağlamında kısaca açıklanması gerekir.

Hukuki hümanizm insanı, her şeyin amacı ve ilkesi sayar.²⁴ Hukuki hümanizm, modern anlamda hümanizm olan bu dünyadaki insanlığın maddi refahına vurgu yapan seküler ve bu nedenle genellikle dinî bakış açısıyla çelişen bir felsefeye değil; özellikle Rönesans dönemindeki Antik Çağ çalışmalarına konu olan hümanizme atıfta bulunur ve

¹⁹ Ezgi Ece ÇELİK, “İnsan ve Sonrası”, **Felsefi Düşün “Hümanizm”**, S. 9, Y. 2017, s. 32.

²⁰ Şükrü AKKAYA, “Hümanizm’in Çıkışı ve Yayılışı”, **AÜDTCFD.**, C. 5, S. 2, Y. 1947, s. 199.

²¹ DOUZINAS, 2017, s. 56.; “‘Türümüz birdir ve bunu meydana getiren her bir birey eşit ahlaki saygınlığa hak kazanır.’ Diyen Michael Ignatieff bunun tipik bir örneğidir.” Akt. DOUZINAS, 2017, s. 56.

²² Lahcen OULHAJ, “Hümanizm ve Kültürel Rölativizm”, **Evrensellik ve Tekillik Arasında İnsan Hakları** (Ed. Ali SEDJARI-Çev. Ertuğrul Cenk GÜRCAN), İmaj Yay., Ankara 2012, s. 48-49.

²³ OULHAJ, s. 48.

²⁴ Costas DOUZINAS, **İnsan Haklarının Sonu** (Çev. Kasım AKBAŞ-Umre Deniz TUNA), B. 1, Dipnot Yay., Ankara 2018, s. 268.

yalnızca bu bağlamda kullanılır.²⁵ Antik Çağ çalışmaların etkisinde olması hukuki hümanizmin insanını özgür, erkek, beyaz tenli ve yurttaşları insan saymasına yol açmıştır. Bir başka deyişle hakların hümanizmi, diğerleri gibi insanlığın özü tanımını yaparken yabancı barbarları, kadınları ve beyaz tenli olmayanları da dışarıda bırakan bir söylem olmuştur.²⁶

Bu sebeplerden dolayı hümanizm her ne kadar insanı ve onun aklını değerli görse de insanı oldukça dar bir çerçeveden tanımlayan ayrımcı bir yapıya sahiptir. Bilhassa cinsiyet veya ırk üzerinden yapılan bu ayrımcı anlayış transhümanizm ve post-hümanizmde çeşitli yollarla giderilmeye çalışılmıştır. Ancak kurgu yazınına da yansıyan duruma bakıldığında hümanizmi, insanı kusurlarıyla yücelttiği için kendini iyi ve doğru bir akım olarak görürken; trans ve posthümanizmi kötü ve yanlış birer akım olarak gördüğüdür.

Hümanist kurgu yazınına bakıldığında insanın mükemmelleştirilmesini genelde *Cesur Yeni Dünya* gibi distopya olarak ele aldığı görülmektedir. Bu durum, insanın mükemmelleştirilmesi meselesine yönelik korkuların olduğunu gösterir. İnsanlık, bir yandan bu gelişmelerin yaşanmasını isterken; diğer yandan neye dönüşeceğine dair endişeler taşımaktadır. Bir başka anlatımla *insan olmayan insanın* inşası arzulansa bile bu arzu korkuyla kol koladır.²⁷ Zaten hümanizmin insanı bu kurgulardaki mükemmel insan değildir. İşte bu noktada hümanist kurgu yazını insanı hatalarıyla betimleyerek onu yücelterek biricikliğini korumuştur.²⁸ Ancak hümanistler her ne kadar insanı kusurlarıyla kabul etse de insanlık kendini kusurlarıyla kabullenmek yerine bu kusurlara savaş açmış

²⁵ <https://www.rg.mpg.de/research-project/legal-humanism>, E.T. (26.09.2020).

²⁶ DOUZINAS, 2018, s. 236.

²⁷ Cenk ÖZDAĞ, “Transhümanizm ve İnsan Olmayan İnsan: Hümanist Yüklerden Kurtulmuş Bir Transhümanist Etik Arayışı”, **Felsefi Düşün “Hümanizm”**, S. 9, Y. 2017, s. 174.

²⁸ ÖZDAĞ, s. 174.

ve kendini mükemmelleştirmeyi amaçlamaya devam etmiştir. Bir zamanlar kadınların, kölelerin ve beyaz tenli olmayanların insan sayılmadığı bir dünyadan, biyolojik olarak insan denilebilen her canlının insan olduğuna ve insan haklarının öznesi olduğu bir dünyaya gelindi. Bir zamanlar imkânsız görülebilen birçok şey mümkün hale geldi.

İnsanlık zaten insan olanı insan kabul etmişken biyoteknolojik gelişmeler sonucu biyolojik açıdan daha üstün bir insanı ya da siber insanların var olabileceği bir dünyayı kabul edebilecek mi? Bu ve benzeri soruların cevaplandırılması için öncelikle bu üstün insana ulaşmayı amaçlayan transhümanizm açıklanmalıdır.

D. TRANSHÜMANİZM

Hümanizmin bir üst basamağı olan transhümanizm, teknolojinin varlığıyla kendine anlam katan ve insanları fiziksel ve zihinsel anlamda geliştirip insanın yaşam sınırlarını daha iyiye doğru genişletmeyi amaçlayan bir akımdır.²⁹ İnsanlar hümanizmin varlığıyla yetinmek yerine onu daha da radikalleştirmeye başlamış ve böylece aşırı ilerleme ideolojisi olarak anlaşılan transhümanizm sürecine geçilmiştir.³⁰ Hümanizm, insanı bir birey olarak ön planda tutan ve hak ettiği şekilde yaşamasını amaçlarken; transhümanizm insanın sadece yaşamasıyla yetinmez ve insanın daha üst düzeye çıkmasının mümkün olduğunu savunur.³¹ Savunucularının genel anlatımıyla transhümanizm:

“İnsanın fiziksel ve bilişsel yeteneklerinin arttırılması ve yaşlanma, hastalanma gibi arzu edilmeyen kusurlarının ortadan kaldırılması amacıyla teknoloji ve bilimden faydalanılması gerektiğini öne süren uluslararası bir

²⁹ DEMİR, s. 96.

³⁰ DAĞ, s. 51.

³¹ DEMİR, s. 96.

*entelektüel ve kültürel harekettir.*³²”

Transhümanizmin temelinde insanın ölümsüzlüğe dair arzuları yatar. Öyle ki transhümanistler, ölümün insan varlığının sonu olduğunu kabullenmezler ve modern bilim ve teknoloji aracılığıyla insan vücudunun beyninin kusurlu yapısını değiştirerek insanı ölümsüz kılmayı amaçlarlar.³³ İnsan yaşam süresinin uzatılmasını temel amaçlarından biri olarak gören bu akım, bunun yanı sıra insanın zekâ düzeyini artırmayı da amaçlamaktadır.³⁴ Transhümanistler kendilerini, Olympos’un ateşini çalıp insanlığa veren Prometheus’a benzetirler; çünkü Prometheus sayesinde insanlar, hayatlarını geliştirebilmiş ve ilerleyebilmişlerdir.³⁵ Transhümanistler Prometheus ise, insanı geliştirme amacı taşıyan her teknoloji de ateştir. Yine Prometheus mitosuyla³⁶ Transhümanistler arasındaki bir diğer benzerlik de Prometheus ’un ciğerinin her gün bir karga tarafından yenilmesi ve tekrardan oluşmasıdır; çünkü Transhümanistler organların kendi kendilerini yenilemesinin de hayalini kurmaktadır.³⁷

³² ÇELİK, s. 39.

³³ Ardeniz ÖZENÇ, “Eski Bilim Yeni Bilime Karşı: Simyacılık ve Transhümanizm”, **Transhümanizm ve Karşılaştırmalı İzdüşümü** (Ed. Timuçin Buğra EDMAN), B. 1, Kastaş Yay., İstanbul 2019, s. 89.

³⁴ DEMİR, s. 96-97.

³⁵ Sara SEDEEQ, “Tarih, Mitler ve Antik Transhümanizm”, **Transhümanizm ve Karşılaştırmalı İzdüşümü** (Ed. Timuçin Buğra EDMAN), B. 1, Kastaş Yay., İstanbul 2019, s. 26.

³⁶ Prometheus mitosunun ilgili kısmı özetle şudur: “Titanlar ve tanrılar arasında geçen savaşta, savaşın kazananın tanrılar olacağını gören Prometheus kardeşi Epimetheus ile birlikte, tanrıların yanında yer aldıkları için Zeus tarafından özgür bırakılır. Kardeşi ile birlikte insanları yaratan Prometheus, insanlara bu yüzden her zaman bir hayranlık duyar. Üstün zekasından bahsettiğimiz titan, Zeus’u sürekli küçük düşürmeye başlayınca, Zeus artık bu durma aşırı öfkelenir ve onun yarattığı insanlardan ateşi geri alır. Bu durum karşısında çok öfkelenen Prometheus, bir gün Olimpos Tanrılarını kandırarak içlerine kadar sızar ve güneşin eteklerinden bir parça kıvılcım çalarak insanlara verir. (...) Durum karşısında iyice öfkelenen Zeus, Prometheus’u Kafkas dağlarına hapseder ve her gün bir kartalın ciğerini yemesi için görevlendirir. Prometheus, pişman olana kadar bu durumu çekmek ile cezalıdır. Her gün, sabah saatlerinde kartal gelip ciğerini o canlıyken ve görüyorken parçalayıp yiyor, günün akşamı ise yarası iyileşiyordu. Prometheus, asla pişman olmadı. Yaptığının her zaman arkasında durdu ve sorumluluğu da sonsuz derece üstlendi.”, Bkz. <https://wannart.com/icerik/20121-atesi-calan-titan-prometheus>, E.T. (20. 01. 2021).

³⁷ SEDEEQ, s. 27.

Antik Yunan'dan günümüze değin birçok anlatı ya da eserlerde transhümanist izlere rastlanmaktadır. Transhümanist arzular, insanların içinde uzun zamandır bulunmaktadır. Özet Transhümanistler oldukça uzun ömürlü, güçlü ve yüksek seviyede zekâya sahip bir insanı arzularlar. Bunun yanı sıra biyoteknoloji yardımıyla insanüstü bir zekâya sahip versiyonumuzu amaçlayan transhümanizm; bilim adamı, filozof, sosyolog, tıp doktoru, psikofarmakolog, mühendis, hukukçu ve bürokrattan sanatçılara, fütüristlere dair birçok unsuru kendinde barındır.³⁸ Bu durum, transhümanizmin birçok alana etki ettiğini gösterebilir ama önemli olan nasıl etki ettiğidir. Bu etkilerden biyoteknoloji ve hukuka olan etkileri asıl konumuzdur.

Biyoteknolojiye olan etkisi, insanı daima ileriye götürmeyi arzulamasından kaynaklı yaşanan gelişmelerdir. İlk aşamalarda insanın ömrünü uzatmak ve yaşam kalitesini yükseltmeyi amaçlayarak hastalıklara karşı tedavi bulunmaya başlanmıştır. Günümüzde artık tedaviden ziyade hastalığı henüz ortaya çıkmadan önlemeye yönelik çalışmalara başlandığı bilinmektedir. Zaten bu çalışmaları tıp alanındaki doktorlardan ziyade genetik bilimiyle uğraşan genetik mühendisleri yürütmektedir.

Genetik mühendisleri yalnızca biyolojik gelişmelerle yetinmemiş; teknolojik gelişmelerle biyolojik gelişmeler harmanlanmaya çalışılmıştır. Bir başka anlatımla uluslararası bir hareket olan transhümanizm, bilim ve teknoloji aracılığıyla insanlığın doğal sınırlarını aşmasını amaçlar.³⁹ İşte bu doğal sınırların aşılmasıyla da daha önce homo-sapiens olarak bilinen varlık, homo-cyberneticusla yer değiştirecek ve insanlık transhümanizm sayesinde biyolojik zincirlerinden kurtulacaktır.⁴⁰ İnsanın doğal sınırları aşıp biyolojik zincirlerinden kurtulması sonucunda ortaya çıkan ve şimdikinden daha

³⁸ DAĞ, s. 55.

³⁹ DAĞ, s. 55.

⁴⁰ DAĞ, s. 56.

uzun ömürlü daha güçlü ve daha zeki olan bu yeni insana trans-human denilecektir.

Hümanizmde, insanın verili durumunun ötesine geçme arzusu çok eski zamanlardan gelen ve insanda bulunan bir potansiyelin açığa çıkarılması şeklindeyken; transhümanizmde, insanın arzu edilen özellikleri teknolojik yardımla ortaya çıkartabileceği gibi gerekirse üretebilmesi şeklindedir ve böylelikle insanın ötesine geçebilir.⁴¹ Transhümanizm etkisindeki bilim ve teknoloji amacına ulaştığı farz edilirse, amaca ulaşıldıktan sonra ne olacak? Transhümanizm, teknoloji eliyle insanlığın sorunlarını çözebileceğine ve bu çözümün içerisinde insanlığın ve insanlığı oluşturan bireylerin zihinsel, fiziksel ve etik dönüşüm geçireceğine dair iyimser bir inanç olarak da kabul edilebilir.⁴² Lakin bu iyimser inancın arzuladığı dönüşümün gerçekleşmesi halinde nasıl bir ortamın söz konusu olacağı ciddi bir tartışma konusudur. Trans-human yani geçiş insanı dediğimiz bu insanla şimdiki insan türünün birlikte yaşamı nasıl olacaktır? Hukuk düzeni açısından statüleri ne olacaktır? Bu sorulara verilen net bir cevap bulunmamaktadır.

Nasıl bir ortam oluşacağına yönelik soruya verilen cevap transhümanistlerce olumlu yönde olsa da kabul edilmesi gereken bir gerçek var. Bu gerçek, *öteki*yle yaşamak söz konusu olduğunda, sorun çıkması oldukça mümkündür. İnsan kendi türünden olanı bile dili, dini, ırkı veya cinsiyeti farklı diye ötekileştirmektedir. Farklı olanı kabullenmek insanlık için zor olsa gerek ki çağlardır devam eden ırk çatışmaları ve cinsiyet eşitsizlikleri gibi sorunlar mevcuttur. İnsan halihazırda kendi türüyle bile barışık değilken kendinden daha uzun ömürlü ve daha zeki bir insan türüyle aynı ortamda sorunsuz bir biçimde yaşaması mümkün değildir. İşte tam da bu noktada bu yaşam alanlarındaki sorunları önlemek ya da sorun ortaya çıkması halinde çözüm yollarını göstermek için

⁴¹ ÖZDAĞ, s. 168-169.

⁴² ÖZDAĞ, s. 182.

hukuka ihtiyaç duyulur. Bu ihtiyaçların ne şekilde ortaya çıkabileceği ve bunların nasıl giderileceği ikinci bölümde açıklanacaktır. Buraya kadar transhümanizmi sorun olarak gören görüşlere yer verildi bu noktadaysa transhümanizmin sorun gördüğü şeylerden bahsedilecektir.

İnsanı ve haliyle onun doğasını değiştirmeyi amaçlayan transhümanizmin karşılaştığı sorunlardan biri de doğal hukuktur. Çağı değiştirmekle insanı değiştirmek hedeflerinin her ikisini de barındıran hümanizmden farklı olarak transhümanizm, bu iki hedeften ikincisine ağırlık vermekte ve insanı değiştirmek ve insan olmayan insanı inşa etmekle insanın mevcut insandan ve doğasından olumlu anlamda olabildiğince farklılaşmasını amaçlar.⁴³ Doğal hukukçu dogmaya göre; hukukun temelinde insanın doğuştan gelen ve sırf insan olmasından ötürü sahip olduğu haklar yer almaktadır; öyleyse insanı insan yapan özelliklerin değişmesini arzulayan bu akımın doğal hukuku nereye koyduğu önem kazanır.⁴⁴ Bu noktadaysa insan olmayan insan olarak tabir edilen trans-human ile normal kabul edilen insan için aynı doğal hukuktan bahsedilip bahsedilemeyeceği sorunu gündeme gelmektedir.⁴⁵

İnsanın kişi bütünlüğü hakkı bağlamında bu durumu somutlaştırırsak, zihni makineye aktarılan *bir insan olmayan insanla*, insan için aynı doğal hukuku uygulamak pek yerinde bir fikir değildir. Yine bu bağlamda devam edersek doğal hukukta neyin doğal olduğu ve doğal hukukun temelini oluşturan insan doğası kavramı, doğal hukuk ve insan haklarının da dayanak noktalarından olan insan onuru gibi kavramların içeriği, bu akımla beraber giderek daha da belirsizleşmekte ve belirsizliğin giderilmesi noktasında sorun ortaya çıkmaktadır.⁴⁶ Bu değişimin ve dönüşümün ne şekilde olacağına dair

⁴³ ÖZDAĞ, s. 176.

⁴⁴ ÖZDAĞ, s. 187-188.

⁴⁵ ÖZDAĞ, s. 187-188.

⁴⁶ ÖZDAĞ, s. 189.

korkular insan haklarına da etki etmiş ve insan onurunu ve doğasını Biyoteknolojik gelişmeler karışığında korumak için dördüncü kuşak haklar ortaya çıkmıştır.

Tüm bu anlatılanlar insanın canavarlaşacağı yönünde korkulara neden olmaktadır. Çünkü genetik bilimi insanları birçok yönden geliştirecektir ancak *Cesur Yeni Dünya* 'daki gibi insanları eşitlik ve özgürlük kavramlarının anlamını yitirdiği bir dünyaya da hapsedebilir.⁴⁷ Ancak bilinmesi gerekir ki transhümanizmin amacı insanın her yönüyle gelişmesi ve iyileşmesidir. Şöyle ki bu akımın amacı insanın uzun ömürlü üstün zekâlı ve süper sağlıklı olmasıdır. Yoksa insan beynini makinelere ya da robotlara yüklemek değildir.⁴⁸ Ancak bu amacı taşıyan bir akım da mevcuttur. Bu akım, post-hümanizmdir.

E. POSTHÜMANİZM

İnsanlığın iyiliğine odaklanan hümanizmden sonra transhümanizm bizi üst insanın yaratılmasına götürürken aynı zamanda bizi post- human ile, diğer bir ifadeyle insan sonrası varlıkla karşı karşıya bırakmaktadır. İnsanın sahnesi olarak da bilinen biyo-genetik çağda insanın evrendeki bütün yaşamı etkileme gücüne sahip bir kuvvet haline geldiği bu anda post-human kuramı insan için temek ortak referansın ne olduğunu düşünmemizi sağlamaktadır.⁴⁹ En basit haliyle anlatmak gerekirse posthümanizmin amacı insanın biyolojisini tamamen aşması ve teknolojiyle birleşerek insanların bilincinin sanal bir ortama yüklenerek dijital anlamda bir ölümsüzlük sağlanmasıdır. *Post-human* olarak adlandırılan bu insan, bildiğimiz insan olan *homo sapiensten* oldukça farklı

⁴⁷ Oktay UYGUN, **Devlet Teorisi**, B. 4, On İki Levha Yay., İstanbul 2017, s. 570.

⁴⁸ DEMİR, s. 97.

⁴⁹ Rosi BRAIDOTTI, **İnsan Sonrası** (Çev. Öznur KARAKAŞ), Kollektif Yay., 2014, s. 15-17.

olacaktır.⁵⁰

Ölümsüzlüğü dijital alanda sağladığına dair görüşler olduğu gibi *Altered Carbon*⁵¹ adlı kitaptan uyarlanan aynı adlı dizide de bahsedildiği gibi insan bilincini bedenlere aktararak da bu ölümsüzlük halini sürdürebilmektedir. Dizide insanların bilinci boyunlarında çip benzeri bir aygıtta yüklenmekte ve kişinin bu aygıtta zarar gelmesine neden olmayan tüm ölüm hallerinde, bilinçleri ayrı bir bedene aktarılabilir. Bu durum post-hümanizmi savunanlarca olması gereken olarak görülebilir ancak bilinçlerin bedenlere aktarılarak ölümü bir son olmaktan çıkaran bu tip gelişmeler birçok tartışmayı da yanında getirir.

Posthümanist bir teknolojinin mümkün olduğu bir çağda yaşanıldığı düşünülürse ve düşünce *Altered Carbon* örneği üzerinden somutlaştırılırsa; dizide, bir ölüm halinde kişiye yeni bir beden verilmekte, yani kişi kendi bedenine geri dönmemektedir. Ancak bu durum kişinin biyolojik bir bedene dönmesi halindedir. Kişiler cinsiyet ya da yaş gözetmeksizin herhangi bir bedene yerleştirilirler. Kullanılan bedenler çeşitli suçlar nedeniyle yaşamına son verilmiş kişilere ya da bir şekilde çiplerinin zarar görmesiyle hayatını kaybeden kişilere aittir. Seçim hakkı sadece üst düzey yöneticilere ya da bunu sağlamaya maddi anlamda gücü yeten kişilere tanınmıştır. Bu anlamda bile eşitlikten uzak bir durum söz konusudur. Ayrıca yine sadece zengin ve üst düzey yöneticiler biyolojik değil sentetik bir bedene kendini aktarabilmektedirler. Bu sentetik bedenler her anlamda biyolojik bedenlerden çok daha dayanıklıdır. Bu ve benzeri birçok durum kişiler arası eşitsizliğe neden olmaktadır. Bu eşitsizlikler birçok hak ihlali de bünyesinde barındırır. Bu ihlallerin neler olabileceğine ikinci bölümde değinilecektir.

Konuya teorik olarak dönülecek olursa posthümanizm, ölümsüzlüğün sağlandığı

⁵⁰ DEMİR, s. 97.

⁵¹ <https://www.imdb.com/title/tt2261227/>, E.T. (18.10.2020)

insanı post-human yani insan sonrası şeklinde ifade ederken aslında aşılımaya çalışılan, bilhassa *Da Vinci'nin* Vitruvius adamında karşılık bulan hümanizmin insanıdır ve *Rosi Braidotti, İnsan Sonrası* adlı kitabında bu erkek-insanı temele alan hümanizme karşı eleştiriler getirmiştir.⁵² İnsan ve biyoteknoloji sonucunda ortaya çıkan ve teknolojik öteki olarak adlandırılan trans-human ya da post-human arasında daha önce hiç görülmemiş olacak olan ilişkinin gidişatını, organik ve inorganik, doğmuş olan ve imal edilmiş olan, et ve metal, organik sinir sistemi ve teknolojik devreler gibi yapısal ve ontolojik farklar etkileyecektir.⁵³ Bu sebeple *insanla insan sonrası* arasındaki bu ilişkide her anlamda sorun çıkacaktır. Bu sorunların önüne geçilmesi devlet politikaları ve hukuk aracılığıyla mümkün olabilir. Ancak posthümanist kuramların gerçek olması şimdilik çok daha uzak bir gelecektir. Bu sebeple getireceği yeniliklerin olumlu ya da olumsuz olduklarına dair kesin saptamalarda bulunmak mümkün olmayacaktır.

Asıl önemli olan gerek transhümanizm gerek posthümanizmin olumlu getirilerine tüm insanların eşit olarak ulaşma hakkının nasıl korunacağını ve olumsuz getirilerin de önüne geçilmesini nasıl sağlanacağıdır. Olumsuz getirilerin başında bu dönüşümlerin insan doğasını ve insan onurunu tehlikeye atacağı görüşü vardır. İnsan doğasının değişebilirliği ve bu değişebilirliğin hümanist hedeflere uygunluğu konusunda tartışmalar, insan doğasının betimlenmesi ve insan doğasını belirleyen mekanizmaların saptanması ve bunların değişikliğe uğratarak insan olmayan insanın inşası hümanist siyaset ve düşüncenin kendi kendine zarar vermesi üzerinedir.⁵⁴

Yukarıda da bahsedildiği gibi insan türünün yaşamakta olduğu ya da yaşayacağı bu değişimlerden etkilenecek olan şeylerin başında insan doğası gelmektedir. Bu aşamada

⁵² ÇELİK, s. 35.

⁵³ BRAIDOTTI, s. 110.

⁵⁴ ÖZDAĞ, s. 164.

insan doğasının ne olarak görüldüğü ve neye dönüşmesinden korkulduğuna dair görüşlere yer verilmesi uygun olacaktır.

F. İNSAN DOĞASI

İnsan hakları *kişinin sırf insan olduğu* için sahip olduğu haklardır. Kişinin sırf insan olması da insan doğasıyla açıklanır. Klasik felsefede bir varlığın doğasından varlığın özü ve amacı anlaşılmakta ve insan haklarının doğaya karşı doğanın gücünü, tarihsel kısıtlamalardan ve kültürel engellerden kopmuş bir evrenselciliği temsil eder ve bu yönüyle radikal doğal hukuk geleneğine ait olduğu kabul edilir.⁵⁵ Bu nedendir ki insan haklarının kaynağı insan doğasıdır⁵⁶ denilmektedir. İnsan hakları belgelerinin çoğu yalnızca teorik anlamda geçerlidir ve bu geçerlilik insan doğasına dayandırılır.⁵⁷ İnsan doğası genel olarak her insanda doğuştan hazır bulunan ve değişmeyen bir yapı olarak varsayılır.⁵⁸ Bir başka benzer görüşe göreyse insan doğasından kastedilen, tür olarak insanı biyolojik ve psikolojik olarak meydana getiren özellikler ve insanın değişmeyen özüdür.⁵⁹ Ancak bu türden görüşler insan doğasına yönelik eleştirilerin kaynağını oluşturur. Bunun sebebiyse değişimin hızının yakalanamadığı bu çağda insanın özünün değişmeyeceğinin kabulünün yerinde olmayacağı ve de insanların ortak özellikleri olduğu kadar farklı özellikleri de olduğudur.⁶⁰ Ancak tartışmalı olan bu varsayım dördüncü kuşak hakların ortaya çıkışıyla daha da eleştiriye açık hale gelmiştir. İnsanın değişen bir canlı olarak kabulü insan doğasının değişmemesi yönündeki görüşle

⁵⁵ DOUZINAS, 2018, s. 220, 225.

⁵⁶ Jack DONNELLY, **Teoride ve Evrensel Uygulamada İnsan Hakları**, Yetkin Yay., Ankara 1995, s. 27.

⁵⁷ Y. H. SO, “Negativistic Conception of Human Rights” (Ed. Ioanna KUÇURADI) **The Idea and Documents of Human Rights,Philiosohpical Society Of Turkey**, Ankara, s. 38, Akt. TEPE, s. 16.

⁵⁸ TEPE, s. 46.

⁵⁹ TEPE, s. 29.

⁶⁰ TEPE, s. 29.

çatışmıştır.

İnsan doğasının değişme ihtimali başta biyoteknolojik gelişmeler hakkında etik tartışmalara yol açmıştır. Anlaşılacağı üzere hümanizmin konusu olan insanla trans ve posthümanizmin konusu olan insanların farklı olması, onların doğalarının da farklı olmasına yol açacaktır. Burada bahsedilen insan doğasından kasıt, insanın ahlaki doğasından ziyade bilimsel doğasıdır. Ancak ahlaki insan doğası ve bilimsel insan doğası arasındaki bağlantı göz ardı edilemez niteliktedir. Bu sebeple de insanın doğası derken hem ahlaki hem de bilimsel doğasından birlikte bahsedilecektir. Zira insan, tinsel ve bedensel olarak bir bütündür. İnsanın biyolojik yapısının değişimi insanın diğer anlamlardaki yapısında da değişime yol açacaktır. Bunun kabulü üzerinden devam edersek, insanın bilimsel doğasındaki değişim ahlaki doğasındaki değişimi başlatacak ve tüm bunların yanı sıra bu değişimlere uğrayanlarla, uğrayamayanların statüsü derin hukuki ve ahlaki tartışmalara yol açacaktır. Kısacası insan haklarının asıl kaynağı insanın ahlaki doğasıdır denilse bile bilimsel doğası da ahlaki doğasını etkileyeceğinden dolayı da olsun insan haklarının kaynağı sayılabilir.

Donnelly'ye göre insan haklarının kaynağı yalnızca insanın ahlaki doğasıdır ve bunun bilimsel ihtiyaçlara dayanan insan doğasıyla ilişkisi oldukça zayıftır.⁶¹ Buradaki doğa sözcüğü bir şeyin biçimini ve maddesini aynı zamanda da onu sınırlayan ve belirleyen şey anlamına gelir.⁶² İnsan haklarına temel oluşturan ahlaki insan doğası, insan olarak var olabilmeye ilişkin bir görüşken; bilim adamlarının ortaya koyduğu insan doğası görüşü insanın var olabilmesinin doğal dış sınırlarını ortaya koyan bir görüştür.⁶³

⁶¹ DONNELLY, s. 27.

⁶² TEPE, s. 23.

⁶³ DONNELLY, s. 28.

Bir başka anlatımla insan doğası bir sınırlama ve sınır olarak işlevi görür.⁶⁴

Bilimsel yani biyolojik anlamda insan doğası bu doğal sınırın ötesine geçilemeyeceğine, ahlaki anlamda insan doğasıysa bunun altına inilemeyeceğine dairdir.⁶⁵ Ancak bu sınırların aşılması veya altına düşülmesi birbirinden azade şekilde gerçekleşemez. İnsanın biyolojik anlamdaki doğasının sınırlarını aşması ahlaki doğasını etkileyebilir. Ancak ahlaki doğasındaki değişim bilimsel doğasına etki etmeyebilir.

İnsan doğasına dair birçok görüş mevcuttur. Bu görüşler genel anlamda ikiye ayrılmaktadır. Bunlardan ilki insanın değişmeyen sabit bir öze sahip olduğunu savunurken diğeri bu özün zaman ve mekâna bağlı olarak ya da farklı koşullarda değişebileceğini savunur.⁶⁶ İnsan doğası insanın özünü kapsar. İnsanın her anlamda değişimi gözler önündeyken insanın doğasının sabit kalacağına olan bu inanç yersizdir. Önemli olan insanın doğasının dönüşmesi değil var olandan daha iyiye mi daha kötüye mi dönüşeceği. Daha iyiye doğru bir dönüşüm karşısında insan doğasının korunmasına gerek kalmaz. Ancak bu insan doğasının dönüşümünün ne yöne olacağı belirsizse burada dönüşümü engellenmeye çalışılmalı ya da insan doğası bir şekilde koruma altına alınmalı ve insan doğasına içkin olan insan onuru da bu koruma kapsamında olmalıdır.

G. İNSAN ONURU

İnsanın değerine işaret eden ve onun varlığını ötekilerden ayıran nitelikler; insanı onurlu bir varlık yapar, bu onur insanın doğasına içkindir ve insan hakları bu onurun korunması için en gerekli araçtır.⁶⁷ Bir başka ifadeyle günümüz insan hakları anlayışı,

⁶⁴ TEPE, s. 23.

⁶⁵ DONNELLY, s. 28.

⁶⁶ Hürol ÇANKAYA, **Devlet ve Tabiat: Biyoteknoloji Çağında İnsan Hakları**, B. 1, Sav Yay., Ankara 2012, s. 180.

⁶⁷ UYGUN, s. 478.

insan onurunu koruyup geliştirmeyi amaçlar.⁶⁸ İnsan onuru insanın var olan doğasından ziyade olması gereken doğasını ifade eder.⁶⁹ İnsan onuru kavramı, insana özgü nitelikler üzerinde durup insanı diğerk canlılardan ayrı ve özel bir konuma koymakta ve bunu, insanı insan yapan özellikleri tüm insanların eşit şekilde paylaştığı kabulü üzerinden yapmaktadır.⁷⁰ İnsan onuruna saygı sayesinde insan haklarının eşit haklar olduğu açıklanabilmektedir.⁷¹ Ancak biyo-tıp alanındaki gelişmeler sonucunda hastalıklara karşı bulunan tedavilere bile eşit şekilde erişilemezken; biyoteknolojik gelişmelerle insana ait özelliklerin olduğundan daha güçlü hale getirilmesi mümkün hale geldiğinde bu teknolojilere herkesin eşit bir şekilde erişmesi sözü edilen tedavilere erişimden çok daha zor olacaktır. Bu durumda insan onurunun, insanı insan yapan özellikleri eşit şekilde paylaştığı kabulü giderek zorlaşacaktır.

Trans ve post-hümanist gelişmeler insan onurunu etkileyeceğinden insan haklarını da etkileyecektir. Bu etkiler olumlu olduğu kadar olumsuz özellikleri de içinde barındırmaktadır. Bir başka anlatımla insan onurunun tesisi ve herkesin bu onuru aynı şekilde yaşamasının sağlanması yönünde olumlu bir gelişme söz konudur. Örneğin genetik bir rahatsızlığı olan insan ister istemez diğerk insanlardan farklı bir hayat sürmek zorunda kalabilir. Yahut bir kaza sonucu bedenini kullanamayan biriyle tüm bedenini olağan şekilde kullanan birinin hayat standartları farklıdır. Ancak bu akımların etkisinde gelişen Biyoteknoloji olmayanı olması gerektiği hale getirebilir.

⁶⁸ İlyas DOĞAN- M. Balkan DEMİRDAL, “*Tarihsel Süreç Işığında İngiltere’de İnsan Hakları Belgeleri*”, **İnsan Hakları Hukuku** (Ed. İlyas DOĞAN), B. 2, Astana Yay., Ankara 2015, s. 47.

⁶⁹ UYGUN, s. 573.

⁷⁰ ÇANKAYA, s. 239.

⁷¹ William J. TALBOTT, “*İnsan Hakları, İnsan Haysiyeti ve Varsayımsal Rıza*”, **İnsan Hakları, İnsan Haysiyeti ve Kozmopolit İdealler**(Çev. Akın Emre PİLGİR- Der. Matthias LUTZ-BACHMAN- Amos NASCIMENTO), B. 1, Koç Üniversitesi Yay., İstanbul 2016, s. 45.

Bu noktada insan onurunun varlığı kadar insanın onurlu bir şekilde yaşaması da kolaylaştırılmış hale gelir. Ancak tartışmalar burada değil, olması gerekenden çok daha iyi bir olasılığa geçişte başlar. İşte bu durumda insan onurunu korumak ne derece mümkün olacaktır? Teknolojinin ve bilimin bu denli gelişmesinin, insan onurunu ve dolayısıyla insan haklarını ne derecede etkilediğini anlayabilmek için bu gelişmeleri öğrenmeli ve bunların insan onuru ve insan haklarıyla bağlantılarını açıklamalıyız.

II. TEKNOLOJİK GELİŞMELER VE DÖRDÜNCÜ KUŞAK HAKLAR

A. GENEL OLARAK

Moderniteyi savunan ve savunmayan herkes modern çağın dinamik ve sonu gelmeyen bir yenilenme çağı olduğu ve bilimin ve teknolojik buluşların, akıl almaz zaferler yakaladığı konusunda hemfikirdir.⁷² Bu zaferlerle insanlık kendi doğası da dahil tüm doğaya hükmetme yolunda ilerlemektedir. Teknolojinin gelişimini açıklayan *teknolojik evrim kuramı*; çeşitlilik, süreklilik, yenilik ve ayıklanma üzerine kurulur.⁷³ Bunlar açılanacak olursa; insanların gereksinimlerin çok ötesinde bir *çeşitliliğin* olduğu, teknolojinin kendinden önceki gelişmeleri geliştirerek ilerlediği için *sürekli* olduğu ve her gelişme başka gelişmelerin önünü açtığı için *yenilikçi*, insanların birçok teknoloji arasından kendileri için seçim yapabilmeleri de teknolojiler sonucu ortaya çıkan aletlerin *ayıklanmasıdır*.⁷⁴

Bilimin ve teknolojinin gelişimi insanlığı ileri götürmekte ama bu ileri gidişte insanlığı neyin beklediği her geçen gün karmaşık hale gelmektedir. İlk başlarda hayatı kolaylaştırmak ve insan ömrünü uzatmak yani her anlamda yaşam kalitesini artırmak uğrunda gelişen bu teknolojiler trans ve posthümanist öğretilerin de savunduğu gibi artık

⁷² DOUZINAS, 2018, s. 212.

⁷³ George BASALLA, *Teknolojinin Evrimi* (Çev. Cem SOYDEMİR), B. 14, Doğu Batı Yay., Ankara 2013, s. 47.

⁷⁴ BASALLA, s. 47.

yaşam kalitesini yükseltmekten ziyade yaşamın ötesinde bir ölümsüzlük haline ulaşmayı amaçlamaya başlamıştır. Bu amaca ulaşana kadar geçen süreçte yaşanan gelişmelerden ve gelecekte olacak olanlara karşı yüz gösteren korkulardan insan hakları da etkilenmiştir. *Dördüncü kuşak haklar* denilen bir hak kategorisi ortaya çıkmıştır. Şimdi bu hakların doğmasına etki eden bilimsel ve teknolojik gelişmeler ele alınıp ardından dördüncü kuşak hakların doğuşu ve insan hakları içindeki konumuna değinilecektir.

B. TEKNOLOJİNİN HIZLI YÜKSELİŞİ

1. Genel Olarak

Teknolojik gelişmeler her daim kendinden bir önceki gelişmenin gerçekleşme hızını artırarak meydana gelmiştir. İnsan ve teknoloji arasındaki ilişki ise günden güne daha sıkı hale gelmiştir. Öyle ki günümüzde insanlar, teknolojinin esiri olmuştur.⁷⁵ İnsan ve teknoloji arasındaki ilişki kadar doğa ve teknoloji arasındaki ilişki de önemlidir. Teknoloji adeta doğayı fethetmiş ve doğayı insanların amaçlarına hizmet etmeye zorlamıştır.⁷⁶ Teknoloji ile doğanın ilişkisi teknolojinin doğaya hükmetme amacı taşır. Bir başka ifadeyle, yeni bilim ve teknolojilerin aracılığıyla insan, doğa üzerinde tahakküm kurarak doğal belirlenimlerinden özgürleşmeyi amaçlar.⁷⁷ Unutulmamalıdır ki teknolojide yaşanan gelişmeler, yalnızca insan eylemleri sonucunda olur. Ancak insan eylemleri sonucunda ortaya çıkan bu gelişmeler yalnızca insanları değil, doğada var olan tüm canlıları etkilemektedir.

Her yeni teknolojinin ortaya çıkış süreci, kendinden öncekilerin ortaya çıkışından daha kısa sürmektedir. Bu durum, herkesin kullandığı bir teknolojik icat olan telefon

⁷⁵ William LOVITT, “*Heidegger ile Teknoloji Üzerine Bir Konuşma*”, **Heidegger: Teknoloji ve İnsanlığın Geleceği** (Der. ve Çev. Ahmet AYDOĞAN), Say Yay., İstanbul 2017, s. 79.

⁷⁶ BASALLA, s. 325.

⁷⁷ Ali KARAKAYA, **Antik Yunan’dan Modern Zamanlara: Doğa, Bilim, Özgürlük**, B. 1, Notabene Yay., İstanbul 2009, s. 136.

üzerinden somutlaştırılabilir. Telefonun icadıyla birlikte iletişim teknolojisi alanında büyük bir ilerleme yaşanmıştır. Telefon icat edildiği haliyle kalmamış sürekli değişmiş ve gelişmiştir. Bu gelişmelerle paralel olarak telefon kullanımı yaygınlaşmaya da başlamıştır. Telefonun icadından bugüne kadar olan değişimi ve gelişimine bakıldığında bunların önce 10-15 yılda ardından 1-2 yılda ve günümüzdeyse aylar geçmeden yeni bir gelişmeyle yeni bir modelin ortaya çıktığını fark ederiz. İnsanlar, bu hızı yakalamakta güçlük çekmekte ve teknolojiye giderek bağımlı hale gelmektedirler.⁷⁸ İnsanların teknolojiyle aralarındaki ilişki hakkında özetle, insanın teknolojiye bağımlı olduğu ve de teknolojinin hızını yakalamakta zorlandığı söylenebilir. Bunun doğal bir yansıması olarak da insan hakları da teknolojinin gelişme hızına ayak uydurmakta zorlanmaktadır. Hali hazırda kabul ettiğimiz hakların gelişen ve değişen teknolojilerin sonucu yetersiz kaldığı bariz bir gerçektir.

Teknolojik gelişmeler denildiğinde maalesef akla ilk önce telefon bilgisayar ya da elektrikli aletler dediğimiz diğer ürünler gelir. Ancak teknoloji yalnızca bu ve benzeri aletlerde değil çok daha farklı alanları da kapsayan bir kelimedir. Yani teknolojinin birçok alt dalı vardır denebilir. Bu çalışma bağlamında bunlardan insan haklarını en yakından ilgilendiren ikisine yer verilecektir. Bunlar herkesin kullandığı bilgi iletişim teknolojileri ve bilhassa insan bedeni ve gıdalar üzerinde çalışan Biyoteknolojik gelişmelerdir.

2. Bilgi-İletişim Teknolojileri

Bilgi teknolojileri ve iletişim teknolojilerinin birleşiminden oluşan bilgi iletişim teknolojileri günlük hayatımızın olağan akışında her daim kullandığımız bir teknoloji türüdür. Yaygın şekilde kullanılan bu teknolojiler hayatımızı kolaylaştırmakta ve birçok işimizi daha hızlı bir şekilde tamamlamaya yardımcı olmaktadır. İlk bakışta insanlığa

⁷⁸ Heidegger'e göre bu bağımlılığın sebebi, bireylerin teknolojiyle aralarındaki ilişkinin özünü bilmemeleridir. Ayrıntılı bilgi için bkz. LOVITT, s. 79.

oldukça faydalı görünen bu teknolojiler maalesef görüldüğü kadar masum değildir. Bu teknolojileri bilgi teknolojileri ve iletişim teknolojileri olarak ele alınıp ardından bu teknolojilerin gelişmesiyle ortaya çıkan kişisel verilerin korunması konusu ele alınacaktır.

a. Bilgi Teknolojisi

Bilgi teknolojisinden bilginin üretilmesini, toplanmasını, biriktirilmesini, işlenmesini, yayılmasını, korunmasını ve tüm bunları yapabilmeye yardımcı olan araçlar anlaşılır.⁷⁹ 20. yüzyılın ikinci yarısından itibaren bilgisayarın önce iş hayatında kullanımına başlanması, ardından da yaygın şekilde bireysel kullanımının sonucunda ortaya çıkmıştır. Bilgisayar ve bilgisayar ağlarıyla aynı anlamda kullanılmaktadır. Bu sebeple bilgisayarın gelişimiyle bu teknoloji de gelişmiş, bilgisayarın işlevi arttıkça daha karmaşık bir hal almaya başlamıştır. Bu teknolojilerin bireysel kullanımı halinde ilk dönemler bir sorun olmasa da küreselleşen dünya ve internetin yaygınlaşması sonucu bilgisayarlardaki verilerin güvenliği konusu haklı olarak gündeme gelmiştir.

b. İletişim Teknolojileri

İletişim teknolojilerinin tarihi, bilgi teknolojilerinin tarihinden daha öncesine dayanmaktadır. İlk olarak beden dili, ardından sözlü daha sonralarıysa yazılı iletişim doğmuştur. Bunların bazı teknolojik aygıtlarla yapılmaya başlanmasıyla da iletişim teknolojisi doğmuştur denilebilir. İlk önce telgrafın icadıyla yazılı iletişim gelişmiş daha sonra radyonun icadıyla tek taraflı olsa da sözlü iletişim teknolojik gelişmesini yaşamış ardından telefonun icadıyla iki yönlü hale gelen bir gelişme yaşanmıştır. Ancak olağandır ki bu icatlar asla ilk hallerinde kalmamış ve sürekli artan bir hızda değişip gelişmişlerdir. Örneğin yazılı iletişim için şimdilerde elektronik posta ya da sms dediğimiz cep telefonundan gönderdiğimiz mesajları kullanabiliyoruz. Bu örnekten varacağımız bir

⁷⁹ <https://www.yerelbt.com/bilgi-teknolojisi-nedir/>, E.T. (07.12.2020).

diğer sonuç da artık iletişim teknolojisinde kullanılan aygıtların karmaşık ya da daha doğru bir deyimle çok yönlü olduğudur. Cep telefonları ve bilgisayarlar artık birilerini aramak ya da veri işlemek gibi özelliklere sahip olmanın yanı sıra birçok özelliğe de sahiptir. Bu gelişmelere neden olan en önemli etken internetin icadı ve bu cihazların interneti kullanabilir hale getirilmesidir.

Tüm bu gelişmeler birçok alanda olduğu gibi hukuk alanında da bazı etkiler meydana getirmiştir. Her teknolojinin faydaları da zararları da olabileceğini kabul etmek gerekir. Hayatı kolaylaştırmak için ortaya çıkan bu teknolojiler birçok sorunu da beraberinde getirmiştir. Çünkü teknolojiyi kullananlar insanlardır ve bunun sonuçları olacaktır. Bazı kişiler kendi çıkarları için teknolojiyi kötü şekilde kullanabilirler. İşte bilgi iletişim teknolojilerini bu şekilde kullananlara karşı, diğer kişileri korumak gerekir. Ancak bu şekilde birçok hakkın ihlali engellenebilir ya da ihlal halinde adalet sağlanabilir.

Verilerin gizliliğinin korunması konusunda bu teknolojik gelişmeler sonucu ortaya çıkan hak, insan hakları kuşakları arasında dördüncü kuşak haklar⁸⁰ arasında yer alan *kişisel verilerin korunması hakkıdır*.⁸¹

Günümüz teknolojileri kişisel verilerin görüntü, ses kaydı hatta parmak izi ve doku yoluyla takibini mümkün hale getirmiştir. Kişiler bu yolla izlenebilmektedir. Bu

⁸⁰ Kişisel verilerin korunması hakkı özel hayatın gizliliği bağlamında değerlendirilse de Oktay Uygün bu hakkı dördüncü kuşak haklar arasında saymıştır. Bunu şu şekilde belirtmiştir: “Uluslararası düzenlemeler göz önüne alındığında, dördüncü kuşak hakların en iyi düzenlenmiş iki örneği *kişisel bütünlük hakkı* ve *kişisel verilerin korunması hakkıdır*.” UYGUN, s. 579. Çalışma bağlamında bu hak her ne kadar özel hayatın gizliliği bağlamında değerlendirilecek olsa da dördüncü kuşak haklardan biri olarak kabul edildiğine dair görüşü haklı bulunmaktadır. Şöyle ki ikinci kuşak haklardan sayılan sağlık hakkını da yaşam hakkı bağlamında değerlendirildiği bilinmektedir. Ancak bu sağlık hakkını birinci kuşak haklardan yapmaz. Bir insan hakkının diğeri bağlamında değerlendirilmesi insan hakların bütünlüğünden kaynaklanmaktadır. Dördüncü kuşak haklar, teknolojik gelişmeler sonucu ortaya çıkan bir hak kategorisiyse; kişisel verilerin korunması hakkı da bilhassa bilgisayar teknolojileri aracılığıyla elde edilen verilerle genetik teknolojilerle elde edilen veriler söz konusu olduğunda dördüncü kuşak hak kategorisine sokulabilir.

⁸¹ UYGUN, s. 579.

izleme bazı durumlarda fayda sağlayabilmektedir. Ama bu faydayla hakkın ihlali arasındaki sınır dikkatli çizilmelidir. Bu hak bireyler tarafından ihlal edilebileceği gibi şirketler hatta devletler tarafından da ihlal edilebilir. İnsan onurunu teknolojik gelişmeler karşısında korumak gerekir. Zaten bu korumanın sağlanması amacıyla da kişisel verilerin korunması hakkı doğmuştur.

3. Biyoteknoloji

a. Genel Olarak

Biyoloji ve teknoloji kelimelerinin birleşimiyle oluşan bu kavram aşağıdaki şekilde tanımlanmaktadır:

“...hücrelerin özelliklerinden faydalanarak rekombinant DNA (rDNA) teknolojisi yardımıyla canlı organizmaların tamamının ya da bir parçasının kullanılarak genetik yapılarının değiştirilmesi geliştirilmesi ve çoğaltılması yoluyla yeni ya da daha az bulunan maddeleri elde etmek için kullanılan teknolojilerin tümü olarak tanımlanabilir.”⁸²

Biyoteknoloji kavramı hayatın olağan akışında pek duyulan bir kavram olmasa da aslında hayatın birçok alanında etkilidir. Örneğin hemen hemen herkesin duyduğu GDO’lu ürünler biyoteknoloji uygulamalarının sonucunda oluşan genetiği değiştirilmiş organizmalardır. Biyoteknoloji hayatımızın birçok alanında farkında olmasak da karşımıza çıkmaktadır ancak genelde beş temel alanda uygulanmaktadır. Bunlar; tarım ve hayvancılık, gıda, endüstri, çevre ve sağlık hizmetleridir.⁸³ İlk dördü ne kadar önemli alanlar da olsa bu çalışma için önemli olan biyoteknolojinin tıbbi ve sağlık hizmetleri

⁸² Zeynep YÜCE, “Biyoteknoloji ve Uygulama Alanları”, **Genetik ve Biyoteknoloji** (Ed. Arzu Önel), Pegem Akademi Yay., B. 2, Ankara 2020, s. 123.

⁸³ YÜCE, s. 134.

alanındaki uygulamalarıdır. Bu sebeple bundan sonra biyoteknolojik gelişmeler denildiğinde yalnızca tıbbi ve sağlık hizmetleri alanındakiler kastedilecektir. Bu alandaki gelişmeler insanı doğrudan etkilemektedir. O sebeple biraz daha ayrıntı vermek konunun anlaşılmasını kolaylaştırabilir.

b. Biyoteknolojik Gelişmeler

Biyoteknoloji alanında en önemli gelişmelerden biri 1953 yılında James Watson ve Fransis Crick adlı araştırmacıların DNA'nın çift sarmal yapısını keşfidir. 20. yüzyılın en önemli buluşlarından biridir. Çünkü DNA molekülünün yapısı ve yapısındaki değişmelerle canlıların özelliklerinin farklılaştığının anlaşılması canlıların yapılarında istenilen değişikliklerin gerçekleştirilmesine olanak kapısı aralamıştır.⁸⁴ Biyoteknolojik gelişmeler elbette bununla kalmamıştır ve önemli birçok gelişme⁸⁵ daha yaşanmıştır. Bu alanın gelişmesiyle birçok hastalığın tedavisi bulunmuş ve var olan tedaviler

⁸⁴ YÜCE, s. 124.

⁸⁵Bu çalışma bağlamında bazı önemli gelişmeler; 1956'da insanda 46 kromozom 'un varlığı kanıtlanması,

1961'de mRNA'nın tespit edilmesi,

1964'te genetik kodun deşifre edilmesi,

1976'da kansere neden olan onkogen adı verilen genlerin keşfedilmesi,

1977'de ilk kez rekombinant DNA teknikleriyle bakterilerde insan büyüme hormonunun üretilmesi ve bu tekniklerle ilk insan geninin kopyalanması

1978'de ilk tüp bebek tedavisinin uygulanması,

1979'da ilk sentetik insan büyüme hormonunun geliştirilmesi,

1984'te DNA parmak izinin bulunması,

1990'da "İnsan Genom Projesi" Amerika başlangıçlı uluslararası bir proje olarak başlatılması ve ilk deneysel gen tedavisinin başarıyla gerçekleştirilmesi

1996'da yetişkin bir koyundan alınan hücre ile Koyun Dolly'nin klonlanması,

1999'da insan genomuna ait 22 nolu kromozom nükleotid dizi tespiti yapılmıştır.

2003'te insan genomunda yer alan tüm genlerin yeri ve dizisi belirlenmesi,

2007'de her tür genin faaliyetini durdurabilen özel bir tür RNA keşfedilmesi,

2009'da ABD'de embriyonik kök hücre çalışmalarına izin verilmesi ve 2011'den itibaren de birçok genetik test kullanılır hale gelmesidir. YÜCE, s. 125-133.

geliştirilmiştir. Bu tedavi türlerinden bazıları şunlardır: doğal ürünlerin kullanımı, kayıp proteinlerin yerine konması, gen terapisi, organ nakli, kök hücre tedavisi ve ilaç üretimi.⁸⁶ Bu gelişmelerin insan doğasını değiştirme riski olduğu ve insan onurunu zedeleyici bazı sonuçları olabileceği yönüyle etik bir tartışma konusudur, öyle ki bu alana özgü olarak Biyoetik terimi ortaya çıkmıştır.

c. Biyoetik ve İnsan Onuru

Biyoetik, kelime anlamı olarak canlı etiği anlamına gelmektedir. Bu kavram genel olarak, çevre etiği, ekolojik etik bazen de meslek etiği anlamında kullanılır.⁸⁷ Daha kapsamlı bir tanım verecek olursak,

“Biyoetik, tıpta ve biyolojide meydana gelen gelişmelerin, çeşitli teknolojik gelişmelere bağlı olan bilimsel sonuçların etik düzlemde meydana getirdiği kapsamlı sorunların irdelenmesi üzerinden gelişen etik alanı ya da bölümüdür.”⁸⁸

Biyoetik, biyoloji uygulamaları sonucunda ortaya çıkan sorunları dört felsefi temele dayandırmıştır. “Bunlar; ahlaki statü, yaşam ve ölüm, kişilik ve doğadan gelen argümanlardır.”⁸⁹ Bu bağlamda bilhassa genetik çalışmalar büyük önem taşır. Gerek doğadan gelen gerekse insanın ahlaki statüsü ve kişiliği açısından büyük tehlikelere gebe dir.

Genetik çalışmalar elbette tümüyle kötü sonuçlara yol açmaz. Ancak bilimsel

⁸⁶ Bu kavramlardan ilgili olanların ikinci bölümde ele alınacağından burada açıklanmayacaktır.

⁸⁷ Yaman ÖRS, “*Biyo-Tıp Etiği ve Felsefenin Sınırları*”, **Etik ve Meslek Etikleri** (Haz. Harun TEPE), B. 3, TFK Yay., Ankara 2015, s. 71.

⁸⁸ Mehmet Ali ZENGİN, **Biyoloji Uygulamaları ve Tıbbi Müdahaleler Karşısında İnsan Haklarının Korunması**, Adalet Yay., Ankara 2012, s. 61.

⁸⁹ ZENGİN, s. 63.

ilerlemelerin ahlaki sınırları da çizilmelidir. İşte bu sınırı çizmede biyoetiğe başvurulabilecektir. Ancak ahlaki sınırlar hukuksal düzlemde var olmadıkça çok da etkili olamamaktadır. Dolayısıyla Biyoetik bu sınırı hukuk yardımıyla çizmelidir.

Biyoetiğin temel konusu insan onurudur. Bu sebeple de insan hakları açısından da önemli bir kavramdır. İnsan onuru bazı hastalık hallerinde kaybedilmekte, bu durumları düzeltmekte de biyo-etğin görevli olduğu kabul edilmektedir.⁹⁰ İnsan onurunun kaybedildiği hallerde düzeltilmesi biyo-etğin konusu olduğu gibi insan haklarının da konusu ve amacıdır. Biyoteknolojide gelişmelerin bazıları insan onurunu tehlikeye düşürebilecek niteliktedir. Bu sebeple de insan onurunun, bu gelişmeler karşısında korunması için dördüncü kuşak haklar denilen yeni bir kategori ortaya çıkmıştır.

C. DÖRDÜNCÜ KUŞAK HAKLARIN DOĞUŞU

1. Genel Olarak

Her hakkın ve her türlü hukukun kaynağı, irade ve sorumluluk duygusuna sahip olduğu için insandır.⁹¹ Hukuk, insanlar için vardır, bu sebeple de tüm haklar insan haklarıdır.⁹² Hak ve özgürlükler, pozitif hukuka konu olmadan önce toplumsal yapının bir ürünü olarak ortaya çıkarlar; bireyle iktidarın, insanla doğanın ilişkisi hak ve özgürlüklerin tanınmasından öncedir.⁹³ Bu demektir ki insan hakları gerek doğa alanında gerek toplumsal alanda yaşanan gelişmelerden bağımsız değildir. Bu gelişmeler etkilenmektedir. Daha yerinde bir ifadeyle, insan hakları dinamik ve bütünsel yapıda

⁹⁰ ZENGİN, s. 64.

⁹¹ Münci KAPANİ, Kamu Hürriyetleri, B. 7, Yetkin Yay., Ankara 2013, s. 39.

⁹² ÇEÇEN, s. 27.

⁹³ İbrahim Ö. KABOĞLU, **Özgürlükler Hukuku**, B. 6, İmge Kitabevi, İstanbul 2002, s. 39.

haklardır. Bu özelliklerinin gereği olarak da ortaya çıkışından günümüze değin sınırlı bir haklar demeti olarak değil, sürekli gelişen ve değişebilen haklar olmuşlardır.⁹⁴ İnsan haklarının hukuki bir kavram olarak kabul edildiği ilk dönemlerde, bu haklar; yalnızca insanın insan olma niteliğinden kaynaklanan ve devlet gücünün karışmaması gereken bir özerk alanın varlığı olarak kabul edilmiş; ancak daha sonra yaşanan bazı gelişmeler sonucunda devletin karışmamasıyla yetinilmemiş ve bunun yanı sıra devletin ekonomik sosyal yaşama karışması gerektiği savunulmuştur.⁹⁵

Bir başka ifadeyle insan haklarının devlete yüklediği edim, devletin bu haklara saygı göstermesi ve müdahale etmemesi şeklinde negatif bir yükümlülüğten ibaretti; ancak sonraları yaşanan gelişmelerle bu yükümlülüklere koruma ve gerekeni yapma şeklinde pozitif yükümlükler de eklendi. İnsan hakları kültürü, ilerlemelerle kırılganlıklar arasında ortaya çıkan paradoksları bir araya getirmekte ve sürekli genişlemekte; bu paradokslara, bireysel ve kolektif özgürlüklerle tekno- bilimsel ilerlemeler ve gezegenimizin kaynaklarını tüketen endüstriyel ve ekonomik faaliyetlerin dayattığı ekolojik hukuksal ve etik kaygılar da eklenmektedir.⁹⁶

Özetle insan hakları, dünyada yaşanan gelişmelerden bağımsız değildir. Yaşanan her gelişme insan haklarını etkileyebilir ama yukarıda bahsedilen alanlarda yaşanan gelişmeler insan haklarını etkilemiş ve etkilemektedir. Söz konusu gelişmeler çeşitli hakların ortaya çıkmasına zemin hazırlamıştır. Bu hakların giderek artması, insan haklarını bir bütün halinde incelemeyi zorlaştırmış. İnsan haklarını sistemli şekilde incelemek ve hangi hakkın ne şekilde korunması gerektiğini belirlemek adına insan

⁹⁴ Bülent ALGAN, **Ekonomik, Sosyal ve Kültürel Hakların Korunması**, B. 1, Seçkin Yayınları, Ankara 2007, s. 24.

⁹⁵ Rona AYBAY, **İnsan Hakları Hukuku**, B. 3, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yay., İstanbul 2017, s. 91.

⁹⁶ Abdellatif FELK, *“İnsan Hakları Kuşaklarına Dair Bir Okuma”*, **Evrensellik ve Tekillik Arasında İnsan Hakları** (Ed. Ali SEDJARI), İmaj Yay., Ankara 2012, s. 13.

haklarını sınıflandırma yoluna gidilmiştir.

İnsan hakları çok farklı şekillerde sınıflandırılmaktadır. Bunlar: Devlete yükledikleri edimlere göre pozitif, negatif ve aktif statü hakları; konularına göre kişisel ve siyasal haklar, ekonomik sosyal ve kültürel haklar; ortaya çıktıkları tarihsel döneme göre birinci kuşak haklar, ikinci kuşak haklar ve üçüncü kuşak haklar şeklindedir.⁹⁷ Elbette ki bu sınıflandırmalar bunlarla sınırlı olmadığı gibi bahsedilen sınıflandırmalar da yukarıdakilerle sınırlı kalmamıştır. Ortaya çıktıkları tarihe göre yapılan, kuşak haklar adı verilen sınıflandırmaya bir yenisi daha eklenmiştir; Dördüncü kuşak haklar.

Kendinden önceki ilk üç kuşaktaki haklar nasıl insan onuruna yönelik tehlikeler karşısında ortaya çıktıysa dördüncü kuşak haklar da bilhassa 21. yüzyılda biyotıp ve teknoloji alanlarında yaşanan gelişmelerin insan onuruna ve insan doğasına yönelik tehlikelerine karşı ortaya çıkmıştır. Teknolojik gelişmelerin insan haklarına etkisi, Endüstri Devrimi'nden beri devam etmektedir. Teknolojinin çeşitli alanında yaşanan gelişmeler insanı ve dolayısıyla insan haklarını etkilemektedir. Bunun en güncel örneklerinden biri de dördüncü kuşak haklardır.

Dördüncü kuşak haklar, bilgi ve iletişim teknolojileri ve biyoteknoloji alanlarındaki hızlı gelişmelerle, hem güvence altında alınan hakların ihlaline neden olmaktadır hem de insan hakları teorisinin dayanağı olan *insan doğasını* değiştirme potansiyeline sahiptir.⁹⁸ Kaboğlu, *Özgürlükler Hukuku* adlı kitabında dördüncü kuşak hakların biyoteknolojik gelişmeler sonucu ortaya çıkan bir kategori belirterek, birinci kuşak haklar kategorisi altında *biyolojik insan hakları* olarak incelemiştir.⁹⁹

⁹⁷ Kemal GÖZLER, **Anayasa Hukukuna Giriş**, B. 18, Ekin Basım Yay., Bursa 2011, s. 141.; ALGAN, s. 38-65.

⁹⁸ UYGUN, s. 507.

⁹⁹ KABOĞLU, 2002, s. 48, 279.

Kaboğlu' na göre *biyolojik insan haklarının* temeli, yaşamının başlangıcından beri insan bedenine saygı duymakla başlar ve bu saygının, yaşam boyu bedene dokunulmazlık ilkesiyle devam edip nihayetinde ölüm üzerine karar verebilme aşamasına değin uzanır.¹⁰⁰ Bu görüş, yaşamın başlangıcının ne zaman olduğu sorusunun cevabına göre farklı yorumlanabilir. Sağ ve tam doğumla başlayan bir yaşamdan bahsedildiğinde dördüncü kuşak haklar açısından eksik bir temellendirme olacaktır. Çünkü biyoteknolojik gelişmelere yönelik sorunların temelinde, embriyo ve cenin üzerinde yapılacak olan uygulamalar sonucu insan onurunun ihlali endişesi yatmaktadır.

Dördüncü kuşak haklar kategorisinde henüz diğer kuşak haklar kategorilerinde olduğu gibi belirli haklar demeti yoktur. Bu belirsizlik yanında birçok sorun taşımaktadır. Gerçi bu hak kategorisinde olup belirli diyebileceğimiz kişisel verilerin korunması hakkı da birçok sorunla yüzleşmektedir. Ancak en azından bu sorunlar hakkın varlığı üzerinden değil var olarak kabul edilen hakkın hukuk düzenlerindeki uygulamalarından kaynaklanmaktadır. Bu sorun kısmen daha çözülebilir bir sorundur. Hakkın varlığından kaynaklanan belirsizlikleri gidermek için, başka bir anlatımla dördüncü kuşak hakların da bir insan hakkı olduğunun kabulü için insan haklarının dinamik yapısı ve bir bütün olarak ele alınması gibi özelliklerine başvurulmalıdır.

2. İnsan Haklarının Bütünlüğü

İnsan haklarının doğuşundan itibaren bu hakların neler olduğunu gösteren birçok liste ortaya çıkmıştır. Bu listeler zamanla artan şekilde ilerlemiştir. İlk zamanlar sadece kişisel ve siyasal haklardan söz edilirken, sonraları sosyal haklar ardından da dayanışma hakları ortaya çıkmış son olarak da dördüncü kuşak haklar olarak bahsettiğimiz haklar ortaya çıkmıştır. Gelecekte beşinci kuşak haklardan da söz edilebilir. Her dönemin insan

¹⁰⁰ KABAOĞLU, s. 280.

onuruna yönelttiği tehditler farklıdır ve bu tehditlerden ötürü yeni haklar, formüle edilmesi gerekmektedir.¹⁰¹

İnsan hakları bir bütündür.¹⁰² Bu da birbirlerini tamamlayan ve gelişen çağa paralel olarak gelişen haklar oldukları anlamına gelir. Viyana Deklarasyonu ve Eylem Planı'nda insan hakları; evrensel, birbirinden ayrılmaz, karşılıklı ve bağımlı haklar olarak kabul edilmiştir.¹⁰³ Bir insan hakkının daha sonradan ortaya çıkması onun ahlaki olarak değerini azaltmaz. Değerini azaltmadığı gibi her hak bir önceki hakları güçlendiren bir yapıdadır. Bir örnekle açıklayacak olursak, ekonomik-sosyal haklar yaşam hakkını güçlendiren niteliktedir. Bir kişinin yalnızca nefes alıp vermesi tam anlamıyla yaşadığı anlamına gelmez; çünkü insan toplumsal bir canlıdır ve toplum içinde var olabilmesi yalnızca yaşam hakkının korunmasıyla sağlanamaz. Bir başka ifadeyle temel hak ve özgürlükler bir bütündür ve birey ancak bunların hepsine sahipse özgür olabilmekte; ancak bu özgürlüklerin tam anlamıyla gerçekleşmesi için sosyal haklara da sahip olması gerekmektedir.¹⁰⁴ Zaten birinci kuşak haklar yani temel haklar, insan onuruna yakışan bir hayat için tek başlarına yeterli olmadığından ikinci kuşak haklar yani sosyal haklar ortaya çıkmıştır.

İnsan hakları bölünmez kabul edilmiştir; insanın onuru ve özgürlüğünü nasıl birbirinden ayıramıyorsak insanın onurunu ve özgürlüğünü ve onurunu koruyan hakları da birbirinden ayıramayız.¹⁰⁵ Hakların birinin diğerinden sonra ortaya çıkması birinin

¹⁰¹ UYGUN, s. 507.

¹⁰² ALGAN, s. 74.

¹⁰³ “Bütün insan hakları evrensel, birbirinden ayrılmaz, karşılıklı bağımlı ve birbirine sıkı sıkıya bağlılardır. Uluslararası toplum, insan haklarını bütünsel olarak, eşit temellerde ve onlara eşit bir değer bahşederek hakkaniyete uygun işleme tabi tutmalıdır.” Vienna Declaration and Programme Of Action, Part II, Para. 3, World Conference of Human Rights, Vienna, 23 June 1993. Akt. KABOĞLU, 2002, s. 48.

¹⁰⁴ GÖZLER, 2011, s. 141.

¹⁰⁵ FELK, s. 17.

diğerinden daha üstün olması gerektiği anlamına gelmemektedir. Ancak halen yalnızca birinci kuşak hakların insan hakkı olduğu yönünde görüşler mevcuttur. Örneğin ekonomik sosyal hakları, kişisel siyasal hakların bir türevi olduğunu ya da bu hakların kişisel ve siyasal haklara göre ikincil haklar olduğunu savunan görüşler bulunmaktadır.¹⁰⁶ Bu görüşler insan haklarının bütünlüğü ilkesine terstir. Çünkü insan hakları kuşakları birbirlerini tamamlayan niteliktedir.¹⁰⁷

Hukukun yeni olaylar ve tehlikeleri karşısında, yeni kavramlar üretmesi gerekir. Bu olaylar sonucunda doğan haklar önceki hakların varlığını etkilemediği gibi onlardan sonra ortaya çıktı diye varlığı sorgulanmamalı, önceki sonraki denilmeden tüm hakları bir bütün olarak ele almak insan haklarının bütünlüğünün gereğidir. Dördüncü kuşak haklar da insan haklarının gerek bilgi-iletişim teknolojilerinde gerek biyoteknolojide yaşanan gelişmelere verdiği bir cevap bir tepki olarak kabul edilebilir.

Tüm bunlardan ötürü de dördüncü kuşak haklar birer insan hakkıdır ve halen gelişmekte olan bir kategoridir. İnsan hakları bir bütündür¹⁰⁸ ve birbirini tamamlayan niteliktedir. Ayrıca insan doğasının ihtiyaçları doğrultusunda ve gelişen çağa göre yeni taleplerin ortaya çıkması da olağandır. Bu durum insan haklarının gelişmeci yani dinamik yapısıyla açıklanmaktadır.

İnsan haklarına dair yapılan tüm sınıflandırmaların ne amaçla yapıldığının doğru

¹⁰⁶ ALGAN, s. 71.

¹⁰⁷ Aydın TURHAN, “İnsan Hakkı Kuşakları Arasındaki Tamamlayıcılık İlişkisi”, **İnönü Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi**, C. 4, S. 2, Y. 2013, s. 373.

¹⁰⁸ Bu durum Limburg İlkelerinde şu şekilde belirtilmiştir; “*İnsan hakları ve temel özgürlükler bölünmez ve birbirine bağlı olduğundan hem kişisel ve siyasal hem de ekonomik, sosyal ve kültürel hakların uygulanmasına, geliştirilmesine ve korunmasına eşit derece dikkat ve önem verilmelidir.*” **Limburg Principles on the Implementation of the International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights, Article 3**, <https://www.escr-net.org/resources/limburg-principles-implementation-international-covenant-economic-social-and-cultural>, E.T. 09.04.2018).

şekilde anlaşılması gerekir. İnsan hakları arasında bir hiyerarşi kurulmamalı ve tüm haklar eşit şartlarda korunmalıdır. İnsan hakları bir bütündür ve her biri insanın temel gereksinimlerini karşılamaya yönelik, insan doğasından kaynaklanan taleplerdir.¹⁰⁹

3. İnsan Haklarının Dinamizmi

“Bir değişim daima başka değişimin oluşumuna zemin hazırlar.”¹¹⁰ Değişim hayatın her alanında vardır ve var olmaya devam edecektir. Bu, toplumların sosyolojik, teknolojik ve daha birçok yönden gelişmesini ve değişmesini tabi ki insan haklarını da etkileyecektir. İnsan hakları, bir ihtiyacın ve var olan ihlallerin ya da potansiyel ihlallerin sonucunda ortaya çıkan taleplerdir. İnsanın ihtiyaçları her dönem farklı şekillerde ortaya çıkar. İşte kuşak hakların ortaya çıkışları da bu şekilde olmuştur. Örneğin ikinci kuşak haklar sanayi devrimi sonrası yaşanan gelişmeler sonucunda ortaya çıkan ihtiyaçların ve yaşanan ihlallerin sonucunda ortaya çıkmıştır.

Sosyal hakların ortaya çıkış sürecine kısaca değinilecek olursa; klasik bireyci öğreti 19.yy’dan itibaren bir tepki toplamaya başlamış ve sosyal akımların etkisiyle de klasik özgürlük anlayışı köklü bir değişime uğramıştır.¹¹¹ Bu değişim başka bir değişimin oluşumuna bir zemin hazırlamıştır. Artık insanın sosyal bir varlık olduğu, yaşam şartlarıyla mücadele eden geçimini ve varlığını sağlamaya çalışan bir birey olduğu kabul edilmiş, ekonomik ve sosyal haklar ortaya çıkmıştır.¹¹² Görülüyor ki yaşanan gelişmeler bir hakkın doğumuna zemin hazırlayabilir ve de var olan hakların kapsamını değiştirebilir. Sosyal hakların doğuşu, insan haklarının dinamik bir yapıda olduğunu

¹⁰⁹ UYGUN, s. 507.

¹¹⁰ Niccolo MACHIEAVELLI, **Prens** (Çev. Kemal ATAKAY), B. 6, Can Yay., İstanbul 2012, s. 40.

¹¹¹ KAPANI, s. 50.

¹¹² KAPANI, s. 51.

kanıtlamaktadır. Üçüncü kuşak haklar da teknolojik gelişmelerin kötü etkilerinden ötürü insanların zarar görmesi¹¹³ nedeniyle ortaya çıkmıştır.

İnsan hakları bir süreçtir ve halen devam etmektedir¹¹⁴. İnsan haklarının dinamik yapıda olması da tam olarak budur. Bu sebeple dördüncü kuşak haklar da bu dinamik yapının ve sürecin devamıdır ve son da olmayacaktır. İnsan hakları bir bütündür ve dinamik yapıdadır. Yeni bir hakkın ortaya çıkışı öncekilerin varlığını ortadan kaldıran değil bütünleyen niteliktedir. KAPANİ'nin ifadesiyle, “*Çağımızda hürriyet probleminin çözüm yolu “eski” hürriyetlerin yerine “yeni”lerini koymak değil, fakat eski (klasik) hakları, yeni (sosyal ve ekonomik) haklarla tamamlamaktır.*¹¹⁵”

Dördüncü kuşak haklar, bilim ve tıp alanında yaşanan gelişmelerin, *bir tür olarak insana* yönelik ortaya çıkması muhtemel olumsuz etkilerin önlenmesi adına formüle edilmiştir.¹¹⁶ Yeni bir hak kategorisi olması sebebiyle dördüncü kuşak hakların içeriği henüz diğer kuşak hakların içeriği kadar net değildir. Bundan ötürü insan haklarının bütünlüğü bağlamında bu kuşaktaki hakların biyoteknolojik gelişmelerle olan bağlantısını ve bu gelişmelerin dördüncü kuşak haklar üzerindeki etkilerini diğer kuşak haklarla birlikte değerlendirmek gerekir. Ancak belirtilmesi gerekir ki bu değerlendirme, insan haklarına dair bu değerlendirmeler, biyoteknolojik gelişmelerin tamamıyla değil; insan üzerinde uygulanan genetik bilimiyle bağlantılı yaşanan gelişmelerle sınırlandırılarak yapılacaktır.

¹¹³ ÇÜÇEN, s. 42.

¹¹⁴ İbrahim Ö. KABOĞLU, “İnsan Haklarının Gelişmecî Yapısı ve Anayasa Yargısı”, **Anayasa Yargısı Dergisi.**, Y. 1992, C. 9, s. 125.

¹¹⁵ KAPANİ, s. 84.

¹¹⁶ KABOĞLU, 2002, s. 48.

İKİNCİ BÖLÜM

GEN TEKNOLOJİLERİ VE İNSAN HAKLARINA ETKİLERİ

I. GEN TEKNOLOJİLERİ

A. GENEL OLARAK

Canlılar arası gen aktarımı, genetik yapıya yapılan müdahaleler ve yeni genetik özelliklerin kazandırılmasını sağlayan teknolojilerin bütününe gen teknolojileri denir.¹¹⁷ Biyoteknolojinin alt dalı sayılan bu teknolojiler genetik bilimi ve teknolojinin birlikte kullanılmasıyla ortaya çıkmıştır. Genetik bilimindeki gelişmeler teknolojinin gelişimiyle farklı bir boyut kazanmış; öyle ki bilgisayarların da kullanımının yaygınlaşmasıyla genetiğe dair gelişmeler eskisinden çok daha hızlı cereyan etmeye başlamıştır. İnsan genom projesinin tamamlanmasıyla daha da hızlı gelişen bu alan tıp bilimiyle de yakın ilişki içindedir.¹¹⁸

Gen teknolojilerinin tıpla olan ilişkisi bilhassa genetik hastalıkların tedavisi ya da önlenmesi için yapılan çalışmalardan ötürü oldukça önemlidir. Gen teknolojilerinin izlediği yöntem şöyledir: ilk olarak değişik hücrelerden DNA hücreleri izole edilir ardından izole edilen DNA hücreleri deney tüpü içinde parçalanır sonra da yeniden birleştirilirler (bu işleme rekombinasyon denir), daha sonra başka hücrelere aktarılıp işlevsel hale getirilirler.¹¹⁹ Özetle genlerle oynamanın sonucunda, embriyonun muhtemel

¹¹⁷ M.S. ÖZYURT- H. DAYIOĞLU- C.N. SOLAK, “Gen Teknolojileri ve İnsan Hayatına Etkileri”, **DÜFBED.**, S. 8, Y. 2005, s. 128.

¹¹⁸ Belirtilmesi gerekir ki gen teknolojilerin konusu yalnızca insanlardan ibaret değildir. Gen teknolojileri birçok bitkileri, hayvanları ve daha birçok organizmayı konu edinir. Ancak bu çalışmada insan hakları bağlamında gen teknolojilerin yalnızca insanı konu edinen alanları kastedilmektedir.

¹¹⁹ Ernst Peter FISCHER, **Genler ve Genom** (Çev. Barış KONUKMAN), İnkılap Kitabevi, İstanbul 2005, s. 118-119.

hastalıkları öğrenilebilir, insanların sağlık sorunları çözülebilir ve ömürleri uzatılabilir.¹²⁰

Gen teknolojisi, DNA'nın doğanın içinde var olduğu haliyle değil de insanın arzularına ve planlarına göre rekombine edilmesidir.¹²¹ İnsanın doğanın verdikleriyle yetinmeyip sınırlarını aşma arzusu, bir önceki bölümde açıklanan trans ve posthümanist arzulardır. Bu arzular, gen teknolojileri aracılığıyla gerçekleştirilmek istenmektedir. İnsan, DNA'sını rekombine ederek önce *trans-human* ardından *post-human* adı verilen yeni bir insana dönüşmeyi arzular. Bilhassa transhümanizm, gen teknolojilerini kullanarak hiçbir hastalıktan etkilenmeyen süper insanlardan yani *trans-human*'lardan oluşan bir nesil yaratmayı amaçlar.¹²² Gen teknolojileriyle birlikte gündeme gelen bu yeni insan kavramının altında genetik açıdan kusursuz hale getirme yatmaktadır ve bu yeni insan tasarılarında bir iradi seçim ve karar verme halinin bulunması, biyoteknolojik gelişmelerin önlenemez bir yapıda olduğu ve bilimsel özgürlük ileri sürülerek bu teknolojilerin hukuki bir zemine oturtulmaması yönündeki yaklaşım yerinde bir yaklaşım değildir.¹²³ İnsanın biyolojik sınırlarını aşmaya yönelik bu çalışmalar kontrol altında tutulmalı ve sınırlandırılmalıdır. Bu sınırlamada da en önemli araç hukuk olmalıdır.

Gen teknolojileri söz konusu olduğunda tartışılan birçok konu mevcuttur. Bu konulardan bazıları özetlenecek olursa bunlar¹²⁴ : (i) genetik bilgilerin gizliliği, (ii) genetik bilgilerin kurumlar tarafından bireyin aleyhinde kullanılması, (iii) bireyin genetik özelliklerinin kendisi üzerinde psikolojik bir baskı yaratması ya da bu özelliklerinden dolayı toplumdan dışlanması, (iv) genetik testlerin pahalı olması nedeniyle sınırlı sayıda

¹²⁰ Abdullah DOĞAN, **Genler Nereye Koşuyor?**, B. 3, Babıali Kültür Yay., İstanbul 2012, s. 24.

¹²¹ FISCHER, s. 119.

¹²² SEDEEQ, s. 27.

¹²³ ÇANKAYA, s. 264.

¹²⁴ DOĞAN, **Genler Nereye Koşuyor?**, s. 155-156.

kişinin bu testlere erişebilmesi¹²⁵, (v) ebeveynlerin çocuklarına yaptırdıkları testlerin çocukların sosyal yaşamını nasıl etkileyeceği, (vi) yapılan testlerde hata payı olabilir bu hallerde bu testlerden sonra olumsuz bir sonuç ortaya koyacak biçimde bir tanı koyulması halinde bir kesinlik olmasa da bu durumların doğum öncesi testlerde doğumu sonlandırmaya yol açması, (vii) gen tedavilerinin yüksek maliyetli olması ve bu durumun tedaviye ulaşabilen kişi sayısını oldukça olumsuz etkilemesi , (viii) gen düzenlemelerinin hastalıkların tedavisinden ziyade üstün genlere sahip bireyler oluşturmak amacıyla kullanılmasıdır.

Gen teknolojilerinden kaynaklı bu sorunlu konuların, insan haklarına etkileri değerlendirilecektir. Ancak ondan önce gen teknolojilerine dair terminolojik açıklama yapılacak ve gen teknolojisinin uygulama alanları kısaca ele alınacaktır.

B. TERMINOLOJİ

1. DNA

Deoksiribonükleik asit. DNA, genetik bilginin taşıyıcısıdır.¹²⁶ İnsanın genetik tüm bilgileri onun DNA'sında yer almaktadır. Bazı virüsler hariç bütün organizmalarda bulunmakta ve beslenme, solunum, üreme gibi tüm canlılık fonksiyonlarını yönetmektedir.¹²⁷

DNA ikili sarmal denilen bir fiziksel yapıdır. Bu basit şekilde iki iplik parçasının

¹²⁵ Bu durum zamanla aşılmaya başlanmıştır. Testler ilk yapılmaya başladıkları zamankinden çok daha makul bir ücret karşılığında yapılabilmektedir. Bu durum ileride açıklanacaktır.

¹²⁶ FISCHER, s. 136.

¹²⁷ Arzu ÖNEL, “Biyoteknoloji ve Uygulama Alanları”, **GENETİK VE BİYOTEKNOLOJİ** (Ed. Arzu ÖNEL), B. 2, Pegem Akademi Yay., Ankara 2020, s. 1.

sarmal bir haline benzetilebilir. Ancak kimyasal yapısı öyle basit değildir. DNA'daki bilgiye adenin, timin, guanin ve sitozin adlarındaki dört azotlu bazın dizilimiyle ulaşılır.¹²⁸ DNA'yı oluşturan iki iplik (bazı yerlerde DNA zinciri olarak da bahsedilir) birbirlerine hidrojen bağlarıyla bağlanır. Bu bağ kurulurken iplik üzerindeki azotlu bazlar tek iplik üzerinde rastgele dizilse de karşısındaki iplik diğerinin bütünleyeni şeklinde olmalıdır. Adenin(A) timinle(T), guanin(G) de sitozinle(C) eşleşmelidir. Somutlaştırılırsa ipliklerden birinin azotlu fosfatlarının dizilimi ATCGGAT şeklindeyse bağlandığı iplikteki dizilim TAGCCTA şeklinde olmalıdır. Ancak bazı hallerde bu eşleşme sağlanamaz ve bu durum genetik sorunlara yol açar.

2. RNA

Ribonükleik asit yani RNA, DNA ile yakın akraba olan bir moleküldür. Farklıysa biri deoksiriboz adlı şekeri taşıırken diğeri fazladan bir oksijen atomu daha taşıyan riboz adlı şekerden oluşur ve bunun sonucu olarak da DNA daha kararlı, katı ve dolgun bir yapıdayken RNA kolay parçalanabilen esnek bir yapıdadır.¹²⁹ Ayrıca bir fark da RNA'da timin(T) yerine urasil (U) olması ve eşleşmenin AUGUC -UACAG şeklinde gerçekleşmesidir.

3. Kromozom

Canlılardaki kalıtımı sağlayan DNA'nın histon proteinleri etrafına sarılıp yoğunlaşmasıyla şekillenen kalıtsal birimdir ve hücre çekirdeği içinde bulunurlar.¹³⁰ İnsanlar 23'ü anneden 23'ü babadan olmak üzere toplam 46 kromozom taşırlar. Kromozom sayısının bir fazla olması halinde birey Down sendromlu dünyaya gelir.

¹²⁸ Beth SKWARECKI, **Genetik 101**(Çev. Samet ÖKSÜZ), B. 2, Say Yay., İstanbul 2019, s. 17.

¹²⁹ SKWARECKI, s. 27.

¹³⁰ ÖNEL, s. 3.; Türk Hematoloji Derneği, **Genetik Terimler Sözlüğü**, İstanbul 2013, s. 12-13.

Down sendromu, genetik bir hastalık değil genetik bir farklılıktır.¹³¹

4. Gen

Kalıtsal karakterlerin nesilden nesile geçmesini sağlayan, DNA'nın yapısal en küçük parçasına gen denir.¹³² Bir başka tanımla genler her bir canlının kendine ve türüne özgü morfolojik ve psikolojik karakterlerini içeren ve kalıtsal olarak değişmeksizin nesilden nesile aktarılabilen harika yapılardır.¹³³ Harika yapılar olduğu şüphesizdir. Göz renginden zekâyâ akla gelebilecek birçok özelliği genler belirler. Ancak birçok özelliği belirleyen harika bir yapı olmaları her daim iyi bir anlama gelmemektedir.

Genlerin tamamı iyi gendir diye bir yargıya varmak yerinde değildir. Öyle ki bazı genler insanı, onun hayatını hatta ondan meydana gelecek olan tüm insanların hayatını oldukça kötü etkileyebilir. Bu genlerin en bilinenini onkogenlerdir. Bunlar kanser oluşumuyla ilgili genlerdir ve kontrolsüz şekilde çoğalıp sağlıklı dokuların yaşamsal temelini yok ederler.¹³⁴ Her genin bir görevi vardır. Bir başka anlatımla görme için ayrı bir gen vardır, gözün hangi renkte olacağını belirleyen ayrı bir gen vardır. Bunlardan birinin yanlış ya da eksik olması bazı aksamalara neden olur. Genetik hastalıklar bu aksamaların sonucunda ortaya çıkar.

5. Genotip-Fenotip

Farklı gen çiftleri ait oldukları organizmalarda farklı etkilerde bulunabilirler bunun içindir ki bir canlının görülebilen özelliklerine fenotip, görülemeyen kalıtsal

¹³¹ <https://www.downturkiye.org/down-sendromu-nedir>, E.T. (8.12.2020).

¹³² ÖNEL, s. 2.

¹³³ DOĞAN, **Genler Nereye Koşuyor?**, s. 51.

¹³⁴ FISCHER, s. 23.

öğelerineyse genotip denir.¹³⁵ Bir başka tanımla genotip, DNA'daki bir genin hangi çeşidine sahip olduğunuzu tanımlarken; fenotip, görebileceğiniz ve yaşayabileceğiniz niteliklerinizi tanımlar.¹³⁶

Özetle genotip kalıtsal malzemelerin niteliğinin ne olduğuyla ilgiliyken; fenotip bu malzemelerin görülebilen halidir. Örnek verilecek olursa, boyunuz, saç renginiz fenotipinizken; boyunuzun uzun olmasında, saçınızın o renkte olmasında etkili olan kalıtsal ögeniz genotipinizdir. Ancak fenotipin görülebilen özellikler olarak tanımlanmasından yalnızca fiziksel görünüm anlaşılmamalı kalıtsal yolla geçen bir hastalığın da bir fenotip olduğu bilinmelidir. Hastalığı meydana getiren gen çeşidine dair bilgi de genotiptir denilebilir.

6. Genetik

*“Genetik: (Lat. genesis) Kalıtım bilimi, genlerin yapısını, görevini ve bir dölden diğerine nasıl aktarıldığını inceleyen biyolojik bilim dalıdır.”*¹³⁷ Bir başka ifadeyle, biyolojik antropolojinin¹³⁸ insanda ortaya çıkan biyolojik değişikliklerin bugünkü süreçlerinin incelenmesiyle ilgilenen yeni dalı olan insan genetiği¹³⁹; kalıtım mekanizmasının, kalıtımın değişme türlerinin, insanın birey ya da tür olarak yeni

¹³⁵ FISCHER, s. 16- 17.

¹³⁶ SKWARECKI, s. 95.

¹³⁷ TÜRK HEMATOLOJİ DERNEĞİ, s. 3

¹³⁸ Biyolojik antropoloji, antropolojinin alt dallarından biridir. Biyolojik antropoloji; insanın fizik yapısının ve davranışının evrimi, eskinin ve günümüz insan topluluklarının birbirlerinden farklı biyolojik özellikleriyle ilgilenir. Bkz. Ralph Leon BEALS- Harry HOIJER, *Antropolojinin Konusu ve Alanı* (Çev. Gürbüz ERGİNER), AÜDTCFD., C. 35, S. 2, Y. 1991, s. 9.

¹³⁹ İnsan genetiğiyle tıbbi genetik arasındaki farkın belirtilmesi gerekir. İnsan genetiği, insanlarda oluşan değişim ve kalıtımı incelerken; tıbbi genetik, genetik varyasyonları ve hastalıklara neden onların genlerin neler olduğunu inceler. Bkz. Cahid DOĞAN, *“Genetik ve İnsan Hakları”*, **Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti Lefke Avrupa Üniversitesi V. Sağlık Hakkı ve Sağlık Hukuku Sempozyumu** (Ed. Nilgün SARP- Cahid DOĞAN), Adalet Yay., Ankara 2014, s. 269.

koşullara biyolojik uyum şekillerinin inceler.¹⁴⁰ Genetik bilimi birçok alanla iç içedir. Bu sebeple uygulayıcıları oldukça çoktur. Ancak genetik uygulamaları asıl yürütenler genetik mühendisleridir.

Genetik mühendisliği insan üzerindeki çalışmalarını genleri araştırma ve bu hastalıkların tedavisi üzerinde yoğunlaştırır. Genetik mühendisliği, canlıların kalıtsal özelliklerinin değiştirip yeni işlevler sağlayan bir bilim alanıdır ve bu alanda çalışan insanlara genetik mühendisi denilmekte ve genetik mühendisliği, rekombinant DNA teknolojisi, gen klonlaması, DNA klonlaması, genetik manipülasyon/modifikasyon veya gen ekleme (splays) kavramlarıyla da eş anlama gelecek şekilde kullanılmaktadır.¹⁴¹

Bu bahsedilen kavramlar genetik mühendisliğin alanı olsa da genetik gelişmelerin yaşanmasında biyokimya, mikrobiyoloji gibi alanlarda yapılan çalışmalar da oldukça etkili olmaktadır. Aşağıda açıklanacak olan crıpsr-cas9 da bunun en belirgin örneğidir.

7. CRISPR- Cas9

Kes- yapıştır. İşte CRISPR¹⁴²-cas9 DNA'nın kesilip yapıştırılmasını sağlayan genetik bir makastır. DNA önceden de kesilip yapıştırılabiliyordu ancak CRISPR-cas9 ile bu artık daha kolay, ucuz¹⁴³ ve eksiksiz yapılabilmektedir.¹⁴⁴ Bu teknik mikrobiyoloji, biyokimya ve genetik alanlarında çalışan Emmanuelle CHARPENTIER ve biyokimya ve gen düzenleme alanlarında uzmanlaşan Jennifer DOUDNA tarafından 2012 yılında

¹⁴⁰ BEALS/HOIJER, s. 19.

¹⁴¹ Mehmet Ali ZENGİN, **Biyoloji Uygulamaları ve Tıbbi Müdahaleler Karşısında İnsan Haklarının Korunması**, Adalet Yay., Ankara 2012, s. 15.

¹⁴² CRISPR: Düzenli aralıklarla bölünmüş palindromik tekrar kümeleri anlamına gelir.

¹⁴³ Gerçekten de 150- 200 dolar civarında bir fiyat etiketiyle bir internet sitesinden bile bir gen düzeltme kiti satın alınabilir. <https://www.the-odin.com/diy-crispr-kit/> E.T. (12.12.2020), ilgili sitede aynı amaçlı daha gelişmiş kitlerde mevcuttur.

¹⁴⁴ SKWARECKI, s. 206.

keşfedilmiştir. Bir genom düzenleme tekniği olan CRISPR-cas9, 2020 yılında Nobel kimya ödülünü kazanmıştır.¹⁴⁵

CRISPR-cas9 tekniğinden önce genetik mühendisliği yavaş ve kesinlik taşımayan bir süreçti.¹⁴⁶ Bu teknikle, CRISPR makinesine bir kromozomun değişmesi istenilen yerini ve hangi değişimlerin yapılmak istendiği girilerek, kromozom üzerinde değişim yapabilmesi mümkün hale gelmiştir.¹⁴⁷ Bu teknik sayesinde DNA düzeltilmesi öncesine göre çok daha kolaylaşmış ve daha az maliyetli hale gelmiştir.

Cas9 bir proteindir. Cas-9, doğada bulunan bakterilerin CRISPR dizisinin sekanslarından bir ya da daha fazla yaptığı RNA kopyasına bağlanır bu rehber niteliğindeki RNA aracılığıyla cas9 programlandığı gibi hücre içerisindeki DNA'nın parçasını bulup onu keser ve görevini tamamlar.¹⁴⁸ CRISPR-cas9'un genetik bir makasa benzetilmesi de bu işlevinden kaynaklanmaktadır.

CRISPR-cas9 ile gen düzenlemeleri iki farklı şekilde yapılır. Bunlar, in vivo yani canlı içinde düzenleme ve ex vivo canlı dışında gen düzenlemedir.¹⁴⁹ Bir başka anlatımla gen düzenlemeleri, düzenlenecek hücreler canlılığın içinde düzenlenebildiği gibi hücreler, canlı bedeninden ayrılıp dış ortamda düzenlendikten sonra düzenlemiş haliyle tekrar canlı bedenine geri konularak da düzenlenebilmektedir. Bu tekniğin keşfiyle genler üzerindeki çalışmalar ayrı bir boyut kazanmış ve etik tartışmalar şiddetlenmiştir.

¹⁴⁵ <https://www.bbc.com/turkce/haberler-dunya-54447208>, E.T. (05.12.2020).

¹⁴⁶ Michio KAKU, **İnsanlığın Geleceği** (Çev. Ayşe Cankız ÇEVİK), B. 1, ODTÜ Yay., Ankara 2019, s. 232.

¹⁴⁷ SKWARECKI, s. 206.

¹⁴⁸ SKWARECKI, s. 207.

¹⁴⁹ Jennifer A. DOUDNA- Samuel H. STERNBERG, **Yaratılıştaki Çatlak: Gen Düzenlemenin Evrime Hükmeden İnanılmaz Gücü** (Çev. Mehmet DOĞAN), B. 1, Koç Üniversitesi Yay., İstanbul 2018, s. 151.

Öyle ki tekniği keşfedenlerden biri olan *Doudna Yaratılıştaki Çatlak* adlı kitabının önsözünde bu teknikle tohum hattı üzerinde yapılacak değişikliklere dair korkulara yer vermiştir.¹⁵⁰ Ancak bu teknik sayesinde, hastalık taşıyan ya da hatalı bir dizilimden ötürü bir hastalığa neden olan genler, düzenlenerek tedavi edilmektedir. *Netflix* adlı internet platformunda yayımlanan *Doğal Olmayan Seçim*¹⁵¹ adlı belgeselde görme yetisini DNA dizilimindeki bir hata sebebiyle kaybetmenin eşiğinde olan bir çocuğun¹⁵², CRISPR tekniğiyle tedavi edildiği görülmektedir.

8. Embriyo-Fetüs/Cenin

Gebeliğin ilk üç ayına kadar olan dönemde anne karnındaki yavruya embriyo denir.¹⁵³ Ancak bazı görüşlere göreyse sekizinci haftaya yani ikinci ayına kadar embriyo denirken sonrasında fetüs yani cenin denmektedir.¹⁵⁴ Bu ayrımlar yapılan deneylerin hukuka uygunluğu açısından önemlidir. Çünkü embriyonun yaşam hakkına dair düzenlemelerle ceninin yaşam hakkına dair düzenlemeler farklıdır. Buna bağlı olarak embriyo üzerinde deney yapılmasına gösterilen hoşgörü cenin üzerinde yapılana oranla daha yüksek olmaktadır.

Embriyo üzerinde deney yapmak kadar embriyoları yok etmek veya dondurmak da önemli sorunları beraberinde getirmektedir. Bu durum Avrupa İnsan Hakları ve Biyotıp Sözleşmesi'nin 18. maddesinde¹⁵⁵ embriyo üzerinde yapılan deneylere izin

¹⁵⁰ DOUDNA-STERMBERG, s. 9-17.

¹⁵¹ <https://www.netflix.com/tr/title/80208910>, E.T. (04.12.2020).

¹⁵² Ayrıntılı bilgi için bkz. <https://www.insidewarren.com/cathys-person-of-the-week-has-his-eyes-on-the-sky-and-everything-else/>, E.T. (04.12.2020).

¹⁵³ ÖNEL, s. 1.

¹⁵⁴ Sevtap METİN, **Biyo-Tıp Etiği ve Hukuk**, B.2, Betim Kitaplığı Yay., İstanbul 2019, s. 129.

¹⁵⁵ “*AIHBS Md. 18: 1. Kanunun tüpte embriyo üzerinde araştırmaya izin vermesi halinde, embriyo için yeterli koruma sağlanmalıdır. 2. Araştırma amaçlarıyla insan embriyolarının oluşturulması yasaktır.*”

verilmesi halinde, embriyonun korunması gerektiği düzenlenmiş ve araştırma amaçlı embriyo yaratılması yasaklanmıştır.

C. UYGULAMALARI

1. Genetik Testler¹⁵⁶

Bireylerin DNA'sına dair bilgi edinmek veya olan ya da olası sağlık sorunlarını öğrenmek amaçlı yapılan testlere genetik testler denir. Bu testler tıp alanında kullanıldığı gibi hukuk alanında da farklı şekillerde kullanılmaktadır. Hukuk alanında genetik testler hukuksal muhakeme sürecinde bir ispat aracı olarak kullanılmaktayken¹⁵⁷; tıp alanında potansiyel hastalıkların tespiti ya da var olan hastalıkların teşhisi için kullanılmaktadır. Genetik testler yapıldıkları döneme göre üçe ayrılır. Bunlar doğum öncesi döneminde yapılan *prenatal testler*, doğumdan yetişkinliğe kadar olan dönemde yapılan *çocuklara yönelik testler* ve son olarak da çocukluk dönemini bitirmiş insanlara yapılan *yetişkinlere yönelik testler*dir.

a. Prenatal (Doğum Öncesi) Testler

Doğacak olan bebeğin bir sağlık sorununa sahip olup olmadığını tespit etmek amacıyla yapılan testlere prenatal yani doğum öncesi testler denir. Doğum öncesi testlerin amacının sağlık sorunlarına sahip bireylerin doğmasını önlemek değil, üreme

¹⁵⁶ Bazı metinlerde genetik test değil DNA testi ifadesi görülebilir. Genetik test DNA testi kavramını da kapsayan bir kavramdır. Çalışmanın ilerleyen bölümlerinde DNA testi denildiğinde genetik testin kapsamında bir test olduğu ve doğum öncesinden yetişkinliğe kadar her dönem yapılabilen bir test olduğu anlaşılmaktadır.

¹⁵⁷ Örnek verilecek olursa Ceza hukukunda suçun ispatında kullanılabileceği gibi medeni hukuk alanında da üstsoy ve altsoy hısımlığın tayininde kullanılabilmektedir. Saim ÜYE, “*Genetik Testler ve Etik Sorunlar Üzerine*”, **HFSA** (Haz. Hayrettin ÖKÇESİZ), S. 17, Y. 2007, İstanbul Barosu Yay., s. 120-121.

seçeneklerini artırmak olduğu kabul edilmektedir.¹⁵⁸

Aileler doğum öncesi testlerin sonucuna göre aile planlamalarını yapabilir, çocuğun bir sağlık sorununa sahip olarak doğacağının tespiti halindeyse gebeliğin sonlandırılmasına karar verebilirler.¹⁵⁹ üreme seçeneklerinin artırılması olarak görülen bu testler olumsuz sonuçlara yol açabilmektedir.

Doğum ncesi testlerle ceninin yalnızca sağlık sorunları değil cinsiyeti de tespit edilebilmektedir. Aile planlaması, ceninin cinsiyetine göre yapılabilir. Yani aileler doğacak bebeğin cinsiyetini öğrenerek bebeğin doğup doğmamasına iliğkin kararlar alabilmektedirler. Bu durum cinsiyete dayalı krtajlara yol açmaktadır.

Cinsiyete dayalı kürtajlar bir dönem Çin’de oldukça yaygındı. Bunun sebebi Çin’in nüfus politikalarıydı. Hindistan’da da benzer bir durum söz konusudur. Hindistan’da 2001’de yapılan nüfus sayımında son 10 yıldır doğan kız oranının oldukça dğk olduğu gzlemlenmekteyken; Çin’de de yalnızca tek çocuğa izin veren bir nüfus politikasından ötürü, kız bebek bekleyenlerin kürtaj yaptırma oranının oldukça yüksek olduğu saptanmığtır.¹⁶⁰ Doğu toplumlarında ailelerin çoğu evin geçimini erkeklerin sağladığı dğncesiyle genelde erkek ocuk sahibi olmak isterler. Bu isteklerini gerekleğtirmek için genetik testlere yönelirler. Bu amaçla yapılan genetik testler cinsiyete dayalı ayrımcılığa neden olur.

Sonuç olarak doğum öncesi testler ve bunlar sonucunda yapılan kürtaj, her anlamda etik sorun haline gelmemektedir. Ayrıca genetik test uygulamaları ve kürtaj birçok ülkede hukuka uygun eylemlerdir ve olmalılardır da. Buradaki asıl sorun bu

¹⁵⁸ Erik PARENS- Adrienne ASCH, “*Disability Rights Critique Of Prenatal Genetic Testing: Reflections And Recommendations*”, **Mental Retardation And Developmental Disabilities Research Reviews**, S. 9, Y. 2003, s. 40.

¹⁵⁹ ÜYE, s. 121.

¹⁶⁰ METİN, s. 190.

eylemlerin yapılış amaçlarından kaynaklanır. Genetik testlerin ceninin yararı için değil de cinsiyet tayini amacıyla yapılması ve bu amaçla yapılan testler sonucu ebeveynlerin kürtaj seçeneğine yönelmesidir.

b. Çocuklara Yönelik Testler

Çocukların belli hastalıklara yönelik genetik eğilimi veya hastalığın taşıyıcısı olup olmadıklarının tespiti için yapılan testlere *ocuklara yönelik genetik testler* denir.¹⁶¹ Bu testler yapılırken çocuğun üstün yararı gözetilmelidir. Bu testler etik açıdan diğer testler kadar tartışmalı değildir. Ancak jenik düşüncelerin hâkim olduğu bir toplumda yaşıyan bir ocuk söz konusu olduğunda yapılan testler sonucu çocuğa yönelik eylemler, etik ve hukuki tartışmalara yol açabilir.

c. Yetişkinlere Yönelik Testler

Bir hastalık belirtisi göstermeyen yetişkin bireylerin, daha sonra ortaya çıkabilecek hastalıklarının tespiti ya da herhangi bir hastalığın taşıyıcısı olup olmadıklarının belirlenmesi amacıyla yapılan testlere *yetişkinlere yönelik testler* denir.¹⁶² Yetişkinlere yönelik testlerin sonucunda potansiyel hiçbir sağlık sorunu çıkmayabilir. Bu halde bu testlere yönelik bir endişe söz konusu olmayacaktır. Ancak hasta olunmamasına rağmen potansiyel bir hastalık riski çıkması ya da bir hastalığın taşıyıcısı olunduğunun tespit edilmesi halinde bu test sonuçları, bireyin yaşıamını olumsuz yönde etkileyebilmektedir. Yetişkinlere yönelik yapılan testlerin sonrasında verilere ne olduğu önemli bir sorundur. Test sonrası testi yapan kurumlar bunları saklarlar, özellikle büyük genomik şirketler verileri güvenli bir şekilde sakladıklarını ve kimseye vermeyeceklerini

¹⁶¹ ÜYE s. 121-122.

¹⁶² ÜYE s. 121.

söylerler.¹⁶³ Ancak şirketler bu bilgileri vermese de bu bilgilere başka şekillerde erişilebilir.

Genetik testler işe alımlarda talep edilebilir. Bu talep çeşitli sorunlara yol açabilir. Kalıtsal bir hastalık riski taşıyan kişilerin işe alınması zorlaşabilir. Bu durum kalıtsal hastalık genini taşıması halinde de geçerlidir. Bu ve benzeri durumlar kişiler arasında ayrımcılığa yol açar. Tüm bu gelişmelerin yaygınlaştığı bir döneme girmeden bu durumlara dair önlemlerin alınması gerekmektedir.

2. Genetik Müdahaleler

a. Genel Olarak

Genetik müdahaleler, yapıldıkları hücrelere ve yapılma amaçlarına göre ikiye ayrılır. Yapıldıkları hücreye göre yapılan genetik müdahaleler, genetik düzenlemelerdir. Yapılma amaçlarına göre genetik müdahalelerse genetik terapi ve genetik yükseltmelerdir. Genetik terapiler tedavi amacıyla yapılırken; genetik yükseltmeler var olan genleri olduğundan daha güçlü hale getirmek amacıyla yapılmaktadır. Gen düzenlemeleriye, üreme hücrelerinde yapılan tohum hattı düzenlemeleri ve bunun dışındaki hücrelerde yapılan somatik gen düzenlemeleri olarak ikiye ayrılır.

b. Yapılma Amaçlarına Göre: Genetik Terapi- Genetik Yükseltme

Genetik terapi tedavi amacıyla yapılan genetik bir müdahaledir. Tedavi bir kimsenin normal veya kabul edilebilir olmayan performansını olağan düzeye çıkarmak için yapılan müdahalelere denir. Bir başka anlatımla gen terapisinde amaç hücrelerde hastalığa neden olan kusurlu ya da eksik genleri sağlıklı genlerle değiştirerek tedaviyi

¹⁶³ SKWARECKI, s. 195.

sağlamaktır.¹⁶⁴ Yani insanlara gen nakledilerek ya da var olan hatalı gen onararak yapılan tedaviye gen terapisi denilmektedir.¹⁶⁵ Genetik yükseltme, insanın normal veya kabul edilebilir olan genetik özelliklerini temel alarak, onu genetik açıdan daha iyi bir hale getiren müdahalelerdir.¹⁶⁶

Tedavi ya da terapi ne şekilde ifade edilecek olursa olsun bir hastalığa çare olmakla sınırlı kaldığı müddetçe gen çalışmaları engellenmemelidir. Ancak bir hastalığı ya da hastalıklı geni tedavi etmekle olağan şekilde var olan bir geni olduğundan daha üst bir seviyeye çıkarma amacıyla yapılan genetik yükseltmeler kontrol altında tutulmalıdır. Çünkü genetik yükseltmelerin sonunun nereye varacağı bilinmezliğini korumaktadır. İnsanlığın bir tür olarak kendini bu müdahalelere karşı koruması gerekir. Bu sebeple de genetik yükseltmeyi amaçlayan teknolojiler tüm devletlerce belli sınırlamalara tabi olmalı ve kontrol altında tutulmalıdır.

c. Yapıldıkları Hücreye Göre: Somatik Gen- Tohum Hattı

i. Somatik Gen Düzenlemeleri

Somatik hücreler DNA'sını sonraki nesillere aktaramayan yani üreme hücreleri dışında kalan tüm hücrelerdir.¹⁶⁷ Kısaca üremeyen hücreler üzerinde yapılan gen düzenlemesidir ve asıl vaadi doğacak bebekleri değil doğup büyüyen yetişkinlerin genlerini düzenlemektir.¹⁶⁸ Bu hücreler üzerinde yapılan düzenlemeler yalnızca yapıldığı bireye etki etmektedir. Genellikle tedavi amacıyla yapılan somatik düzenlemeler bazen

¹⁶⁴ DOĞAN, **Genler Nereye Koşuyor?**, s. 60-61.

¹⁶⁵ ZENGİN, s. 83.

¹⁶⁶ METİN, s. 199,200.

¹⁶⁷ DOUDNA-STERMBERG, s. 148.

¹⁶⁸ Ray KURZWEIL, **İnsanlık 2.0: Tekillığe Doğru Biyolojisini Aşan İnsan** (Çev. Mine ŞENGEL), B. 4, Alfa Basım Yay., İstanbul 2019, s. 311.

de kas yapısını geliştirmek gibi genetik yükseltme amacıyla da yapılabilir. Somatik gen tedavileri, kalıtsal hastalıkları tedavi etmek amacıyla normal ya da genetiği değiştirilmiş genlerin hücre içine yerleştirilmesiyle yapılır.¹⁶⁹

Somatik düzenlemelerin yalnızca yapıldığı bireyi etkilemesi ve genelde tedavi amacıyla yapılması bu düzenleme türünü daha az tartışmalı hale getirmiştir. Kimse gözleri bozuk birinin gözlük takmasında bir sorun görmez. Sorun gözleri sağlıklı olduğu halde daha ilerisi görölmek istendiğinde ortaya çıkar. Somatik gen düzenlemelerine dair bir diğer sorun da düzenlemelerin varlığından değil, maliyetli olduklarından ötürü erişiminin güçlüğünden kaynaklanır.

ii. Tohum Hattında Yapılan Gen Düzenlemeleri

Tohum hattı(germline) hücreleri, sonunda insan olacak yumurta, sperm ve embriyolar da dahil olmak üzere üreme hücrelerini içerir.¹⁷⁰ Üreme hücreleri genomu kendinden sonraki nesillere kalıtımla aktarabilen her türlü hücredir ve organizmaların tohum hattını bu hücreler oluşturur.¹⁷¹

Tohum hattı üzerinde yapılacak olan düzenlemeler yapıldığı organizmayı ve ondan sonraki nesilleri etkiler. Yani tohum hattında yapılan genetik düzenlemeler nesilden nesile aktarılır. Bir başka ifadeyle canlılar, tohum hattı üzerindeki düzenlemelerle, cinsellikle ilgili hücrelerin değiştirilmesiyle kendinden sonraki tüm soya değiştirilen geni kalıtım yoluyla aktarır.¹⁷² Bu sebeple de somatik gen düzenlemelerinden daha tartışmalıdır. Somutlaştırılacak olursa, ebeveynlerden biri ya da ikisi, hastalık taşıyan bir gene sahip ve bunu doğacak bebeklerine aktarma riskiyle karşı karşıya

¹⁶⁹ ÇANKAYA, s. 271.

¹⁷⁰ SKWARECKI, s. 215.

¹⁷¹ DOUDNA-STERBERG, s. 148.

¹⁷² KAKU, s. 233.

kalmışsa tohum hattında CRISPR-cas9 gibi teknikler yardımıyla yapılan bir düzenlemeyle bunu önleyebilir. Bu durumda da doğacak çocuk ve onun çocukları bu hastalığı genlerinde taşımayacaklardır. Ancak bu düzenlemelerin sonucunda başka riskler ortaya çıkıp çıkmayacağı konusu halen net değildir. Bu sebeple de düzenlemeler çoğu ülkede yasaklanmıştır. Ancak bu yasaklar delinemez değildir.

Kasım 2018’de Çinli bilim insanı He Jiankui tüm dünyaya ilk tasarım bebeklerin doğduğunu bir youtube videosu¹⁷³ aracılığıyla ilan etmiştir. He bu videoda bebeklerinin gerçek adını gizli tutarak onlara Nana ve Lulu demiştir. Bu tasarım bebekler, tüp bebek tedavisi (*In Vitro Fertilizasyon- IVF*) ve CRISPR-cas9 tekniği kullanılarak dünyaya getirilmiştir. He, bebeklerin ebeveynlerinin HIV virüsü taşıdığını ve bu virüsün bebeklerine geçmesinden endişelendiğini söylemektedir. Bu sebeple bebekler henüz embriyoyken CRISPR-cas9 tekniğiyle bebeklerin genetiğini değiştirip onları HIV virüsüne karşı bağışık hale getirmiştir. Tohum hattı üzerinde yapılan bu düzenleme sonucunda Nana ve Lulu hayatları boyunca HIV olmayacakları gibi onların çocukları da HIV olmayacaktır.¹⁷⁴

Bu ve benzeri düzenlemeler insan sağlığı açısından oldukça olumlu gözükmemektedir. Elbette hiç kimse çocuğunun hasta doğmasını ya da genlerinden ötürü diğer insanlardan daha az kalitede bir hayat sürmesini istemez. Zaten hastalıkların tedavisi söz konusu olduğunda tohum hattında yapılan düzenlemeler faydalı bulunmaktadır.

¹⁷³ İlgili video için bkz. <https://www.youtube.com/watch?v=th0vnOmFltc>, E.T. (06.12.2020).

¹⁷⁴ He’nin tasarım bebeklerin varlığını dünyaya duyurmasının ardından çalışmaları askıya alınmış ve hakkında soruşturma başlatılmış ve üç yıl hapis cezasına çarptırılmıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz. <https://www.bbc.com/turkce/haberler-dunya-46945694>; <https://tr.euronews.com/2019/12/30/cinde-bebek-genleriyle-oyunayan-biyofizikci-he-jiankui-3-yil-hapis-cezasina-carptirildi>, E.T. (06.12.2020).

İki duruma dikkat etmek gerekir. İlk olarak yapılan düzenlemelerin bireylere herhangi bir yan etkisi olup olmayacağı henüz net değildir. Bir şeyi düzeltmek isterken bambaşka bir sorun ortaya çıkabilir ve sadece düzenleme yapılan kişiyi değil ondan sonrasını da etkileyebilir. İkinci olarak da tohum hattında yapılacak düzenlemeler, zamanla tedavi amacını aşp, daha akıllı daha kaslı özetle daha dayanıklı ve her anlamda daha güçlü insanları yani trans ve post insanları yaratmak için de yapılabilir. Bu amaçla yapılan düzenlemeler tehlikeli olabilir.

Günümüzdeyse bu şekilde bir birey tasarlamak henüz mümkün değildir; çünkü daha güçlü daha akıllı oldurabilen genlerin neler olduğu tamamıyla bilinmemektedir.¹⁷⁵ Ancak her şeyin bu kadar hızlı ilerlediği bir çağda bireylerin tasarlanması çok da uzak bir gelecekte değildir. Bu sebeple de tehlikelere karşı önlem alınması, yapılan çalışmaların şeffaf olması ve tüm çalışmaların kontrol altında tutulması gerekir.

3. Klonlama

Klonlama, döllenmemiş ve DNA'sı alınmış yumurta hücresine vücuttaki herhangi bir hücrenin çekirdeğinin aktarılması yoluyla ya da döllenmiş yumurta hücrelerinin özelleşmesinden önce embriyo bölünmesiyle bir ya da daha fazla kopyasını elde etmektir.¹⁷⁶ Özetle klonlama bir organizmayı kopyalayarak genetik bir ikiz yaratmaktır. Klonlama kavramı, 1996'da klonlanmış ilk koyun olan *Dolly* ile popüler olmuştur. Bunu takip eden dönemde de insanların klonlanmasına dair endişeler gündeme gelmeye başlamıştır.

Bu endişeler, haksız çıkmamış ve insanın klonlanmasına dair yasaklar getirilmesine rağmen; İtalyan doktor *Severino Antinori* 2009 yılında 2000 yılında

¹⁷⁵ SKWARECKI, s. 216.

¹⁷⁶ METİN, s. 172.

klonlama yöntemiyle 3 bebeğin dünyaya getirildiğini ve üçünün de sağlıklı olarak halen yaşadığını ancak mahremiyete saygı gereği isimlerini paylaşmayacağını ilan etmiştir.¹⁷⁷ Klonlamanın geldiği nokta hukuk, tıp ve genetik gibi alanlarda zaten süregelen tartışmaları daha da şiddetlendirmiştir. Bu tartışmaların anlaşılabilmesi için klonlama biraz daha açıklanmalıdır.

Klonlama terapötik ve reproduktif klonlama olarak ayrılmaktadır. Terapötik klonlama, hastanın genetik yönden aynısı olan klonlanmış *blastositin* hastaya tedavi amacıyla verilmesi işlemiyken; reproduktif klonlama, yumurta hücresinin dışında kalan kısmın somatik bir hücreyle birleştirilip tek hücre elde edilerek bu hücreyi rahme yerleştirip embriyoyu geliştirme işlemidir.¹⁷⁸ Genellikle terapötik klonlama tedavi amacıyla yapılan klonlamalarken; reproduktif klonlama üreme amacıyla yapılan klonlamalardır.

Klonlama yalnızca yukarıda sayılan amaçlarla değil daha başka birçok amaçla yapılabilir. Bu amaçları özetlersek; çocuk sahibi olamayan bireylerin çocuk sahibi olması, kaybedilen yakınların geri getirilmesi, büyük dehaların yeniden doğuşu, hasta bir kişi için organ kaynağı aracı olarak, doğada soyu tükenen canlıları çoğaltmak ve ardı sıra kendisinin kopyalarının üretilmesi sonucu insanın sonsuzluğa gitmesidir.¹⁷⁹ Klonlamanın olumlu ve olumsuz yönleri kişiden kişiye değişebilir. Ancak önemli olan menfaat dengesinin doğru kurulması, bu alanda yapılan çalışmaların kontrol altında tutulması ve şeffaf olmasıdır.

¹⁷⁷<https://www.hurriyet.com.tr/dunya/uc-klon-insan-var-ve-dogu-avrupada-yasiyorlar-11129130>, E.T. (06.12.2020).

¹⁷⁸ ÇANKAYA, s. 275-276.

¹⁷⁹ METİN, s. 173.; KURZWEIL, s. 323-327.

4. İnsan Genom Projesi (İGP)

1990'da ABD' de bir grup bilim insanı insan DNA'sının tüm dizilimini okumak ve bunu kataloglamak amacıyla İnsan Genom¹⁸⁰ Projesini başlattı ve proje 13 yılda tamamlandı.¹⁸¹ İGP 2003 yılında tamamlanmasına rağmen dünyanın gündemine 1999 yılında düşmüş ve bunun ardından çeşitli alanlarda tartışmalar başlamıştır. Bunun sebebi ABD'nin 1999 yılının ilk aylarında insan genomunu sekanslama işleminin pilot aşamasının başarıyla tamamlandığını ve insan DNA bilgisini oluşturan 3 milyar bazın tümünü sıralamak için tam ölçekli çabanın başlatıldığını tüm dünyaya duyurmuştur.¹⁸²

İGP, insanlığa ilk kez, bir insanı inşa etmek için doğanın tüm genetik haritasını okuyabilmeyi mümkün kıldı.¹⁸³ İGP'nin en önemli amacı, kanser hastalığını daha iyi anlamak ve tedavi edebilmektir ve genom projesinin tamamlanmasının ardından kanserin ortaya çıkmasında rol oynayan bir dizi gen tanımlayarak bu amacına biraz da olsa ulaşmıştır.¹⁸⁴ Genom DNA dizilerinden oluşmaktadır. DNA dizilerini okuma işleminin teknik adı sekanslamadır. Sekanslama ilk zamanlar oldukça maliyetli bir işlemken günümüzde bu işlem giderek ucuzlamıştır. Öyle ki bir insan, genomunu birkaç saat içinde 1500 dolar civarı bir ücret karşılığında sekanslatabilir.¹⁸⁵ Ancak insanın genom projesinin tamamlanması, tüm hastalıkların tedavisini ve kansere neden olan hücrelerin neler olduğunun bilinmesini sağlamamıştır. Bu şu şekilde açıklanabilir: insanın genetik haritası çıkarılmıştır ancak haritadaki bölgelerin işlevlerinin neler olduğu henüz tamamen

¹⁸⁰ Organizmaların kalıtsal bilgisinin tamamına genom denir. ÖNEL, s. 2: Bir başka anlatımla, bir hücredeki veya herhangi bir organizmadaki genlerin toplam sayısıdır. FISCHER, s. 12-13.

¹⁸¹ SKWARECKI, s. 170.

¹⁸² <https://www.genome.gov/human-genome-project/Timeline-of-Events>, E.T. (11.12.2020).

¹⁸³ <https://www.genome.gov/human-genome-project>, E.T. (11.12.2020).

¹⁸⁴ TÜRK HEMATOLOJİ DERNEĞİ, s. 3.

¹⁸⁵ SKWARECKI, s. 170.

bulunamamıştır.

5. Biyobankalar

Biyobankalar, insana ait biyolojik materyallerin (kan ve doku örnekleri gibi) ve bunlara ait genetik ve tıbbi açıdan önemli bilgilerin; toplandığı, depolandığı, işlendiği ve dağıtıldığı, özel veya kamuya ait yerlerdir.¹⁸⁶ Yani gen testleri sonucunda elde edilen veriler bu biyobankalarda saklanır. Biyobankaların amacı; biyomedikal araştırmalar için yeterli sayıda örneğin elde edilmesi, gerektiğinde yeniden örnek almayıp alınan örneklerin analizlerin istenildiği zaman tekrarlanabilmesidir.¹⁸⁷ Bu, araştırma amacıyla kurulan biyobankalar için geçerlidir. Araştırma amaçlı olarak kurulan bankalar kamu veya özel banka şeklinde kurulabilirler. Ancak bunların yanı sıra Adli Biyobankalar ve Silahlı Kuvvetlere bağlı biyobankalar da bulunmaktadır.¹⁸⁸

Biyobankaların varlığı bazı tehlikelere gebe dir. Bu tehlikelere örnek verilecek olursa; işe alımlarda ve işçiye sigorta sağlanması hususunda işçinin ayrımcılığa uğraması bu bağlamda değerlendirilebilir.¹⁸⁹ İşçilerin genetik bilgilerine dayalı yapılan bu ayrımcılık sonucunda, hastalık riski taşıyan bireyleri işe almama veya işe alınsa bile sigorta edilmeme gibi sorunlar ortaya çıkabilir. Genetik verilerin saklandığı bu bankalar, özel hayatın gizliliği ve dolayısıyla kişisel verilerin korunması bağlamında da tehlikeler barındırması yönüyle tartışmalara yol açmaktadır.

Genetik veriler yalnızca alındığı kişiye değil onun ailesine dair de verileri içermektedir. Bu sebeple de kişiden alınan verinin saklanması ne şekilde ve ne kadar

¹⁸⁶ DOĞAN, “Genetik ve İnsan Hakları”, s. 276.; ZENGİN, s. 95.

¹⁸⁷ Prof. Dr. Meral ÖZGÜÇ & Uz. Bio. Ayşe YÜZBAŞIOĞLU, “Biyobankalar ve Etik”, İKU, S. 22i, Y. 2009, s. 13.

¹⁸⁸ ÖZGÜÇ -YÜZBAŞIOĞLU, s. 13-14.

¹⁸⁹ DOĞAN, “Genetik ve İnsan Hakları”, s. 278.

süreyle ne amaçla saklanacağı önemlidir. Araştırma amacıyla kurulan bankalarda genetik testlerle elde edilen bilgilere kimlerin erişeceği ve bilgilerin ne kadar süreyle saklanacağını belirlenmesi bankaların hukuka uygunluğunun sağlanmasını kolaylaştırmaktadır.¹⁹⁰ Adli biyobankalarda da aynı sorunlar mevcuttur; ancak bu sorunların yanında bir de suçla mücadele için toplandığı iddia edilen verilerin kötü amaçlarla kullanılmasıyla temel hakların ihlaline dair endişeler mevcuttur.¹⁹¹

Anlaşıldığı üzere gen teknolojilerinde yaşanan gelişmeler, insanlık için oldukça önemlidir. Bu önem, hayaller ve umutlar kadar tehlike ve endişeleri de içinde barındırır. Tedavi amaçlı yapılan müdahalelerden insanı yeniden tasarlamaya kadar varan araştırmalara bakıldığında, bu umutlar ve endişeler daha iyi anlaşılmaktadır. Bu gelişmelerin yarattığı endişeler, insan hakları alanında ortaya çıkmıştır. Tam da bu noktada gen teknolojilerinin insan haklarının gerçekleşmesine ne gibi katkıları olabileceği veya insan haklarını ne şekilde ihlal edilebileceği açıklanmalıdır.

II. İNSAN HAKLARINA ETKİSİ

A. GENEL OLARAK

Gen teknolojileri aracılığıyla yapılan düzenlemeler, insanlığın geleceğini olumlu etkileyeceği gibi olumsuz da etkileyebilir. Bu durumların, yakın gelecekte ve daha ilerisinde neler olacağına yönelik tahminler kulak arkası edilmemelidir. Bu teknolojiler sayesinde daha sağlıklı insanlardan oluşan bir toplum oluşturulabilir. Ancak bu senaryo her şeyin olması gereken en doğru şekilde ilerlediğinde gerçek olabilir. İnsanlar ateşi bulduklarında ısınmış, yemekleri pişirerek yemeye başlamış ateş sayesinde bazı aletler üretebilmişlerdir. Öyle ki ateşin icadıyla insanlık çağ atlamıştır. Ancak aynı ateşle cadı

¹⁹⁰ ÇANKAYA, s. 403.

¹⁹¹ ÇANKAYA, s. 403.

oldukları iddiasıyla kadınlar yakılmış; ormanlar, şehirler kül edilmiştir. Bilim dünyasında atılan adımlar iyi niyetli olsa da sonuçlarının iyi olacağı konusu tartışmalıdır.

Gen düzenleme teknolojisiyle, transhümanizmin de amaçladığı, şimdikinden çok daha güçlü ve dayanıklı bir insan oluşturulabilir. Ancak bu şekilde genleri değiştirilerek güçlendirilen insanlardan oluşan bir ordu da kurulabilir. Yahut gen düzenlemeyi bir silah olarak kullanan bir ulus kendi genlerini değiştirerek daha dayanıklı ve güçlü insanlar yaratırken; diğer yandan düşman gördüğü bir ulusun insanlarıysa dayanıksız hale getirilebilir.

Bir diğer yandan gen teknolojileri, öjeniye yani soy ıslahına sebep olabilir. Genetik açıdan daha üstün insanlar oluşturmak isteyenler bir nevi öjeni taraftarıdır. Trans ve posthümanizmin amaçlarının öjeni olduğu söylenebilir. Öjeni ilk başta insanlığın geleceği için iyi bir kurum olarak görülebilir. Elbette ki birkaç yanlış gen dizilimi yüzünden kimse mağdur olmamalı herkesin genleri doğru bir şekilde sıralanmalıdır. Kimse sırf genleri yüzünden ortalama bir insandan daha kısa süre ya da daha az kaliteli yaşamamalıdır. Ancak öjeninin ne şekilde ve ne amaçla yapıldığı kadar nasıl sonuçlara yol açacağı da önemlidir. Kimse sırf ailesinden aldığı genler yüzünden kanser olmak istemez; lakin sorunlu mesele bir hastalığın tedavi edilmesi için sorunlu genin onarılmasında değildir. Zaten tedavi amaçlı gen düzenlemesi insanın yaşam kalitesini ve dolayısıyla insan haklarını olumlu etkiler; ancak bu durum yanlış olanı düzeltip tedavi etmekle kalmayabilir.

İşitme sorunu yaşayan birinin işitme cihazı takması etik bir problem olarak görülmez; ancak var olandan daha iyi bir işitme yetisine sahip olan bir bireyle diğerleri arasında bir fark olacaktır. İşte öjeni riski de tam bu noktada başlar. İşitme örneği daha genel düşünülürse yani daha iyi işiten, gören, koku alan, daha az acıkan, daha az yorulan bir insan grubuyla şimdiki insan (bundan sonra buna *var olan insan* denilecek) grubunun

aynı ortamda ne şartlarda yaşayacağı konusu tartışılabilir. İnsanların birlikte yaşaması halinde iki ayrı gruptan insanın bir çocuk dünyaya getirmesine izin verilecek mi? Genetik olarak üstün olan insanla DNA'sı düzenlenmemiş insanlar arasındaki ilişki, bir zamanların özgür ve köle şeklindeki ayrımını andıran bir hale bürünecek mi? Tüm bunlar önemli sorulardır. Bu ve bu gibi durumlar, insan haklarını çeşitli kalelerde yıkıma uğrattır. Bunların önüne ancak devlet politikaları ve hukuki düzenlemelerle geçilebilir.

İnsan hakları ve gen teknolojileri arasındaki ilişkinin daha iyi anlaşılması için öncelikle gen teknolojilerinin insan onuruna etkileri değerlendirilecek, ardından bu teknolojilerin etkileri çeşitli haklar yönünden ele alınacak; hangi hakkı nasıl etkilediği, hakların tesisinde ya da kullanılmasında olumlu ve olumsuz ya da hem olumlu hem olumsuz ne gibi etkileri olduğu tartışılacaktır. Son olarak, gen teknolojileriyle öjeni arasındaki ilişki açıklanacak; bu teknolojilerin genetik çeşitliliği için nasıl bir tehlike oluşturduğu ve bu tehlikelerin nasıl bertaraf edilebileceğine değinilecektir.

B. İNSAN ONURUNA ETKİLERİ

1. Genel Olarak

İnsan onuru, insanın nesnel değerinin öznel karşılığıdır yani *bir tür olarak insanın* yapısal özellikleri ve olanaklarından kaynaklanır.¹⁹² İnsan hakları da *bir tür olarak insanın* yapısal olanaklarının değerinin bilgisiyle ilgilidir ve insan hakları normları bu bilgiyle üretildiği için evrenseldir.¹⁹³ İnsan haklarının korunması için insan onurunun da korunması gerekmektedir ancak *bir tür olarak insanın* değişimine yönelik teknolojilerin

¹⁹² Ioanna KUÇURADI, **İnsan Hakları: Kavramları ve Sorunları**, B. 3, TFK Yay., Ankara 2016, s. 72.

¹⁹³ KUÇURADI, s. 75.

gelişimiyle bu durum giderek güçleşmektedir. Bir başka ifadeyle biyoteknoloji alanında yaşanan gelişmeler sonucunda, insan hakları korumak için gereken psikolojik desteği sağlamak için insan onuruna ihtiyaç duyulur.¹⁹⁴

Tohum hattını düzenlemenin insanın doğasını; insan gen havuzu tadil etmeninse zarara yol açacak şekilde bizzat insanlığı değiştireceği ileri sürülüyor.¹⁹⁵ Bir görüşe göre; insanın doğasının değiştirilmesinin sonucunda var olan insan doğasının ürettiği değerlerin de değişmesi söz konusu olur ve bu değişim insanı olduğundan daha mutlu kılsa da doğru değildir.¹⁹⁶ İnsan doğası da insan onuruyla açıklanmaktadır. İnsan doğasının değişmesi insan onurunun ihlaline neden olabilir. İnsan onurun korunması, devlet gücünün sınırlandırılması, sosyal adaletin sağlanması gerekir.¹⁹⁷ İnsan onurunun korunması hem insan doğasının hem de insan haklarının korunmasını sağlar.

İnsanın rastlantısal özellikleri ayıklandığında insandan geriye özü kalır ve bu insani öz bütün insanları onur bakımından eşit kılmaktadır.¹⁹⁸ Bu sebeple de insanın özelliklerinin, rastlantısal değil de iradi olarak belirlenmesi insan onurunun kabul ettiği eşitliğe aykırıdır. Bir görüşe göreyse biyoteknolojinin insanın yapısını değiştirmeye yönelik eylemleri, insanlığa karşı suçların yeni bir kategorisidir.¹⁹⁹ Bilinen insan tanımının dışına çıkartan bu teknolojiler sonucunda trans-human ve ardından post-human kavramları gerçek olmaya giderek daha da yaklaşacaktır.

¹⁹⁴ DOĞAN- DEMİRDAL, s. 67.

¹⁹⁵ DOUDNA- STERNBERG, s. 206.

¹⁹⁶ METİN, s. 87.

¹⁹⁷ Nihat BULUT, **Sanayi Devriminde Küreselleşmeye Sosyal Haklar**, B. 1, On İki Levha Yay., İstanbul 2009, s. 15.

¹⁹⁸ METİN, s. 88.

¹⁹⁹ ZENGİN, s. 70.

Bahsedilen bu farklı insan türleri arasında çatışmaların çıkması mümkündür. İnsan ve trans ya da post insan arasında hatta belki daha ileriki çağlarda yalnızca trans ve post insan arasında savaşlar dahi çıkabilir. Öyle ki bir türün diğerine üstünlük kurması, birinin diğerini sömürmesi ve köleleştirmesi hatta genetik bir soykırıma uğratması dahi söz konusu olabilir.²⁰⁰ Tüm bunlardan anlaşılıyor ki gen teknolojileri bir tür olarak insanın varlığını, insan onurunu, eşitliğini ve insan haklarını tehlikeye atacaktır.²⁰¹

İnsan onuru, insan haklarını kuşatan ve bu hakların varlığının kaynağı olarak kabul edilen bir kavramdır.²⁰² Bir başka ifadeyle insan hakları, insan onuru üzerine temellendirilmektedir. İnsan hakları insan onurunu korumayı amaçlar. Bu durum şunu gösterir: insan onurunun ihlali insan haklarının ihlalidir. Ancak insan onurunu açıklarlarken, insanı insan yapan değerlerin ne olduğu ya da başka bir ifadeyle insanı neyin özel kıldığı konusunda ortak bir kanı yoktur. Bu konuda farklı görüşler mevcuttur. Bunlardan ilki insanın önemini metafiziksel bir temele dayandırır ve insanın kutsal olduğunu ve tanrının suretinden yaratıldığını ileri sürer.²⁰³ Ancak bu görüş insan haklarının evrenselliğiyle çelişir. Bir diğer görüşse insan onurunun, seçme özgürlüğünden kaynaklandığını savunur; ancak bu görüş biyolojik özelliklerin ahlaki değerlerle ve insan haklarıyla bağlantısını eleştirmekte, tek başına biyolojik benzerliklerin insanlığın ortak bir temeli olarak görülmesine karşı çıkmaktadır.²⁰⁴

İnsanın ahlaki seçim yapabilme özgürlüğünün olması insanı diğer canlılardan ayırır. Bu özgürlük aynı zamanda bireyin otonomisinin de kaynağıdır. İnsanın kendi

²⁰⁰ METİN, s. 90; ZENGİN, s. 70.

²⁰¹ METİN, s. 90.

²⁰² ZENGİN, s. 75.

²⁰³ ZENGİN, s. 70.

²⁰⁴ ZENGİN, s. 70-71.

adına seçim yapamaması, onun otonomik yapısına aykırıdır ve bu insan onurunu ihlal eder. Konusu insan ve insanın sağığı olan genetik araştırmaların sınırını belirleyen ana ölçüt insan onurudur.²⁰⁵ İnsan onurunun bu bağlamdaki önemi, gen teknolojilerine dair tüm uluslararası sözleşmelerde belirtilmiştir.

Günümüzde insan onurunun, devletlerin bireyin vücut tamlığıyla kişisel dünyasına saygı göstermesi ve sosyo-ekonomik ortamda piyasanın insafına bırakılmaması şeklinde iki farklı boyutu vardır.²⁰⁶ İki boyutu da farklı açılardan önemlidir. Bireyin vücut tamlığı ve kişisel dünyasına saygı gösterilmesi, genetik mühendisliğiyle ulaşılmaya çalışılan trans ve post- human türlerinin yaratacağı tehlike açısından önem arz ederken; gen teknolojileriyle gen yükseltmesi değil tedavi yapılması ve bu tedavilerin yüksek maliyetli olmaları yönüyle erişilebilirliğin düşük olması da sosyo-ekonomik anlamda bireyin korunması bağlamında büyük önem arz eder. Önemi açısından klonlama ve tasarım bebekler açısından insan onuruna yönelik tehditler ayrıca ele alınmalıdır.

2. Klonlama Açısından

Klonlama insan onuruna iki yönden zarar vermektedir. Bunlar; insan hayatının zorunlu olarak deney konusu haline gelmesi ve bir aileye sahip olmaksızın dünyaya gelen bireyin insan onurunun çiğnenmesidir.²⁰⁷ Dünya Sağlık Örgütü bir kararında klonlamadaki gelişmelerin eşi benzeri olmayan etik sonuçlara gebe olduğunu, bireyin ve ondan sonraki nesillerin güvenliği açısından ciddi endişeler doğurduğunu kabul

²⁰⁵ ZENGİN, s. 107.

²⁰⁶ İlyas DOĞAN, “*Alman Öğretisinde İnsan Onuru ve Güncel Gelişmelere Kısa Bir Giriş*”, SÜHFD., C. 13, S. 2, Y. 2005, s. 52.

²⁰⁷ METİN, s. 46.

edildiğini ve bireylerin kopyalanması yani klonlamasının etik olarak kabul edilemez ve insan onuru ve bütünlüğüne aykırı olduğunu ileri sürmüştür.²⁰⁸ Tüm bunlardan anlaşılıyor ki klonlama her ne amaçla olursa olsun insan onuruna aykırı bir uygulamadır.

3. Tasarım Bebekler Açısından

Biyoteknolojinin gelişimi sonucu ortaya çıkan tasarım bebekler kavramı, oldukça büyük tehlikelere gebe. Öyle ki gen teknolojileri sonucunda tek tek tasarlanmış bebeklere değil, tasarlanmış bebek patlamalarına rastlamak olası bir hale gelecektir.²⁰⁹ İnsan doğası ve onuru bağlamındaysa, tasarlanmış bir bebeğin anne ve babanın arzusu dışında bir yolda ilerlemesinin mümkün olmayışı önemli bir sorundur.²¹⁰ Çünkü insanın kendi adına seçim yapamaması insan onuruna aykırıdır. Tasarım bebekler konusunda bir diğer sorun da tasarım bebek teknolojilerine erişimin herkes bakımından aynı olmayışıdır. Oldukça maliyetli olduğu bilinen bu teknolojilerle bebeğini tasarlayanlar, büyük oranda zengin kişiler olacaktır. Bu ekonomiye bağlı ayırım doğrudan insanlar arasında sorunlara yol açacaktır. Bir görüşe göreyse, bu teknolojiler sonucu gen zengini bir sınıf ortaya çıkacak ve eşit saygı ve eşit hak sahipliği ortadan kalkacaktır.²¹¹ İnsan onurunu korumak bireyleri piyasanın insafına bırakmamayı da gerektirir.

Dolayısıyla gen teknolojileri, insan onurunu birçok alanda tehlikeye düşürmektedir. İnsan onuruna yönelen bu tehditler insan haklarını da yönelmiş durumdadırlar. Bir başka ifadeyle insan onurunun korunması, tüm insan haklarının ortak amacıdır yani insan hakları insan onurunu korumayı amaçlar; ancak gen teknolojileri

²⁰⁸ Karar için bkz. http://www.who.int/ethics/en/WHA51_10.pdf, E.T. (29.11.2020).

²⁰⁹ KURZWEIL, s. 305.

²¹⁰ METİN, s. 88.

²¹¹ METİN, s. 89.

karşısından insan onurunu korunması özel bir koruma gerektirmektedir.²¹² Gen teknolojileri alanında yaşanan tüm gelişmeler her zaman bir tehdit unsuru içermez. Ancak söz konusu gelişmelerin tehdit oluşturmaması bazı değerlerin korunmasıyla mümkündür. Tam bu noktada bu değerlerin neler olduğu ve gen teknolojilerinin, hangi haklar için tehdit olduğu veya hangilerinin gerçekleşmesine fayda sağladığı açıklanacaktır.

C. HANGİ İNSAN HAKLARI NASIL ETKİLENİYOR YA DA ETKİLENECEK?

1. Genel Olarak

İnsan hakları, *bir tür olarak insanı* değeri diğer canlılara arasındaki özel konumuyla belirlenmektedir ve bu konum insanın diğer canlılarla ortak olan ve olmayan özelliklerinden kaynaklanmaktadır.²¹³ Gen teknolojilerine dair uygulamalar insan üzerinde büyük bir etkiye sahiptir. İnsanın bu denli etkilendiği bir konuda insan haklarının etkilenmemesi mümkün değildir. Ancak asıl tartışılacak olan konu, insan haklarının etkilenmesinden ziyade neden ve nasıl etkilendiğidir. Etkilenen hakkın gen teknolojilerinin hangi uygulamalarından etkilendiği ve bu etkilenmenin sonuçlarının neler olabileceği ve bu hususta nasıl düzenlemeler yapıldığı ve yapılacağı önemlidir.

Gen teknolojileri üzerinden büyük miktarda kâr sağlayan kuruluşlar mevcuttur. Bu kuruluşlar gen teknolojilerinin, dünyadaki açlık sorununa bir çözüm getireceği ve hastalıkları tedavi edeceğini ileri sürmektedir; ancak bu teknolojiler açlık ve hastalıkları sürekli hale getiren eşitsizlikleri güçlendirme aracına dönüşebilir.²¹⁴ Gen teknolojileri, yaşam hakkından kişisel verilerin korunması hakkına kadar birçok hakka etki eder. Bu

²¹² Kemal GÖZLER, **İnsan Hakları Hukuku**, B. 2, Ekin Basım Yay., Bursa 2018, s. 163.

²¹³ KUÇURADI, s. 72.

²¹⁴ ÇANKAYA, s. 343.

haklara olan etkileri tartişılırken görülecektir ki tüm haklar birbiriyle bağlantılı bir şekilde etkilenmektedir.

Yaşam hakkı ve sağlık hakkı, kişisel verilerin korunmasıyla özel hayatın gizliliği i  içe geçmiş bir yapıdadır. Bazı hakların daha spesifik halleriyle karşılaşılacaktır. Örneğin ayrımcılık yasağı halihazırda birçok ulusal ve uluslararası metinde düzenlenen bir kurumken; genetik ayrımcılık daha yeni ortaya çıkmıştır ve ayrımcılık yasağının özel bir türüdür. Tüm bunlar ayrıntılı olarak incelenecektir.

2. Yaşam Hakkı

Yaşam hakkı tüm hakların eşiği denilebilecek en temel haktır. Bu hakkın koruduğu iki unsur vardır. Bunlar, insanın biyolojik varlığı (hakkın maddi unsuru) ve insanın moral ve entelektüel varlığı (hakkın manevi unsuru).²¹⁵ çalışma bağlamında bu unsurlardan insanın biyolojik varlığının sona ermesi ele alınacaktır.

İnsanın biyolojik varlığının sonlanması iki şekilde söz konusu olmaktadır. Bunlardan ilki sağ ve tam doğmuş bir bireyin  l m yken diğeri henüz doğmamış embriyo ya da fetüsün/ ceninin varlığının sonlanmasıdır. Bu sonlanma çeşitli şekillerde olmaktadır; ancak bunların hepsi yaşam hakkı ihlali kapsamında değerlendirilmemektedir.

Yaşam hakkı bağlamında kürtaj ve deney amaçlı var edilen embriyoların yok edilişi hakkında tartışmalar mevcuttur. Yaşam hakkı kural olarak sağ doğmuş bireyin varlığını gerektirir yani cenin yaşam hakkına sahip bir birey olarak görülmez; ancak Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi (AİHM) bazı kararlarında yaşamın ne zaman

²¹⁵ ZENGİN, s. 104.

başladığına dair sorulara verilen cevaba göre değişen²¹⁶ bazı kararlar vermiştir.²¹⁷ Ancak ceninin yaşam hakkı olup olmadığı tartışmalarında kaçınmıştır.

Yaşam hakkı uluslararası sözleşmelerde ve anayasalarda düzenlenen ve koruma altına alınan bir haktır. AİHS md. 2²¹⁸'ye göre herkes yaşam hakkına sahiptir. Ancak mahkeme *herkes* ibaresinin, doğmamış bir çocuğu kapsayıp kapsamadığına ya da kapsaması halinde hangi andan itibaren kapsayacağına dair sorulara halen net bir cevap vermemekle²¹⁹ birlikte, yaşam hakkının kapsamını doğmamış fetüsü kapsayacak şekilde genişletilmesini de reddetmektedir.²²⁰ Şöyle ki AİHM cenin/fetüs ve embriyonun hayatının sonlanmasını, iradi ve iradi olmayan kürtaj olarak ayırmış ve kararlarını bu ayırım üzerinden vermiştir. İradi kürtaj hamile bireyin ceninin hayatını bilerek sonlandırmasıyken iradi olmayan kürtaj ceninin hayatının hamile bireyin isteği dışında sonlanmasıdır.

Her ne kadar mahkeme yaşam hakkını doğmamış fetüsü kapsayacak şekilde genişletmese²²¹ de fetüs/cenin ya da embriyonun varlığına son vermek potansiyel bireylerin yaşamlarına da son vermek anlamına gelmektedir ancak bu çalışmada kürtaja dair derin tartışmalara girilmeyecektir. Cenin/fetüs ve embriyonun varlığını

²¹⁶ AİHM yaşamın ne zaman başladığına dair bilimsel ve hukuksal bir fikir birliği bulunmaması sebebiyle bu konudaki kararı sözleşmecî devletlerin takdirine bırakmıştır. Osman DOĞRU-Atilla NALBANT, **İnsan Hakları Avrupa Sözleşmesi Açıklama ve Önemli Kararlar**, C.1, B. 1, Avrupa Konseyi, Ankara 2012, s. 10.

²¹⁷ DOĞRU-NALBANT, C.1, s. 10.

²¹⁸ AİHS Md. 2/1: “1. Herkesin yaşam hakkı yasayla korunur. Yasanın ölüm cezası ile cezalandırdığı bir suçtan dolayı hakkında mahkemece hükmedilen bu cezanın infaz edilmesi dışında, hiç kimsenin yaşamına kasten son verilemez.”

²¹⁹ David HARRIS-Michael O’BOYLE- Colin WARBRICK, **Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi Hukuku** (Çev. Mehveş BİNGÖLLÜ KILCI- Ulaş KARAN), B. 1, Avrupa Konseyi, Ankara 2013, s. 55.

²²⁰ METİN, s. 131.

²²¹ Kürtaja ve dolayısıyla yaşamın ne zaman başladığına dair mahkemenin görüşü hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. VO- FRANSA, 08.07.2004, 53924/00

sonlandırılması gen teknolojileri bağlamında ele alınacaktır. Bilhassa gen teknolojilerinde, gen düzenleme amacıyla birçok embriyo üzerinde deney yapılmakta, araştırma amaçlı embriyolar üretilmekte ve bu embriyoların büyük bir kısmı bu deney sonrası yok edilmektedir.

Mahkemenin izlediği yöntemin bir benzeri izlenecek olursa; embriyonun varlığını sonlandırma eylemleri iki farklı şekilde ele alınır. Bunlardan ilki embriyonun genetik testlere konu edilip bir deney aracı haline getirilip yok edilmesi; ikincisi embriyonun prenatal testler sonucunda varlığına ebeveynleri tarafından son verilmesidir. Yani burada iradi kürtaj meselesi prenatal testler bağlamında incelenecek kürtajın bir hak olup olmadığı ya da yaşam hakkı ihlaline sebep olup olmadığı irdelenmeyecektir. Bir de gen yükseltme teknolojilerine geçilmesi halinde bu durumun, öjenik kürtajlara yol açması da iradi olmayan kürtaj bağlamında değerlendirilecektir.

Embriyonun genetik testlerde daha doğrusu deneylerde kullanılması, ardından bu kullanılan embriyoların yok edilmesi oldukça tartışmalı bir durumdur. Bu amaçla var edilen embriyo her ne kadar bir rahim içerisinde büyümese de büyüme imkânı olan bir varlıktır. Potansiyel bir hayatı yok etmek var olan bir hayatı yok etmek kadar olmasa da yaşam hakkını ihlal eden bir durumdur. Ancak hakkın süjesi bakımından bazı sorunlar ortaya çıkabilir. Çünkü yaşam hakkı ihlal edilen bir bireyin kendisi²²², yakınları ya da devlet bu hakkın ihlali konusunda başvuru, soruşturma ya da benzeri hukuki işlemler yapabilirler. Ancak dış ortamda var edilen bir embriyonun yaşam hakkının ihlali ileri sürebilecek bir yakını bulunmamaktadır. Öyle ki ancak devlet ya da uluslararası

²²² Yaşam hakkı ihlali ileri sürmek için bireyin yaşamının sona ermesine gerek yoktur. Bir başka anlatımla ölüm meydana gelmese dahi bireye karşı kullanılan gücün türü ve derecesini ve de gücün kullanılma amacını 2. Maddeyle bağdaştırılabilirlik bakımından incelenebilir. Bkz. DOĞRU-NALBANT, C.1, s. 10.

örgütlerin genel bir düzenlemesiyle bu embriyoların hakları korunabilir. Bu sebeple yaşam hakkının kapsamı uluslararası ve ulusal düzenlemelerde genişletilmelidir.

Prenatal testler sonucunda ebeveynlerin ceninin varlığına son vermesi hali, son verme sebebine bağlı olarak çeşitli şekillerde eleştirilebilir. Örneğin ceninin tedavisi olmayan bir hastalıkla dünyaya geleceğinin öğrenilmesi sonucunda ebeveynler iradi kürtaj yoluna gidebilirler. Birçok ülkede iradi kürtaja izin verilmektedir. Ancak prenatal testlerden belki de en sık yapılanı bebeğin cinsiyetinin öğrenilmesine yönelik testlerdir. Ceninin cinsiyetinin sonucuna göre varlığının sonlandırılması ayrımcılığa dayalı bir cinayetten pek de farklı değildir.

Sonuç olarak, günümüz hukuk düzenlerinde, prenatal testler sonucunda embriyo ya da ceninin varlığının iradi olarak sona erdirilmesi yaşam hakkı ihlalinden ziyade ayrımcılık yasağının ihlalini oluşturmaktayken; öjeni amacıyla bireylerin iradeleri dışında yapılan kürtaj, yaşam hakkının ihlalini oluşturmaktadır denebilir.

3. Sağlık Hakkı

Sağlık hakkı, birçok tesis, mal ve hizmetten ve ayrıca mümkün olan en üst düzeydeki sağlık standardının gerçekleştirilmek için gerekli koşullardan yararlanma hakkıdır.²²³ Sağlık hakkı, insan onuru ve yaşam hakkıyla doğrudan ilgili bir hak olarak görülür; ancak sağlık hakkına atfedilen bu öneme rağmen bu hak ayrı ve bağımsız bir hak şeklinde düzenlenmemiş, genelde sağlıklı bir çevrede yaşama hakkıyla birlikte düzenlenmiştir.²²⁴ Sağlık hakkı; *önleyici ya da koruyucu sağlık hakkı, tıbbi kaynaklara*

²²³ BM ESKHK GENEL YORUM NO.14, 9.PARAGRAF, Yorumun Türkçe çevirisi için bkz. <http://www.ihop.org.tr/wp-content/uploads/2007/12/ESKHKG14.doc>, E.T. (25.12.2020).

²²⁴ ALGAN, s. 266, 267.

*ulaşma hakkı ve sağlık hizmeti sağlayıcılarına karşı ileri sürülebilen haklar olmak üzere üç çekirdek haktan oluşur.*²²⁵

Sağlık hizmeti sağlayıcılarına dair ileri sürülebilen haklar dört tanedir. Bunlar; *(i)tıbbi kayıtların gizliliği hakkı, (ii) kişisel tıbbi kayıtlara erişim hakkı, (iii) neden ve nasıl bir tıbbi muayeneye uğrayacağını bilme hakkı, (iv) tedaviyi reddetme hakkıdır.*²²⁶ Bu yükümlölüklerin amacı bireyi olabilecek en yüksek sağlık standardına ulaştırmaktır.²²⁷

Sağlık hakkının gerçekleştirilmesinde, gen teknolojileri alanında yaşanan gelişmelerin etkisi büyük olacaktır. Örneğin; bu teknolojilerle yapılan tedavilerin, koruyucu sağlık hakkına etkisi olumlu olacaktır. Ancak tıbbi kaynaklara ulaşma hakkı bağlamında, bu teknolojiler sayesinde geliştirilen tedavilere erişim konusunda sorunların çıkması muhtemeldir.

Genetik uygulamaların insan sağlığına faydaları ve bu konuya dair çeşitli insan hakları ihlallerine ilişkin tartışmalar gün geçtikçe artmaktadır; ancak bu durum sağlık alanında yeniliklerin önünü kesecek kısıtlamalara sebep olmamalı menfaat dengesi sağlanmalıdır.²²⁸ Unutulmamalıdır ki gen teknolojileri insan sağlığı açısından oldukça önemli bir alandır. Genetik hastalıkların tedavi edilmesi ya da bu hastalıkların önlenmesi insan sağlığı açısından paha biçilmez bir değerdedir. Bunu göz ardı etmemek gerekir.

Nasıl en iyi suç henüz işlenmemiş olandır deniliyorsa, en iyi hastalık da hiç var olmamış olandır denebilir. Gen teknolojilerinin, sağlık hakkına katkıları bu anlamda

²²⁵ Sultan TAHMAZOğLU ÜZELTÜRK, **Anayasa Hukuku Açısından Sağlık Hakkı (Ulusal ve Uluslararası Boyutuyla)**, B. 1, Legal Yay., İstanbul 2012, s. 18.

²²⁶ Tıbbi kayıtları koruma hakkı özel hayata saygının gereğiyken diğerleri bireyin özerkliğine saygının gereğidir. TAHMAZOğLU ÜZELTÜRK, s. 18.

²²⁷ BULUT, 2009, s. 210.

²²⁸ ZENGİN, s. 83.

büyüktür. Ancak belirtmek gerekir ki sağlık hakkı bireyin sağlıklı olması değil sağlıklı olabilmesi için gerekli koşulların sağlanması anlamına gelmektedir.

Sağlık hakkı uluslararası, bölgesel ve ulusal birçok metinde düzenlenmiştir. Ancak halen bir insan hakkı olup olmadığı konusunda tartışmalar mevcuttur.²²⁹ Ancak halihazırda kabul gören hakların bile tartışıldığı bir akademik dünyada bu durum şaşırtıcı değildir. Öncesinde de sıkça bahsedildiği gibi insan hakları bir bütündür ve dinamik bir yapıdadır. O sebeple tüm tartışmalara rağmen sağlık hakkı bir insan hakkıdır. Bu hakkın yaşam hakkı üzerinden yorumlanması da insan haklarının bütünlüğünün bir sonucudur. Ancak sağlık hakkı, yalnızca yaşam hakkıyla değil; kişisel veriler, ayrımcılık yasağı, eğitim, barınma, özel hayatın gizliliği ve işkence yasağı gibi birçok hakla da ilişki içindedir.²³⁰

Yapılan düzenlemelerin muğlaklığı hakkın varlığını değil kapsamını sorgulatmalıdır. Zaten sosyal hakların muğlak haklarken kişisel ve siyasal hakların belirli olduğu iddiası da yersizdir.²³¹ Sağlık hakkını ve hakkın kapsamının ne olduğunu daha iyi açıklanabilmesi için düzenlediği metinlerden bazıları kısaca ele alınacaktır. Sağlık hakkının düzenlendiği uluslararası metinlerin ilki İnsan Hakları Evrensel Bildirisi (İHEB)'dir.

²²⁹ Ayrıntılı bilgi için bkz. METİN, s. 311 vd.

²³⁰ Dilşad Çiğdem SEVER, “Sağlık hakkının tanımlanması ve mahkemelerce kullanılması”, **Sağlık ve Tıp Hukukunda Sorumluluk ve İnsan Hakları**, B. 1, Seçkin Yay., Ankara 2018, s. 74.

²³¹ Ayrıntılı bilgi için bkz. ALGAN, s. 137-141.

İHEB md. 25/1'de²³² sağlık ve refah için herkesin tıbbi bakım hakkı vardır denilmiştir. Düzenleme sağlık hakkını doğrudan koruma altına almaktan daha çok, bireyin yaşam kalitesine dair belli bir standart getirmeyi amaçlamış gibidir.

Ekonomik Sosyal ve Kültürel Haklara Sözleşmesi (ESKHS) md. 12' de²³³ öncelikle herkesin ulaşılabilir en üst seviyede bedensel ve ruhsal sağlık standartlarından yararlanma hakkı olduğundan bahseder. Ardından da taraf devletlere, hakkın tam anlamıyla gerçekleştirilmesi için yapılması gereken girişimler belirtilmiştir. Bu girişimler: ölü doğumların azaltılması ve sağlıklı çocuklar yetiştirmesi, sağlıklı bir çevre sağlanması, salgınların önlenmesi ve tedavisi son olarak da hastalık halinde tıbbi hizmet ve bakımın sağlanmasıdır. Bu düzenleme İHEB' den çok daha ayrıntılıdır ve sağlık hakkının kapsamını biraz daha belirgin hale getirmiştir. İlk fıkrasında yer alan *taraf devletlerin bireyi ulaşılabilir en üst düzeyde sağlık standardına ulaştırması* önemli bir ibaredir. Buna göre gen teknolojileri aracılığıyla tabir yerindeyse insanın yükseltilmesi mümkün hale geldiğinde devletlerin bu teknolojilere erişimi sağlaması hatta yükseltmeyi bizzat kendisinin yapması gerekir denilebilir.

14 numaralı genel yorumun 47. Paragrafına²³⁴ göre devletler bahsedilen sağlık standardı seviyesine bireyi ulaştırmada mali kaynakları yettiği ölçüde sorumlu

²³² İHEB, Md. 25/1: “Madde 25 1. Herkesin kendisinin ve ailesinin sağlık ve refahı için beslenme, giyim, konut ve tıbbi bakım hakkı vardır. Herkes, işsizlik, hastalık, sakatlık, dulluk, yaşlılık ve kendi iradesi dışındaki koşullardan doğan geçim sıkıntısı durumunda güvenlik hakkına sahiptir.”

²³³ ESKHS Md. 12: “Madde 12 1. Bu Sözleşmeye Taraf Devletler, herkesin erişilebilir en yüksek bedensel ve ruhsal sağlık standardından yararlanma hakkını tanır. 2. Bu Sözleşmeye Taraf Devletlerce bu hakkı tam olarak gerçekleştirmek üzere yapılacak girişimler; a- Ölü doğum oranı ve çocuk ölümlerinin azaltılması ve çocuğun sağlıklı gelişmesi için önlemler alınması; b- Çevre ve endüstri sağlığının her bakımdan iyileştirilmesi; c- Salgın ve yöresel hastalıklarla, meslek hastalıkları ve öteki hastalıkların önlenmesi, bakımı ve denetlenmesi; d- Hastalık durumunda herkese tıbbi hizmet ve bakım sağlayacak koşulların yaratılması; için gerekli olan önlemleri içerir.”

²³⁴ “BM ESKHK 14 nolu yorum para. 47.: Sağlık hakkının ihlal edilmesine yol açan eylemler veya ihmalkarlıkların tespitinde, taraf Devletlerin 12. Madde altındaki yükümlülüklerini yerine getirmek konusundaki isteksizlikleri ile bunları yerine getiremeyecek durumda olmalarının birbirinden ayrı tutulması büyük önem taşır. Bu durum, mümkün olan en yüksek seviyedeki sağlık

tutulacaktır. Bu durum ekonomik-sosyal hakların birçoğunda maalesef ki böyledir. Şöyle ki ekonomik sosyal hakların korunmasında devletlerin yükümlülükleri mali güçleriyle sınırlandırılmıştır. Bilhassa maliyetli olmalarıyla bilinen genetik tedavilere olan erişimin sağlanması bu düzenlemelerden ötürü oldukça güç olacaktır. Genetik bir tedavi yöntemine ihtiyaç duyan bir bireyle mide ameliyatı olması gereken bir bireyin sağlık hakkına olan erişimi farklı olacaktır.

Yukarıdakine benzer bir ifade ASŞ’de de bulunur. Sosyal şartın 11. maddesinde²³⁵ ulaşılabilecek en üst sağlık seviyesinden faydalanabilme hakkını herkese tanımıştır. 1982 AY Md. 56’da da sağlık hakkına değinilmiştir.²³⁶ Düzenleme devlete, İHEB gibi daha çok sağlıklı bir çevre sağlama ve sağlık hizmetlerini denetleme görevi yüklemektedir. Yani söz konusu düzenleme, ESKHS ve ASŞ gibi en üst düzey sağlık seviyesine ulaştırma amacı taşımamaktadır. Ancak belirtilmesi gerekir ki Anayasada düzenlenen sağlık hakkı, her ne kadar uluslararası belgelerdeki kadar net ve yoğun bir şekilde devlete bir yükümlülük yüklemese de düzenlenmiş olması sayesinde bireylere belli haklar

standardından bahseden 12. Maddenin 1. paragrafı ile, tüm taraf Devletlerin mevcut kaynakları ölçüsünde gerekli her türlü tedbiri almayı taahhüt ettikleri 2. Maddenin 1. Paragrafından yola çıkmaktadır. Sağlık hakkının gerçekleştirilmesi için mevcut kaynaklarını azami düzeyde kullanmakta isteksiz davranan bir taraf Devlet, Sözleşmenin 12. Maddesi altındaki yükümlülüklerini ihlal etmektedir. Şayet kaynak sıkıntısı bir Devletin Sözleşme altındaki yükümlülüklerini tam olarak yerine getirmesini olanaksız kılıyorsa, bu Devletin yukarıda bahsedilen yükümlülükleri gerçekleştirebilmek için elindeki kaynakların tümünü kullanmak konusunda her türlü çabayı göstermiş olduğunu ortaya koyması gerekir. Yine de taraf Devletlerin, 43. Paragrafta belirtilen askıya alınamaz (non-derogable) ana yükümlülükleri yerine getirmemelerini hiçbir koşulda gerekçelendiremeyeceklerinin vurgulanması gerekir.”

²³⁵ “ASŞ Md. 11: Herkes, ulaşılabilecek en yüksek sağlık düzeyinden yararlanmasını mümkün kılacak her türlü önlemden yararlanma hakkına sahiptir.”

²³⁶ “AY Md. 56: Herkes, sağlıklı ve dengeli bir çevrede yaşama hakkına sahiptir. Çevreyi geliştirmek, çevre sağlığını korumak ve çevre kirlenmesini önlemek Devletin ve vatandaşların ödevidir. Devlet, herkesin hayatını, beden ve ruh sağlığı içinde sürdürmesini sağlamak; insan ve madde gücünde tasarruf ve verimi artırarak, işbirliğini gerçekleştirmek amacıyla sağlık kuruluşlarını tek elden planlayıp hizmet vermesini düzenler. Devlet, bu görevini kamu ve özel kesimlerdeki sağlık ve sosyal kurumlarından yararlanarak, onları denetleyerek yerine getirir. Sağlık hizmetlerinin yaygın bir şekilde yerine getirilmesi için kanunla genel sağlık sigortası kurulabilir.”

tanımakta, bireyler bu hakları sağlık hakkıyla ilgili diğer haklarla birlikte ilerledebilmektedir.²³⁷

Bu Sözleşmeler ve genel yorumların ışığında söylenilebilir ki genetik tedavilere erişim bilhassa yoksul ülkelerde neredeyse imkânsız olacaktır. Bunun yanı sıra genetik yükseltme aşamasına geçildiğinde -ki bu çok daha maliyetli bir işlemdir- bireylerin ekonomik güçleri ölçüsünde bir yükseltme yapılacak ya da hiç yapılmayacaktır. Bazı kişiler var olan hastalıklarını bir sonraki nesile aktarmamayı başarabilirken bazıları başaramayacaktır. Bu durumda sağlık, malvarlığıyla orantılı bir oranda artacak ya da azalacaktır. Eşitsizliğin bariz olarak görüleceği bu durumda, birçok bireyin sağlık hakkı daha doğmadan ihlal edilecektir. Ancak ilerleyen teknolojilerin etkisiyle, bu metinlerdeki düzenlemeler değişebilir ve değişmelidir de.

4. Ayrımcılık Yasağının İhlali

a. Genel Olarak

Çağlar boyunca insanlar ayrımcılıktan ötürü çeşitli şekillerde hak ihlallerine uğramıştır. İnsanlar sırf ten renklerinden ötürü asırlarca köle olarak yaşamışlardır. İnsanın insana köle olduğu çağlar büyük ölçüde eskide kalsa da insanlığın başından beri kadınla erkek arasında bir ayrımcılık söz konusu olmuştur. Bu ayrımcılık, erkeğin yararına kadının zararına olacak şekilde erkeğin kadından üstün görülmesi şeklinde yapılmıştır.

Kadın ve erkek arasında yapılan bu ayrımcılık, *cinsiyete dayalı ayrımcılıktır*. Cinsiyete dayalı ayrımcılıktan, bireyin sırf cinsiyetinden ötürü ayrımcılığa uğraması anlaşılmaktadır. Ancak yukarıda bahsedildiği gibi bu ayrımcılığa, kadın ve LGBTİ bireyler

²³⁷ SEVER, s. 93.

erkeklerden daha çok uğramaktadır.²³⁸ Bu sebeple cinsiyete dayalı ayrımcılık denildiğinde akla kadınlara yönelik ayrımcılık gelmektedir.

Cinsiyete dayalı ayrımcılığın önlenmesi uluslararası birçok metinde düzenlenmiştir. Bu türden ayrımcılığın önlenmesi adına yapılmış önemli düzenlemelerden biri olan Kadınlara Karşı Ayrımcılığın Ortadan Kaldırılması Beyannamesi (Convention on the Elimination of All Forms of Discrimination Against Women-CEDAW)'nin 1.maddesinde²³⁹ kadınlara yönelik ayrımcılığın tanımı verilmiştir. Bu tanıma göre; kadın- erkek eşitliğine aykırı olarak insan hakları ve temel özgürlüklerin, kadınlara tanınmadığı her türlü eylem kadına yönelik ayrımcılıktır.

Kadınlara yönelik ayrımcılığı en belirgin şekilde tanımlaması, bu ayrımcılığın ortadan kaldırılması için alınması gereken önlemleri belirtmesi ve hukuken bağlayıcı kabul edilmesi yönüyle CEDAW, cinsiyete dayalı ayrımcılığın önlenmesi adına oldukça önemli bir belgedir.²⁴⁰ Tüm bu belgelere rağmen kadına yönelik ayrımcılık bir her alanda devam etmektedir. Kadına yönelik şiddet her yeni gün dünyanın dört bir yanında varlığını sürdürmektedir. CEDAW Komitesi'ne göre kadına yönelik şiddet de bir ayrımcılıktır ve kadına yönelik şiddetin her türü kadının insan haklarının ve insan onurun ihlalidir.²⁴¹

²³⁸ Aksu BORA, “*Toplumsal Cinsiyete Dayalı Ayrımcılık*”, **Ayrımcılık: Çok Boyutlu Yaklaşımlar** (Der. Kenan ÇAYIR- Müge Ayan CEYHAN), B. 1, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yay., İstanbul 2012, s. 184,186.

²³⁹ “CEDAW Md. 1: Bu Sözleşmenin amacı bakımından “kadınlara karşı ayrımcılık” terimi siyasal, ekonomik, sosyal, kültürel, kişisel veya diğer alanlardaki kadın ve erkek eşitliğine dayanan insan haklarının ve temel özgürlüklerin, medeni durumları ne olursa olsun kadınlara tanınmasını, kadınların bu haklardan yararlanmalarını veya kullanmalarını engelleme veya hükümsüz kılma amacını taşıyan veya bu sonucu doğuran cinsiyete dayalı herhangi bir ayırım, dışlama veya kısıtlama anlamına gelir.” Sözleşme’nin Türkçe resmi çevirisi için bkz. <https://www.tbmm.gov.tr/komisyon/kefe/docs/cedaw.pdf>, E.T. (15.01.2021).

²⁴⁰ Yakın ERTÜRK, **Sınır Tanımayan Şiddet: Paradigma, Politika ve Pratikteki Yönleriyle Kadına Şiddet Olgusu**, B. 1, Metis Yay., İstanbul 2015, s. 67.

²⁴¹ ERTÜRK, s. 163.

Yüzyıllar öncesinden bugüne kadar yapılan mücadelelere rağmen hâlâ tam anlamıyla bir eşitlik sağlanamamıştır.

Maddi anlamda tam bir eşitlik sağlanamadığı gibi cinsiyete dayalı ayrımcılığın yanında ırkçı ayrımlar da varlığını sürdürmekte; insanlar kendi ırkından görmedikleri bireylerin birçok hakkını ihlal etmektedirler. Çeşitli alanlarda yapılan hak ihlallerinin temelinde ayrımcı düşünceler mevcut olabilmektedir. Irkçılığın önlenmesine dair de birçok uluslararası metin düzenlenmiştir. Ancak düzenlenen hiçbir metin ırkçılığı tam anlamıyla yok edememiştir. Irkçı düşünceler sonucu yakın zamanda Amerika’da gerçekleşen ve dünya genelinde büyük tepki toplayan bir cinayet yaşandı. Cinayetin kurbanı George Floyd’un, siyahilere yönelik ırkçı görüşe sahip bir polis memuru tarafından öldürülmesi, ırka dayalı ayrımcılığın halen var olduğunun kanıtıdır. Dünya genelinde duyulsun duyulmasın ayrımcılığın her türü; bireylerin çalışma haklarına, cinsel bütünlüklerine ve nihayetinde de yaşam haklarını ihlale kadar gitmektedir.

Gerek cinsiyete gerek ırka dayalı olsun bir insanın, rastlantısal şekilde sahip olduğu genetik özellikleri sebebiyle ayrımcılığa uğraması ya da herhangi bir hakkının bu sebeple ihlal edilmesi oldukça önemli bir sorundur. Öyle ki *bir tür olarak insan*, kendi türü arasında bile ayrımcılığa uğruyor ve uğratiyorsa, genetik açıdan farklı ve üstün bir türün ortaya çıkmasıyla ayrımcılığa ilişkin sorunlar daha da artacaktır. Bu sorunların azaltılması ve ortadan kaldırılması adına önlemler almak gerekir. Bu noktada ayrımcılık yasağının ihlalini önleme adına yapılan uluslararası düzenlemelere, gen teknolojileri açısından ayrımcılığın ne şekillerde ortaya çıkabileceği açıklanacak. Genetik ayrımcılığın ne olduğuna ve bunun önlenmesine dair yapılan çalışmalar ele alınacaktır.

Ayrımcılık yasağı ihlalleri, uluslararası mekanizmalar tarafından sözleşmelerle engellenmeye çalışılmıştır. Ayrımcılık yasağının düzenlendiği metinlerden bazıları

şunlardır: AİHS md. 14' te²⁴² düzenlenmiş daha sonra 12 No'lu protokol md. 1²⁴³ ile ayrımcılık yasağının kapsamını genişletmiştir. Kişisel ve Siyasal Haklar Uluslararası Sözleşmesi (KSHUS) ayrımcılık yasağını özel olarak düzenlememiş ancak çeşitli maddelerinde bahsetmiştir. Bunun yanı sıra BM İHK'sinin ayrımcılık yasağına ilişkin genel yorumu da mevcuttur.²⁴⁴

Yüzyıllardır çeşitli nedenlerle sürekli olarak birbirlerine karşı ayrımcılık yapan insanlar, genetik açıdan çok farklılaşmış bir insan türü tarafından ayrımcılığa uğramayacak mıdır? Bu soruya verilecek büyük ihtimalle evet uğrayacaktır olacaktır.²⁴⁵ İnsanlar genetik ayrımcılığı henüz üstün bir tür söz konusu değilken dahi yapmaktadır. Biyoteknolojik gelişmeler sonucunda ayrımcılık da farklı şekillerde ortaya çıkmaya başlamıştır. Örneğin bebeğin cinsiyetini tayin edebilme imkânının olması cinsiyete dayalı ayrımcılığa yol açmaktadır. Bunun dışında sırf genetiği yüzünden bilhassa iş hayatında bireylere ayrımcılık yapılması genetik ayrımcılığa yol açmıştır. Ayrımcılık yasağının ihlali, gen teknolojileri alanında yaşanan gelişmeler bağlamında çeşitli şekillerde ortaya

²⁴² “AİHS Md. 14: Bu Sözleşme’de tanınan hak ve özgürlüklerden yararlanma, cinsiyet, ırk, renk, dil, din, siyasal veya diğer kanaatler, ulusal veya toplumsal köken, ulusal bir azınlığa aidiyet, servet, doğum başta olmak üzere herhangi başka bir duruma dayalı hiçbir ayrımcılık gözetilmeksizin sağlanmalıdır.”

²⁴³ “12 No’lu Protokol Md.1: Ayrımcılığın genel olarak yasaklanması 1. Hukuken temin edilmiş olan tüm haklardan yararlanma, cinsiyet, ırk, renk, dil, din, siyasi veya diğer kanaatler, ulusal ve sosyal köken, ulusal bir azınlığa mensup olma, servet, doğum veya herhangi bir diğer statü bakımından hiçbir ayrımcılık yapılmadan sağlanır. 2. Hiç kimse, 1. paragrafta belirtildiği şekilde hiçbir gerekçeyle, hiçbir kamu makamı tarafından ayrımcılığa maruz bırakılamaz.”

²⁴⁴ Birleşmiş Milletler İnsan Hakları Komitesi Genel Yorum No. 18 için bkz. **Birleşmiş Milletlerde İnsan Hakları Yorumları İnsan Hakları Komitesi ve Ekonomik, Sosyal ve Kültürel Haklar Komitesi, 1981-2006** (Der. ve Çev. Lema UYAR), B. 1, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yay., İstanbul 2006, s. 40-44.

²⁴⁵ Bu konuda belirtilmesi gereken bir husus vardır. Genetik türden farklı insanlar, her ne kadar biyolojik açıdan üstün de olsalar azınlıkta kaldıkça genetik açıdan güçlü olmayan diğer insanlar tarafından ayrımcılığa uğrayacak ve ötekileştirilecektir. Ancak genetik açıdan güçlendirilmiş bireyler zamanla çoğalacak ve bunun sonucunda ayrımcılığa uğraya taraf genetiği değiştirilmemiş insanlar olacaktır.

çıkılmaktadır. Bunlar, genetik testler sonucu yapılan cinsiyete dayalı ayrımcılık ve genetik bilgiye dayanan genetik ayrımcılık olarak iki şekilde ele alınacaktır.

b. Genetik Testler, Genetik Tarama, Fenotip Seçimler Sonucu

Ayrımcılık

Cinsiyet ayrımcılığı, en basit tanımıyla bireyin kadın veya erkek olmasına dayanan ayrımcılık şeklinde tanımlanabilir; ancak cinsiyet kavramı toplumsal cinsiyet kavramını da içine alarak yalnızca biyolojik değil sosyal veya psikolojik cinsiyeti de ifade etmektedir.²⁴⁶ Genetik testler söz konusu olduğunda baş gösteren sorunlardan biri cinsiyet belirlemeye yönelik testlerden kaynaklanan sorunlardır. Bu testler sonucunda fetüsün cinsiyetinin dişi olması ya da homoseksüelliğe neden olan bir genin tespit edilmesi halinde kürtaj söz konusu olabilmektedir.²⁴⁷ Cinsiyete dayalı kürtajlar bu sorunların somutlaşmış halidir. Cinsiyete dayalı kürtaj, kadının layık olduğu saygıyı görmesini engelleyen ayrımcı ve baskıcı bir uygulamadır.²⁴⁸ Bu sebeple de cinsiyet tayini amacıyla yapılan bu kürtajların önlenmesi için çalışmalar yapılması gerekir.

Genetik testlere benzer bir diğer kavram genetik taramadır. Genetik tarama herhangi bir belirti göstermese dahi bir toplumun tamamı ya da belirli bir kısmına yapılan genetik testlere denilmektedir.²⁴⁹ Cinsiyete dayalı ayrımcılığın yanında bahsedilmesi gereken bir durum da genetik taramalar sonucu verilen kürtaj kararlarında engelli

²⁴⁶Osman DOĞRU-Atila NALBANT, **İnsan Hakları Avrupa Sözleşmesi Açıklama ve Önemli Kararlar**, C. 2, B. 1, Avrupa Konseyi, ANKARA 2012, s. 612.

²⁴⁷ ZENGİN, s. 81.

²⁴⁸ METİN, s. 190.

²⁴⁹ “İnsan Genetik Verileri Uluslararası Bildirgesi Md. 2/ (xii): Genetik test: Özgül bir genetik değişikliğin göstergesi olarak belirli bir genin, kromozomun veya dolaylı olarak gen ürününün ve özgül bir metabolitin varlığının, yokluğunun veya değişikliğinin saptanması amacıyla yapılan işlem.”

doğacak bireyin kürtajı da engellilere yönelik bir ayrımcılık olarak kabul görmesidir.²⁵⁰

Bu durum akla öjeni kavramını getirir ancak öjeni ve genetik tarama arasında fark vardır. Genetik tarama bireye, farklı ölçütlere dayanan farklı konularda seçme hakkı tanırken; öjenizm, bireylerden devlet için çocuk doğurmaları şeklinde irade dışı bir şekilde ulusallaştırmaya dayanır.²⁵¹

Genetik testler tedavi sağlama ya da hastalıklara karşı genel bir çözüm üretmek için yapıldığında bir sorun teşkil etmezler. Bu testler ceninin yararı gözetilerek yapılmalıdır. Aksi halde ceninin otonomluğuna bir müdahale olduğu için kabul edilemez.²⁵² Ancak her ne kadar ülkemizde yaygın olmasa da gen teknolojilerinin geliştiği ülkelerde bilhassa Amerika’da genetik testler yalnızca hastalıkların teşhisi ya da tedavisinde kullanılmakla kalmıyor; cinsiyet tayini amacıyla da kullanılıyor. Öyle ki ABD’de bu amaçla kurulmuş klinikler de bulunmaktadır.

c. Genetik Ayrımcılık

i. Genel Olarak

Genetik ayrımcılık normal insan genotipinden görünen veya algılanan bir genetik varyasyona dayalı olarak bireye veya aileye karşı yönlendirilen ayrımcılığı ifade eder.²⁵³ Ayrımcılığın özel bir türü olan genetik ayrımcılık, cinsiyet ve ırk üzerinden yapılan ayrımcılıklarla benzer yapıdadır. Bir bireye ya da gruba, sahip oldukları özellikleri temelinde haksız ve ön yargılı bir şekilde muamele gösterme açısından benzerlerdir.

²⁵⁰ KONUK, s. 72.

²⁵¹ Matt RIDLEY, **Genom: Bir Türün Yirmi Üç Bölümlük Otobiyografisi** (Çev. Mehmet DOĞAN, Nivart TAŞÇI), B. 9, Boğaziçi Üniversitesi Yay., İstanbul 2019, s. 344.

²⁵² KONUK, s. 71.

²⁵³ Paul R. BILLINGS-Mel A. KOHN- Margaret de CUEVAS-Jonathan BECKWITH-Joseph S. ALPER-Marvin R. NATOWICZ, “*Discrimination As A Consequence Of Genetic Testing*”, **American Journal of Human Genetics**, S. 50, Y. 1992, s. 476.

Sadece özellikler ırk ya da cinsiyetten değil bunların ikisini de kapsayan genetik özelliklerden kaynaklanır.²⁵⁴ Genetik testler başlığı altında işe alımlarda yapılan genetik ayrımcılıklardan bahsedilmişti. Bu ayrımcılıklar ülkemizde gen teknolojileri çok gelişmediği için yapılmamakta ya da daha doğrusu yapılamamaktadır. Ama bu teknolojilerin oldukça gelişip yaygınlaştığı ABD’de bu durum farklıdır. Gerek işe alımlarda gerek sağlık sigortası yaptırmada bireyler genetik ayrımcılığa uğrayabilmektedirler.

ABD’ de işe alımlarda veya sigorta verilmesinde başvuru kaynaklarından biri de genetik testlerdir. Amerika’da bazı şirketler işçilerine rızaları dışında test yaptırmakta ve bu testlerin sonucunda da onları işten çıkarmakta ya da hiç almamaktadır; ancak yine ABD’de *Birleşik Devletler Fırsat Eşitliği Komisyonu* 2001’de bir şirkete dava açarak genetik testler konusunda ilk yargısal süreci başlatmış oldular.²⁵⁵ Bu noktada belirtmek gerekir ki kişilere sağlık durumlarını da kapsayan genetik testler yapılması her durumda olumsuz olarak algılanmamalı yani her yapılan test ayrımcılık yasağı ihlali olarak görülmemelidir. Şöyle ki bazı işler yapıları gereği belli bir vücut sağlığı belli bir performans gerektirir. Genelde bu kurumlar askerî nitelikteki kurumlar olmaktadır.

Sağlık sigortaları söz konusu olduğundaysa ABD’de sağlık sigortası şirketlerinin genetik test sonuçlarından ötürü bireylere hizmet vermemeleri veya hizmetin verilmesi için yüksek ücretler istemelerini engelleyen *Genetik Bilgi Ayrımcılığı Yapmama Yasası* vardır.²⁵⁶

²⁵⁴ Yann JOLY, Gratien DALPÉ, Charles DUPRAS vd., “*Establishing the International Genetic Discrimination Observatory*”, *Nature Genetics*, C. 52, Y. 2020, s. 5.

²⁵⁵ ZENGİN, s. 80.

²⁵⁶ SKWARECKI, s. 196.

ii. ABD- Genetik Bilgi Ayrımcılığı Yapmama Yasası (Genetic Information Non-Discrimination Act -GINA)²⁵⁷

Destekçileri tarafından 21. yüzyılın ilk insan hakları yasası olarak anılan Genetik Bilgi Ayrımcılığı Yapmama Yasası (GINA) 21 Mayıs 2008 tarihinde yürürlüğe girmiştir.²⁵⁸ Bu yasada genetik bilgiden kaynaklanan ayrımcılığın önlenmesi amaçlanmaktadır. ABD gen teknolojileri konusunda diğer ülkelerden çoğundan oldukça ileridedir. Bu teknolojilerin çıkış noktası sayılabilecek bir konumda olduğundan gen teknolojilerinin getirdiği fayda ve zararlardan da ilk olarak etkilenme ihtimali yüksektir.

Gen teknolojilerinin hızlı gelişimi ve yaygınlaşması sonucu genetik testler de yaygınlaşmıştır. Genetik testler sonucu elde edilen bilgiler bu yasanın konusunu oluşturur. Genetik ayrımcılığa uğrama korkusunun, genetik test yaptırmak için istekli olanlar ve ayrıca genetik araştırmalara katılmak isteyenler üzerinde olumsuz bir etkisi olduğuna dair kanıtlar vardır.²⁵⁹ GINA ilk bölümünde genetik ayrımcılığı, ikinci bölümünde ise sağlık sigortası yapan şirketlerin genetik bilgiler üzerinden yaptığı ayrımcılığı ve istihdam edilmeye işverenlerin genetik bilgiye dayalı yaptığı ayrımcılıkları önlemeye yönelik düzenlemeler yapmıştır.

iii. Genetik Ayrımcılık Gözlemevi (GAG)

Genetik ayrımcılığın önlenmesi yalnızca kişiyi piyasa mekanizmalarından korumak için genetik bilginin sonucunda var olabilecek olumsuz davranışlardan korumak

²⁵⁷ Genetic Information Non-Discrimination Act of 2008 tam metni için bkz. <https://www.govinfo.gov/content/pkg/BILLS-110hr493enr/pdf/BILLS110hr493enr.pdf>, E.T (14.11.2020).

²⁵⁸ Amanda K. SARATA- Jody FEDER, Genetic Information Non-Discrimination Act of 2008, *Summary, Congressional Research Service Report*, 2015. Tam metin için bkz. https://www.genome.gov/Pages/PolicyEthics/GeneticDiscrimination/CRS_GINA_and_ACA.pdf, E.T. (17.12.2020).

²⁵⁹ SARATA-FEDER, *summary*.

için de önemlidir.²⁶⁰ Genetik ayrımcılığın giderek yaygınlaşmasından ötürü bazı çalışmalar yapılmaktadır. Hem temel uluslararası etik hem de insan hakları metinleri üzerine inşa edilen, ulusal ve uluslararası düzeylerde genetik ayrımcılığā dair yeni çözümlere ilişkin tartışma ve araştırmaları ilerletmek adına Uluslararası Genetik Ayrımcılık Gözlemevi (International Genetic Discrimination Observatory) kurulmuştur.²⁶¹ Haziran 2018 gibi yakın bir tarihte kurulan gözlemevinin genetik ayrımcılığā yönelik geniş yaklaşımı, zerkliğē saygı, haysiyet, mahremiyet, bilim hakkı ve genetik sonuçları bilme ya da bilmeme hakkı dahil olmak üzere, tanınmış insan hakları ilkeleriyle erveledenmiştir.²⁶²

Gözlemevi, genetik ayrımcılığā dair gelişmeleri yakından takip etmekle kalmıyor aynı zamanda da bireylerin uğradığı genetik ayrımcılıklara dair hikayelerin paylaşıldığı bir platform işlevi görüyor. GAG, dünya çapında genetik ayrımcılığın ele alınmasına yönelik mevcut politika yaklaşımlarını ve hayat sigortasında genetik ayrımcılık vakaları üzerine çalışmaları ve genetik ayrımcılığā karşı ABD eyalet yasalarını belgelemektedir. Bu belgelere ulaşmak ve/veya uğradığınız genetik ayrımcılıkları bildirmek için kuruluşun internet adresine gidilmesi yeterli olacaktır.²⁶³ Gen teknolojilerinin sebep olduğu her türlü ayrımcılık, insan haklarının ihlalidir. Bu ayrımcılıkların önlenmesi için güçlü yaptırımlara sahip hukuki düzenlemelerin yapılması gerekmektedir.

5. Adil Yargılanma Hakkı

Adil yargılanma hakkının tesisinde özellikle de ceza yargılamalarında suçlunun tespiti meselesinde ispat unsuru önem arz eder ve suçlunun tespiti için kullanılan

²⁶⁰ ÇANKAYA, s. 399.

²⁶¹ JOLY-DALPE-DUPRAS, s. 6.

²⁶² JOLY-DALPE-DUPRAS, s. 6.

²⁶³ GAG ’nin internet adresi için bkz. <https://gdo.global/>, E.T. (02.12.2020)

yöntemlerden biri de DNA testleridir.²⁶⁴ 80'li yılların sonlarında giderek yaygınlaşan DNA testlerinin yanlışma oranının 350 milyonda 1 olmasından ötürü bu testlerin sonuçları hukukçular tarafından güvenilir bir kanıt olarak kabul edilmiştir.²⁶⁵ Bir ispat aracı olarak kullanılan bu testler sayesinde kişiler daha adil bir şekilde yargılanabilmektedirler.²⁶⁶

Parmak izi, kan ve doku örnekleriyle yapılan bu testler sonucunda suçlunun kim olduğu belirlenebilir. Bahsedilen bu işlemler, tıbbi müdahaleler ya da vücuttan alınan herhangi bir materyalin²⁶⁷ moleküler genetik incelemesidir. Maddi gerçeğe ulaşmak için tıbbi müdahale yoluyla deliller elde etmek, adaletin sağlanması bakımından oldukça önemlidir.²⁶⁸ Tıbbi müdahaleden, bedenin dış muayenesi ve vücuttan örnek alınması anlaşılır.²⁶⁹ Çalışma açısından önemli olan bunlardan ikincisidir. Vücuttan örnek alınması sonucu elde edilen biyolojik delillerin durumu önemlidir. Deliller hukuka uygun olarak elde edilmelidir. İnsan haklarına ve insan onuruna aykırı şekilde elde edilmemeli ve kullanılmamalıdır. Bu noktada biyolojik delillerin elde edilmesine dair 5271 sayılı Ceza Muhakemeleri Kanunu (CMK)'nda yer alan düzenlemelere bakmak yerinde olacaktır.

²⁶⁴ ZENGİN, s. 87-88.

²⁶⁵ Nejat AKAR- İraz HASPOLAT, **Türk Basınında İnsan Genom Projesi**, AÜBE. Yay., No. 3, Ankara 2007, s. 23.

²⁶⁶ DNA testleri suçsuz yere hapis yatanları ya da sanıkları kurtaran bir yöntem haline geldi. Amerika'da 1973 yılından beri, masum olduğu halde hapis yatan 72 kişi yapılan DNA testleri sonucu serbest kaldı. Bunlardan 8'i idam mahkûmuydu. DNA testleri, mahkemelerde verilen kararların yüzde 30'unun hatalı olduğunu gösterdi. AKAR-HASPOLAT, s. 23.

²⁶⁷ Bu alınan maddelere biyolojik delil denmektedir. Biyolojik delil vücuttan akan düşen kopan kısaca vücuda ait her türlü maddedir. Tuna DENİZ, **Olay Yeri İncelemesinde Delilden Sanığa Gitmenin İnsan Haklarının Korunmasındaki Önemi**, (Danışman: Özge Yücel DERİCİLER), Maltepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İnsan Hakları Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2016, s. 26.

²⁶⁸ M. Tevfik GÜLSOY- A. Nezi KÖK, *“Tıbbi Müdahale Yoluyla Delil Elde Etme”*, **EBYÜHFD.**, C. IX, Sayı:1-2, Y. 2005, s. 1, 2.

²⁶⁹ GÜLSOY-KÖK, s. 14.

CMK'nın *şüpheli veya sanığın beden muayenesi ve vücudundan örnek alınması* başlıklı 75. maddesinin 2 ve 3. fıkralarında²⁷⁰ biyolojik örneklerin kişinin sağlığına zarar verilmemesi kaydıyla alınabileceği ve bu işlemin bir doktor ya da sağlık mesleğine mensup bir kişi tarafından yapılacağı belirtilmiştir. Düzenleme bireyin sağlığını ön planda tutmuştur. Bu düzenlemeye aykırı şekilde elde edilen deliller hukuka uygun olarak elde edilmemiş sayılmalıdır. Bu maddeye aykırı olarak elde edilen delillerin kullanılması, bireyin adil yargılanma hakkının ihlaline yol açar. CMK'nın 78. maddesindeyse²⁷¹ 75 ve 76'ncı maddelerde sözü geçen işlemlerle elde edilen verilerin *şüpheli veya sanığa* ya da mağdura ait olup olmadığını belirlemek adına moleküler genetik incelemeler yapılabileceği düzenlenmiştir. CMK'nın 80. Maddesi²⁷², 75, 76 ve 78'inci madde hükmüne göre alınan örnekler üzerinde yapılan inceleme sonuçlarını, *kişisel veri* olarak nitelendirmiş ve bu sonuçların hangi şartlarda yok edileceğini düzenlemiştir. Genel anlamda düzenlemeler, delillerin hukuka uygun elde edilmesine ve yok edilmesine dairdir. Tüm bu delillerin elde edilme nedeni maddi gerçeğe ulaşmaktır. Maddi gerçeğe ulaşılması halinde de adil bir yargılama büyük oranda sağlanmış olur.

Adil yargılanma hakkı bağlamında maddi gerçeğe ulaşmak elbette önemlidir; ancak bu delillerin insan haklarına ve insan onuruna aykırı olarak elde edilmemesi

²⁷⁰ “CMK Md. 75/2-3: (2) *İç beden muayenesi yapılabilmesi veya vücuttan kan veya benzeri biyolojik örnekler alınabilmesi için müdahalenin, kişinin sağlığına zarar verme tehlikesinin bulunmaması gerekir.* (3) *İç beden muayenesi veya vücuttan kan veya benzeri biyolojik örnekler alınması, ancak tabip veya sağlık mesleği mensubu diğer bir kişi tarafından yapılabilir.*”

²⁷¹ “CMK Md. 78: (1) 75 ve 76'ncı maddelerde öngörülen işlemlerle elde edilen örnekler üzerinde, soybağının veya elde edilen bulgunun *şüpheli veya sanığa* ya da mağdura ait olup olmadığının tespiti için zorunlu olması hâlinde moleküler genetik incelemeler yapılabilir. Alınan örnekler üzerinde bu amaçlar dışında tespitler yapılmasına yönelik incelemeler yasaktır. (2) Birinci fıkra uyarınca yapılabilen incelemeler, bulunan ve kime ait olduğu belli olmayan beden parçaları üzerinde de yapılabilir. Birinci fıkranın ikinci cümlesi, bu hâlde de uygulanır.”

²⁷² “CMK Md. 80: (1) 75, 76 ve 78 inci madde hükümlerine göre alınan örnekler üzerinde yapılan inceleme sonuçları, *kişisel veri* niteliğinde olup, başka bir amaçla kullanılamaz; dosya içeriğini öğrenme yetkisine sahip bulunan kişiler tarafından bir başkasına verilemez. (2) Bu bilgiler, kovuşturmayla yer olmadığı kararına itiraz süresinin dolması, itirazın reddi, beraat veya ceza verilmesine yer olmadığı kararı verilip kesinleşmesi hâllerinde Cumhuriyet savcısının huzurunda derhâl yok edilir ve bu husus dosyasında muhafaza edilmek üzere tutanağa geçirilir.”

gerekir. Genel itibariyle DNA testleri aracılığıyla delil elde etme, adil yargılanma hakkına yönelik bir tehdit değil; hakkın gerçekleştirilmesine destek mahiyetindedir. Ancak verilerin korunması ve bu verilere kimlerin erişebileceği konusunda endişeler mevcuttur. Bu endişeler, özellikle *biyobankalar* başlığı altında bahsedilen adli biyobankalar ve bunların topladığı verilerin saklanması ve/veya yok edilmesi hususunda ortaya çıktığı görülmektedir.

6. Çalışma Hakkı ve Çalışma Özgürlüğünün İhlali

Sosyal ve ekonomik bir hak olan çalışma hakkı herkesin bir işi elde etmeye hakkı olduğu anlamına gelmektedir.²⁷³ Bir başka ifadeyle çalışma hakkı, herkesin istediği işte ve insan onurunu koruyabileceği bir gelirle yaşamını sürdürmeyi güvence altına almasını sağlayan bir insan hakkıdır.²⁷⁴ Çalışma özgürlüğü ise özetle, bireyin çalışmak istediği işte çalışması ve istemediği bir işte zorla çalıştırılmamasıdır.

Genetik ayrımcılığın çalışma alanında işverenlerce yapılması sonucunda bireylerin çalışma özgürlüklerinin ihlali söz konusu olur. Genetik testlerin sonuçlarına göre kişilerin çalışma hürriyetleri ihlal edilmemeli; ancak işverenlerin iyi niyetli olduğu işçinin işin gerektirdiği niteliklere sahip olup olmadığına dair yapılan testler ihlal olarak değerlendirilmemelidir.²⁷⁵ Çünkü bazı işler mahiyeti gereği bazı fiziksel yeterlilikler gerektirmektedir. Genellikle bu durum askerî alan gibi beden sağlığının en üst düzeyde tutulmasının ve fiziksel yeterliliğin de sağlanmasını gerektiren işlerde söz konusu olmaktadır.

²⁷³ ALGAN, s. 261.

²⁷⁴ Pir Ali KAYA- Işın ULAŞ -Ertuğrul YILMAZER, “*Uluslararası İnsan Hakları Hukukunda Çalışma Hakkı*”, s.55-80, <https://dergipark.org.tr/tr/pub/iusskd/issue/33511/372393>, E.T. (01.12.2020), s. 56.

²⁷⁵ ZENGİN, s. 84.

Çalışma hakkı ve çalışma özgürlüğünün ihlali iki farklı şekilde olabilir. Bunlar:

(1) genetik bilgilerine erişilen bireylerin, hastalanma ihtimali veya erken emeklilik durumu tespit edilmesi halinde işe alınmamaları, (2) kişinin henüz bir hastalığa sahip olmaması ancak hastalığa sahip olma potansiyelinin yüksek olduğu hallerde, sigorta şirketleri kendi sigorta yükümlülüğünü azaltmak için bireye sağlık sigortası yapmayı reddetmeleridir.²⁷⁶ Avrupa Sosyal Şartı çalışma hakkını düzenlemiş, Sözleşmenin beşinci bölümünde sağlık nedeniyle bir ayrımcılık yapılmadan uygulanacağını belirtmiştir.²⁷⁷ Ancak yukarıda bahsedilen işin mahiyeti gereği kişilerin işe alınmaması ya da yeterliliklerinin kaybedilmesi halinde işten çıkarılması bu bağlamda değerlendirilmemelidir.

Çalışma hakkının ihlali, 1997 yapımı *Gattaca* filmi üzerinden somutlaştırılabilir. *Gattaca* filminde genetik mühendisliği aracılığıyla kusursuz insanlar yaratılmakta ve özel pozisyonlar için yetiştirilen genetik anlamda üstün olan bu insan ırkı yüzünden, normal yollarla doğan insanlar işsiz kalmaktadır.²⁷⁸ Filmin ana karakteri olan *Vincent*, astronot olmak isteyen ancak normal yollarla doğduğu için işe alınmayan biridir. Ancak başkasının DNA materyallerini kullanarak yasal olmayan bir şekilde bu işe girer ve oldukça başarılı olur. Bu örneğin bir film sahnesi olmaktan hayat sahnesi olmaya yaklaştığı bu çağda gerekli önlemler alınmalıdır.

²⁷⁶ ZENGİN, s. 84.

²⁷⁷ “AŞŞ Bölüm 5 Md. E Ayrımcılık yasağı: Bu Şartta yer alan haklardan yararlanma ırk, renk, cinsiyet, dil, din, siyasal ya da başka görüşler, ulusal ya da sosyal köken, sağlık, ulusal bir azınlığa mensubiyet, doğum ya da başka statüler gibi nedenlere dayanan hiçbir ayrımcılığa tâbi olmaksızın sağlanacaktır.”

²⁷⁸ [https://www.sinemalar.com/film/2040/gattaca#:~:text=Gattaca%20Film%20Konusu,bilimsel%20olarak%20kusursuz%20insanlar%20yarat%C4%B1lmaktad%C4%B1r.&text=Onlardan%20biri%20olan%20astronot%20aday%C4%B1,iyi%20bir%20pozisyonda%20i%C5%9Fe%20girer.,E.T.\(04.12.2020\).](https://www.sinemalar.com/film/2040/gattaca#:~:text=Gattaca%20Film%20Konusu,bilimsel%20olarak%20kusursuz%20insanlar%20yarat%C4%B1lmaktad%C4%B1r.&text=Onlardan%20biri%20olan%20astronot%20aday%C4%B1,iyi%20bir%20pozisyonda%20i%C5%9Fe%20girer.,E.T.(04.12.2020).)

Öyle ki bir zamanlar bilim-kurgu filmlerinde izlenilen ve yaşanması imkânsız görülen bu gelişmelerin artık gerçekleşmeye başlaması, çeşitli sorunları da beraberinde getirmektedir. Bu sebeple genetik çalışmaların önüne geçilemeyecek sorunlara yol açmaması için önlemler alınmalıdır. Gerekli düzenlemeler yalnızca uluslararası düzeyde yapılmamalı ulusal düzeyde yapılmalı ve etkili koruma sağlanmalıdır.

7. Özel Yaşama ve Aile Yaşamına Saygı Hakkı

Özel yaşama ve aile yaşamına saygı hakkı içinde birçok hakkı barındıran oldukça geniş kapsamlı bir haktır. Özel yaşam kavramı: kişinin maddi ve manevi bütünlüğünü, fiziksel ve sosyal kimliğini, cinsiyetin belirlenmesini, cinsel yaşamı, cinsel yönelimini ve kişisel gelişim hakkını kapsamakta ve de bunlar kişisel özerklik ilkesi bağlamında yorumlanmaktadır.²⁷⁹

Çalışma bağlamında, kişinin maddi ve manevi bütünlüğü, kişinin gelişimi ve kişisel özerklik kavramları önemlidir. Özel yaşama ve aile yaşamına saygı hakkı birçok ulusal ve uluslararası metinde kendine yer bulmuştur. Bu hakkın yer aldığı düzenlemelerden bazıları şunlardır: KSHUS md. 17²⁸⁰, AIHS md. 8²⁸¹, AY. md. 20/1, 3²⁸².

²⁷⁹ DOĞRU-NALBANT, C.2, s. 2-3.

²⁸⁰ “KSHUS Madde 17/1: Hiç kimsenin özel ve aile yaşamına, konutuna veya haberleşmesine keyfi veya hukuka aykırı olarak müdahale edilemez; onuru veya itibari hukuka aykırı saldırılara maruz bırakılamaz.”

²⁸¹ “AIHS Md. 8/1: Herkes özel ve aile hayatına, konutuna ve yazışmasına saygı gösterilmesi hakkına sahiptir.”

²⁸² “AY. MADDE 20/1,3: (1) Herkes, özel hayatına ve aile hayatına saygı gösterilmesini isteme hakkına sahiptir. Özel hayatın ve aile hayatının gizliliğine dokunulamaz. (...) (3) (Ek: 7/5/2010-5982/2. md.) Herkes, kendisiyle ilgili kişisel verilerin korunmasını isteme hakkına sahiptir. Bu hak; kişinin kendisiyle ilgili kişisel veriler hakkında bilgilendirilme, bu verilere erişme, bunların düzeltilmesini veya silinmesini talep etme ve amaçları doğrultusunda kullanılıp kullanılmadığını

Kişinin maddi ve manevi bütünlüğü bağlamında bedene yapılan veya yapılması engellenen tıbbi müdahaleler karşısında bireyin korunması, özel yaşama ve aile yaşamına saygı hakkının gereğidir.²⁸³ Bir başka anlatımla bireyin istemediği bir tıbbi müdahalenin yapılması (rızası dışında jinekolojik muayene gibi) kadar bireyin istediği bir müdahalenin yapılmaması (kürtaj hakkını engellemek gibi) AİHM tarafından hakkın ihlali olarak görülmektedir.²⁸⁴ Bu görüş geniş yorumlanırsa, bireye istemediği genetik bir müdahalenin yapılması da özel yaşamın ihlali olarak değerlendirilebilir.

Genetik materyaller insanın bir parçası olarak görülmeli mülkiyet kapsamında sayılmamalıdır ve genetik bilgi insanı insan yapan temel özelliklerinden biri olarak kabul edilmelidir.²⁸⁵ Genetik materyallerin bir veri olarak korunması ve biyobankalarda saklanması konusu, bu verilerin insanın parçası olarak görülmesi ve sadece ait olduğu insana değil onunla genetik bağı olan herkese dair veriler içermesi yönüyle oldukça karmaşıktır. Özel yaşama ve aile yaşamına saygı hakkı bağlamında bir diğer sorun da soybağıdır. Soybağı konusunda Özel yaşama ve aile yaşamına ilişkin sorunlar ortaya çıkabilmektedir. Kural olarak bir bebeğin annesi daima bellidir. Ancak içinde bulunulan bu çağda biyoteknolojik gelişmelerle gelişen üreme teknikleri artık bu kurala çokça istisna getirmektedir. Klonlanan kişinin üç ebeveyni olabilmekte, taşıyıcı annelikle anneden değil annelerden bahsedilmekte, yapay döllenmeyle var olan bir bebeğinse ebeveyni olmamaktadır.

Tıbbi yardımla üreme ve kürtaj AİHS 8. Madde kapsamındadır. Tıbbi yardımla üreme bir haktır. Ancak özellikle IVF yani tüp bebek yöntemiyle üremelerde kullanılan

öğrenmeyi de kapsar. Kişisel veriler, ancak kanunda öngörülen hallerde veya kişinin açık rızasıyla işlenebilir. Kişisel verilerin korunmasına ilişkin esas ve usuller kanunla düzenlenir.”

²⁸³ DOĞRU-NALBANT, C. 2, s. 3.

²⁸⁴ DOĞRU-NALBANT, C. 2, s. 3.

²⁸⁵ ÇANKAYA, s. 400.

embriyolar üzerinde yapılan deneyler insan onuruna aykırı olabilmektedir. Özel yaşama ve aile yaşamına saygı hakkı bağlamında iki hakkın ayrıca incelenmesi yerinde olacaktır. Bunlar, kişinin maddi ve manevi varlığının geliştirme hakkıyla kişisel verilerin korunması hakkıdır.

a. Kişinin Maddi ve Manevi Varlığını Geliştirme Hakkı

Kişi bağımsız ve özgür bir alanda kendini geliştirebilme ve yaşamını şekillendirebilme kapasitesine sahiptir ve kişinin maddi ve manevi varlığının geliştirme mekanizması insan haklarının kullanılmasına bağlıdır.²⁸⁶

Özel ve aile yaşamı bağlamında değerlendirilecek olan bu hak 1982 Anayasasında da düzenlenmiştir. Bu düzenleme bireyin üzerinde, rızası dışında yapılan deneyleri de yasaklamaktadır.²⁸⁷ Ancak rıza kavramı, embriyo üzerinde yapılan deneyler söz konusu olduğunda tartışmalıdır. Çünkü nihayetinde bir insan olacak embriyonun üzerinde deney yapılmasına rıza veren, insan olacak embriyo değil, onun ebeveynidir. Ayrıca bazı deneylerin rızaya dayalı olsa bile insan onuru açısından tehlike oluşturabilmektedir. Sıkça bahsedilen menfaat dengesinin kurulması bu noktada önemlidir.

Bu hakkın etkili şekilde gerçekleşmesi için kişinin en başta sağlıklı olması gerekmektedir. Bu noktada da tedavisi mümkün olmayan hastalıkların tedavilerinin gen teknolojileriyle mümkün hale gelmesiyle kişiler sağlığına kavuşabilir ve maddi ve manevi varlıklarını geliştirebilir.²⁸⁸ Özetle gen teknolojileri kişinin maddi ve manevi varlığının

²⁸⁶ ZENGİN, s. 107.

²⁸⁷ “AY. md. 27: (1) Herkes, yaşama, maddî ve manevî varlığını koruma ve geliştirme hakkına sahiptir. (2) Tıbbî zorunluluklar ve kanunda yazılı haller dışında, kişinin vücut bütünlüğüne dokunulamaz; rızası olmadan bilimsel ve tıbbî deneylere tabi tutulamaz.”

²⁸⁸ ZENGİN, s. 107-108.

gelişimine katkıda bulunmaktadır. Lakin bu katkıda bulunurken insan onuru ihlal edilmemeli ve diğer haklarla çelişmemelidir.

b. Kişisel Verilerin Korunması ve Biyobankalar

Özel ve aile yaşamının korunması bağlamında ele alınan *kişisel verilerin korunması hakkı*, özel hayatın gizliliğine ilişkin güvencelerin yetersiz kalmasından ötürü özel bir hak olarak düzenlenmektedir.²⁸⁹ Kişisel veri, Kişisel verilerin Korunması Kanunu (KVKK) madde 3'te²⁹⁰, *kimliği belirli veya belirlenebilir gerçek kişiye ilişkin her türlü bilgi* olarak tanımlanmıştır. Kişinin kendi gelişimine dair verilere erişimi, özel yaşamın bir parçası olarak görülmektedir.²⁹¹ Genetik veriler de kişinin kendi gelişimine ait verilerdir. İnsan genetik verilerinden kastedilen, DNA testleri ya da diğer bilimsel testler yoluyla elde edilen bireyin kalıtsal özelliklerine dair bilgidir.²⁹² Genetik veriler söz konusu olduğunda bunların mülkiyetinin kime ait olacağı konusunda bazı tartışmalar mevcuttur. Bu konuda iki farklı görüş bulunmaktadır: Bunlardan ilki bedenin, bireyin mülkü olduğunu kabul eder ve genetik verileri de kimin vücudundan elde edilirse onun mülkü sayar. İkinci görüşe göreyse, kişinin vücudundan ayrılan her genetik veri ya da materyal, ulaştığı laboratuvarın, hastanenin hatta devletin mülküdür.²⁹³ Bu veriler, özel genomik şirketlerin elinde tutulacağı gibi kamuya ait biyobankalarda da tutulabilir. İki halde de farklı sorunlar ortaya çıkmaktadır.

²⁸⁹ GÖZLER, 2018, s. 161.

²⁹⁰ “KVKK Md. 3/d: d) Kişisel veri: Kimliği belirli veya belirlenebilir gerçek kişiye ilişkin her türlü bilgiyi.”

²⁹¹ DOĞRU-NALBANT, C.2, s. 6.

²⁹² “İnsan Genetik Verileri Uluslararası Bildirgesi Md. 2/(i): insan genetik verileri: Nükleik asit analizi veya diğer bilimsel analizler yoluyla elde edilen bireylere ait kalıtsal özellikler hakkındaki bilgi.”

²⁹³ Kemale ASLANOVA, “Genetik Kişisel Veriler ve Hukuk”, **Kişisel Sağlık Verileri “Genetik” Sempozyumu**, İstanbul 2018, s. 97.

Özel şirketler söz konusu olduğunda verilerin genomik şirketler tarafından korunduğu söylenmektedir. Ancak koruma farklı şekillerde geçerliliğini yitirebilir. Şöyle ki bazı şirketler verilerin araştırmalarda kullanılmasına rıza gösterildiği yönünde bir beyanda bulunmanız halinde verileri araştırmacılarla paylaşabilir ya da çeşitli amaçlarla (ürünler pazarlamak gibi) bilgileri kullanma haklarını saklı tutabilir ve bir soruşturma sırasında kolluk bu bilgileri şirketten talep edebilir.²⁹⁴ Bu durumlardan ilkinde rıza olması ikincisinde de hukuka uygunluk bağlamında verilerin teslim edilmesi, kişisel verilerin korunması hakkının ihlalini oluşturmadığı düşünülebilir. Ancak genetik veri yalnızca bunu paylaşan kişiye ait değildir. Bu sebeple verinin alındığı bireyin genetik bağla bağlı olduğu onun anne-babası kardeşi çocuğu ve daha birçok bireyin de bilgilerini taşıdığı için, bireylerin veri gizliliği dolaylı olarak ihlal edilmiş sayılır.

Özetle söylenebilir ki bireylerden toplanan veriler, bireyin tıbbi ve genolojik geçmişi yaşam tarzı çevresiyle ilgili bilgileri içermekte ve bu verilerin çok yönlü ve karmaşık oluşu gizlilik açısından ciddi tedbirler almayı gerekli kılmaktadır.²⁹⁵ Genetik veriler sadece yukarıda bahsedilen yollarla üçüncü kişilere geçmezler. Genomik şirketlerin hacklenmesi de söz konusu olabilir ve bu durum diğer bir kart bilgilerinin çalınmasından oldukça farklı bir tehlike içerir; çünkü kredi kartı bloke ettirilip yeni bir kart alınabilir ama DNA'ya ilişkin veriler çalındığında DNA'yı değiştirmek mümkün olmayacaktır.²⁹⁶ Bu durum yukarıdaki durumlar gibi gri bir alanda değil doğrudan siyah alandadır yani kesin bir şekilde hak ihlali oluşturur. ABD'de tıbbi kayıtları korumak için bir yasa²⁹⁷ mevcuttur. Bu yasa sayesinde sağlık hizmeti verenler kişilerin izni olmaksızın

²⁹⁴ SKWARECKI, s. 195.

²⁹⁵ ZENGİN, s. 100.

²⁹⁶ SKWARECKI, s. 195.

²⁹⁷ Health Insurance Portability and Accountability Act (HIPAA) yasa metninin tamamı için bkz. <https://www.govinfo.gov/content/pkg/PLAW-104publ191/pdf/PLAW-104publ191.pdf>, E.T. (14.11.2020).

tıbbi kayıtlarını üçüncü kişilerle paylaşamazlar; ancak kişisel genomik şirketler bu yasaya tabi değildir.²⁹⁸

Kamuya ait olan adli DNA veri bankaları bağlamında genetik materyaller aracılığıyla elde edilmiş olan kişisel verilerin de durumu tartışmalıdır. Elde edilen bu veriler sayesinde suçluğun ispatı yapıp adil bir yargılanma sağlanmaktadır. Adil yargılanma hakkı bağlamında adli DNA veri bankaları bahsedilen risklerin neler olduğu burada açıklanacaktır.

Bu bankalarda saklanan veriler iki şekilde sorun teşkil eder. Birincisi bu verilerin ne kadar süreyle saklanacağıdır. Örneğin *S ve Marper/ Birleşik Krallık* davasında²⁹⁹ başvurularda isnat edilen suçların düşmesine rağmen; başvuru sahiplerinin depolanan verilerinin imha edilmesine yönelik talepleri reddedilmiştir. Bunun ardından AİHM'ye başvurmuşlardır. Mahkeme bu konuda özel yaşama dair menfaatlerle suç işlenmesinin önlenmesi arasında adil bir denge kurulmadığı sonucuna varmıştır.³⁰⁰ Bir diğer sorunsal bu verilere kimlerin erişimi olacağı noktasında baş göstermektedir. Adli DNA veri bankalarındaki verilere erişilerek bireylere işlemedikleri bir suç isnat edilebilir. Bu durum temel haklar bağlamında birçok hakkın ihlaline yol açmaktadır. Bu sebeple DNA veri bankalarında bulunan veriler hakkında kapsamlı hukuki düzenlemeler yapılmalıdır.

8. Düşünce, Din ve Vicdan Özgürlüğü

Gen teknolojileri söz konusu olduğunda bu teknolojilerin getirdiği yeniliklerin kendilerine ya da doğacak ya da doğmuş çocuklarına uygulanmasını inançları gereği

²⁹⁸ SKWARECKI, s. 195.

²⁹⁹ *S ve MARPER/ BİRLEŞİK KRALLIK*, no. 30562/04- 30566/04, 04.12.2008.

³⁰⁰ HARRIS- O'BOYLE- WARBRICK, s. 176.

reddedenler olacaktır. Bu halde bu kişilerin inanç özgürlüklerinin korunması gerekir. Düşünce, din ve vicdan özgürlüğü, tüm bireysel fikir veya tercihleri kapsamayan ancak belli düzeyde bir ciddiyet ve öneme sahip fikirlerle felsefî ve dini inançları kapsayan özgürlüklerdir.³⁰¹ Çalışma açısından gen teknolojileri bağlamında tartışılması gereken inanç özgürlükleridir. İnanç özgürlüğü çeşitli başlıklar altında birçok hukuki metinde düzenlenmiştir.

İHEB md. 18³⁰² ve AIHS md. 9'da³⁰³ benzer şekilde düzenlenen bu özgürlük inancı açıklama ve değiştirmeyi, ibadet edebilmeyi içermektedir. AIHS'deki düzenleme İHEB'den farklı olarak bu özgürlüklerin ne şekilde sınırlandırılabilceğini de belirtmiştir. Kamu düzeni ve sağlığı için sınırlandırılabilen inanç özgürlükleri, gen teknolojilerinin yaygın olarak devlet eliyle uygulanması halinde de sınırlandırılacak mıdır?

Bu noktada tartışılması gereken iki konu vardır. Bunlardan ilki yetişkin bireylere uygulanacak gen teknolojilerine inançları gereği karşı olan insanların bu teknolojilerin uygulanması durumunda haklarının ihlal edilip edilmediğidir. İkincisiyse doğmamış bireylere uygulanacak ve bireyin hayatını başından sonuna kadar etkileyecek olan bu kararların, ailelerinin inançlarına bağlı olarak alınacağı ancak buna bağlı olarak gelişen sonuçları kendisinin yaşamasıdır.

³⁰¹ Şeref GÖZÜBÜYÜK- Feyyaz GÖLCÜKLÜ, **Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi ve Uygulanması Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi ve Yargılama Yöntemi**, B. 11, Turhan Kitabevi, Ankara 2016, s. 364.

³⁰² “İHEB Md. 18: Herkesin düşünce, vicdan ve din özgürlüğüne hakkı vardır. Bu hak, din veya topluca, açık olarak ya da özel biçimde öğrenim, uygulama, ibadet ve dinsel törenlerle açığa vurma özgürlüğünü içerir.”

³⁰³ “AIHS Md. 9: 1. Herkes düşünce, vicdan ve din özgürlüğüne sahiptir; bu hak, din veya inanç değiştirme özgürlüğü ile tek başına veya topluca, kamuya açık veya kapalı ibadet, öğretim, uygulama ve ayin yapmak suretiyle dinini veya inancını açıklama özgürlüğünü de içerir. 2. Din veya inancını açıklama özgürlüğü, sadece yasayla öngörülen ve demokratik bir toplumda kamu güvenliğinin, kamu düzeninin, genel sağlık veya ahlakın ya da başkalarının hak ve özgürlüklerinin korunması için gerekli sınırlamalara tabi tutulabilir.”

İlk tartışma meselesi olan yetişkin bireylere rızaları dışında inançlarına aykırı olan gen teknolojilerinin uygulanması, kural olarak özgürlüğün ihlal edilmesi anlamına gelir. Gen teknolojileri kamu düzenini korumak ve kamu sağlığını tesis etmek amacıyla yapıldığında bu duruma istisna getirilebilir. Ancak bu teknolojilerin uygulanmamasının kamu sağlığını tehlikeye atmadığı hallerde, kendilerinde uygulanmasını inancına uygun olmadığı için kabul etmeyen bireyler üzerinde zorla uygulanması inanç özgürlüğü ihlali oluşturur. İkinci tartışma meselesiyse doğacak bireylere yönelik uygulanan gen teknolojilerinin bazı bireylere uygulanırken bazı bireylerin ebeveynlerinin inançlarından ötürü bu teknolojilerin uygulanmaması sonucunda doğacak bireylerin yaşayacağı sorunlardır.

Yukarıda bahsedilen *Gattaca* filminden yola çıkılacak olursa; filmde Hristiyan bir ailenin çocukları olarak dünyaya gelen *Vincent* ailesinin sahip olduğu inanç gereği dönemin ulaştığı gen teknolojilerinden faydalanmadan rastgele bir şekilde dünyaya gelen bir çocuktur. Ancak bir çeşit kalp rahatsızlığıyla dünyaya gelen *Vincent* hayal ettiği işe bu sebeplerle girememektedir. *Vincent*'in ailesi ikinci çocuklarını dünyaya getirirken inançlarını bir kenara bırakıp gen teknolojileri kullanarak embriyolar arasından en sağlıklıısını anne babanın da seçtiği diğer fenotip özellikler olacak şekilde tasarlamışlardır. İnanç çocuğu olarak görülen *Vincent* her alanda zorluklarla karşılaşmış ve genetik ayrımcılığa uğramıştır. *Vincent*'in normal yoldan doğup bu zorluklara katlanmasının nedeni ailesinin inançlarıdır. *Vincent*'in normal şekilde ve rastlantısal genetik özelliklerde doğması bir başkasının sağlığını ya da kamu düzenini görünürde etkilemeyebilir. Ancak bu durum inanç özgürlüğünü ihlal etmeden de başka hakların ihlallerine neden olunabileceğini göstermektedir.

9. Bilim Özgürlüğü

1982 Anayasası'nda *kişinin hakları ve ödevleri* başlıklı bölümde düzenlenen *bilim özgürlüğü*³⁰⁴, *düşünce özgürlüğün* özel bir görünüş biçimidir; çünkü bilim özgürlüğünün kapsadığı, araştırma, yayma, öğrenme ve öğretme özgürlüğüyle, düşünce özgürlüğü arasında sıkı bir ilişki vardır.³⁰⁵ Bilim özgürlüğü AB biyoetik kurulu tarafından, diğer haklarla arasında denge kurulmak suretiyle *bilimsel araştırma özgürlüğü ilkesi* şeklinde tanımlanmaktadır.³⁰⁶

BM, bilim özgürlüğünü, Anayasa'nın aksine ekonomik, sosyal ve kültürel haklar arasında düzenlenmiştir.³⁰⁷ Buna göre, bilimsel araştırmaların ve öğretilerin içeriği, devlet tarafından katı kurallara bağlanamaz ve onların devlet tarafından bilimsel denetimi yapılamaz.³⁰⁸ Ancak bu, yukarıda bahsedilen dengenin kurulması halinde geçerli olmalıdır. Gen teknolojilerinin yürüttüğü çalışmaların aldığı boyut bu dengenin kurulmasını giderek güçleştirmektedir. Yukarıda bahsedilen birçok hakkın ihlaline zemin hazırlayan bu çalışmaların sınırlandırılması ya da en azından kontrol altında tutulması gerekir. Anayasadaki düzenleme, daha çok sosyal bilimlerin yol açacağı fikir

³⁰⁴ "AY Md. 27: (1) Herkes, bilim ve sanatı serbestçe öğrenme ve öğretme, açıklama, yayma ve bu alanlarda her türlü araştırma hakkına sahiptir. (2) Yayma hakkı, Anayasanın 1 inci, 2'nci ve 3'üncü maddeleri hükümlerinin değiştirilmesini sağlamak amacıyla kullanılamaz. (3) Bu madde hükmü yabancı yayınların ülkeye girmesi ve dağıtımının kanunla düzenlenmesine engel değildir."

³⁰⁵ Nihat BULUT, "Bilim Özgürlüğü: İçeriği ve Sınırlandırılması Sorunu", **EBYÜHFD.**, C. IX, Sayı:1-2, Y. 2005, s. 28.

³⁰⁶ ZENGİN, s. 112.

³⁰⁷ "ESKHUS Md. 15: 1. Bu Sözleşmeye Taraf Devletler, herkese; **a-** Kültürel yaşama katılma; **b-** Bilimin gelişme ve uygulanmasının sağladığı olanaklardan yararlanma; **c-** Sahibi olduğu bilimsel, edebi ve sanatsal herhangi bir üründen doğan manevi ve maddi çıkarlarının korunması hakkını tanır. 2. Bu Sözleşmeye Taraf Devletlerce bu hakkın tam olarak gerçekleşmesi için yapılacak girişimler, bilim ve kültürün korunması ve geliştirilmesi için gerekli olan önlemleri içerir. 3. Bu Sözleşmeye Taraf Devletler, bilimsel araştırma ve yaratıcı etkinlikler için kaçınılmaz olan özgürlüğe saygı göstermeyi üstlenir. 4. Bu Sözleşmeye Taraf Devletler, bilimsel ve kültürel alanda uluslararası ilişki ve işbirliğinin özendirilip geliştirilmesinden doğacak yararları tanır."

³⁰⁸ ZAFER GÖREN, "Sanat ve Bilim Özgürlüğü", **İstanbul Ticaret Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi Yıl:19 Temmuz 2020 (Özel Ek) Prof. Dr. Sabri ORMAN Özel Sayısı**, s. 453.

dönüşümleri açısından sınırlandırılmıştır. Bu durum düzenlemenin 2. Fıkrasında belirtilen Anayasanın ilk üç maddesinin değiştirilmesine yönelik endişeleri içermesinden anlaşılmaktadır. Durumun bu şekilde olması genetik çalışmaların, ülkemizde geldiği seviyenin büyük bir tehlike arz etmemesiyle açıklanabilir.

İnsanların kendi yaşamlarını etkileyecek tercihlerde bulunmaları, seçim yapma özgürlüğüne dayandığı için, rızaları dışında genetik araştırmalara bilim özgürlüğü gerekçe gösterilerek tabi tutulamazlar.³⁰⁹ Gen teknolojilerini hukuk dışı bir alan olarak kabul eden bir görüşe göre, araştırma özgürlüğü doğal bir hak olduğu için sınırlandırılması yalnızca bir aldatmadır ve genetiğin kullanımı yasaklamak olanaklı görülmemektedir.³¹⁰ Ancak bu görüşe kısmen katılınsa da araştırma özgürlüğü adı altında, insana ve insan doğasına, onuruna ve haklarına karşı geri dönüşü olmayan tehlikeler barındıran gen teknolojilerinin sınırlandırılmaması halinde, bilim özgürlüğü korunmuş olurken birçok hak ihlal edilmiş olur.

Bilim özgürlüğü, genetik araştırmalar bağlamında Anayasadaki temel haklardan oluşan bir değerler sistemi tarafından kendiliğinden sınırlandırılmış bulunmakta ve bu sınırlamalar insan onuru ilkesi dikkate alınarak yapılmaktadır.³¹¹ Bilim özgürlüğünün sınırlarına ilişkin dikkat çeken uluslararası metinlerden biri de BM'nin *Bilimsel ve Teknolojik İlerlemelerin, Barışın ve İnsanlığın Yararına Kullanılmasına Dair Bildiri*'sidir.³¹² Bildiri'nin 8.maddesine göre:

³⁰⁹ Esra ATALAY, “Bilim Özgürlüğü”, *İÜHF*, C. LXVIII, S.1-2, Y. 2010, s. 32.

³¹⁰ KABOĞLU, 2002, s. 284.

³¹¹ ATALAY, s. 33.

³¹² Bilimsel ve Teknolojik İlerlemelerin, Barışın ve İnsanlığın Yararına Kullanılmasına Dair Bildiri'nin orijinal metni için bkz. <https://www.ohchr.org/EN/ProfessionalInterest/Pages/ScientificAndTechnologicalProgress.aspx>, E.T.(15.12.2021); Bildiri metninin Türkçe çevirisi için bkz.

“Bütün Devletler, bilimsel ve teknolojik sonuçların insan hakları ve temel özgürlükler ile insanlık onuru aleyhine kullanılmasını önlemek ve engellemek için yasal tedbirler de dahil, gerekli her türlü tedbiri alır.”³¹³

Özetle bilim özgürlüğünün; ancak insan yaşamına yönelmesi olası tehditler (bu tehditler genellikle doğa bilimleri alanındadır, sosyal bilimlerde değil) ve insan onuruna yönelik tehditler karşısında sınırlandırılması kabul edilmekte ve bundan, başta insan klonlamaya yönelik araştırmalar olmak üzere, insan yaşamına yönelik tehdit barındıran diğer araştırmaların da sınırlandırılabilmesi hatta yasaklanabileceği anlaşılmaktadır.³¹⁴

10. Doğal Yoldan Doğma Hakkı

Doğal yoldan doğmadan kasıt, dışarıdan hiçbir müdahale olmaksızın hayatın olağan akışı içerisinde doğmaktır.³¹⁵ *Doğal yoldan doğma* veya *doğal doğma hakkı*, doğal olmayan yollardan dünyaya gelen ya da doğal sürecinde seyreden bir gebeliğin engellenmesi sonucu ihlal edilen bir haktır. Doğum konusunda öne çıkan sorunlar kısırlaştırma, gebeliği önleme, yapay dölleme ve genetik manipülasyonlardır.³¹⁶ *Doğal yoldan doğma hakkı*, çocuk hakları kapsamında zararlı olana yapmama şeklindeki temel etik değere dayanmaktadır. Gen teknolojilerinin, doğan çocuk açısından ortaya çıkabilecek bazı tehlikeler taşıdığı bilinmektedir. Kaboğlu’na göre, doğacak çocuğun

<https://istanbul.mazlumder.org/tr/main/yayinlar/sozlesmeler/18/bilimsel-ve-teknolojik-ilerlemelerin-barisin-/433>, E.T. (15.12.2021).

³¹³<https://istanbul.mazlumder.org/tr/main/yayinlar/sozlesmeler/18/bilimsel-ve-teknolojik-ilerlemelerin-barisin-/433>, E.T. (15.12.2021).

³¹⁴ BULUT, 2005, s. 32,33.

³¹⁵ ZENGİN, s. 108.

³¹⁶ KABOĞLU, 2002, s. 281.

haklarına saldırı niteliğinde olan her eylemin, doğal yoldan doğma hakkının ihlali olduğu ileri sürülebilir.³¹⁷

Doğal yoldan doğma hakkı birçok farklı boyutta ele alınabilir. Tüp bebek tedavisiyle dünyaya gelen bir birey de doğal yoldan doğmuştur. Bir başka ifadeyle, bireyin genetiğinin daha doğrusu DNA diziliminin sadece bireye özgü olması da doğal yoldan doğma hakkının kapsamındadır.³¹⁸

Doğal yoldan doğma hakkı ihlallerine çeşitli örnekler verilebilir. Klonlama yöntemiyle doğan bireyin doğal yoldan doğma hakkı ihlal edilmiş sayılır. Ölü doğan ya da ölen bir bireyin üreme hücreleri alınarak doğan kişinin de doğal yoldan doğma hakkı ihlal edilmiş sayılır çünkü bu durumlardan ilkinde kişinin ebeveyni hiç doğmamış bir birey olması yönüyle, ikincisindeyse bireyin ebeveyniyle karşılaşma şansı olmaması yönüyle ihlal edilmektedir. Bu hakkı koruma altına alırken bireylerin üreme hakkıyla insan onuru arasındaki menfaat dengesi sağlanmalıdır.

11. Anne- Babaya (Genetik Mirasa) Sahip Olma Hakkı

Gen teknolojileri sonucu üreme çeşitleri artmaktadır. Artık her bireyin doğal yollardan dünyaya geldiği bir çağda yaşanılmamaktadır. Bu teknolojiler sonucunda aseksüel üreme yöntemleri de mevcuttur. Bu yöntemler sonucunda doğan bireyin ebeveyninin kim olduğu hususunda belirsizlikler olacak ve bu belirsizlikler sorunlara yol açacaktır. Şöyle ki bu yöntemlerle dünyaya gelen çocuklarla ebeveynleri arasındaki bağın kopuk olması sebebiyle çocukların: (1) biyolojik ebeveynlerinin kimliğini öğrenme (2) genetik kökenlerini bilme (3) biyolojik anne babalarını tercihe göre ebeveyn seçmesi

³¹⁷ KABOĞLU, 2002, s. 284.

³¹⁸ ZENGİN, s. 108.

şeklinde üç temel hak ortaya çıkacaktır.³¹⁹ Genetik mirasa sahip olma hakkı doğal yoldan doğma hakkıyla iç içe bir haktır. Şöyle ki *doğal yoldan doğma hakkı* ihlal edilen her bireyin *anne babaya sahip olma hakkı* ihlal edilir.

İnsan hakları ve insan onuru bağlamında gen teknolojileri genel olarak riskli bir alandır. Görülüyor ki bu alanda yaşanan gelişmeler, anne-babaya sahip olmadan modern anlamda köle insanların üretilmesi tehlikesini taşımaktadır.³²⁰ Bu teknolojilerin yarattığı ve insan onuruna ve insan haklarına yönelik başka tehlikeler de söz konusudur. Bunlar gen teknolojilerinin, öjeni için bir araç olması ve genetik çeşitliliği tehlikeye sokmasıdır.

D. ÖJENİ SORUNU

Genetik bilimin alanının tümü üzerinde öjeni biliminin hayaleti dolaşır; öjeni, seçilmiş bir kalıtsal niteliği geliştirmek için insanların, istenen türde nesiller üretmek üzere yetiştirilmesidir.³²¹ İnsan genom haritasının tamamlanması ve gen düzenleme çalışmalarının hızlı ilerleyişi endişeli bir ortam yaratmıştır. Bu endişenin temelinde insan ırkını iyileştirme amacıyla yapılan soy ıslahı yani öjeni yatmakta ve bu endişe önceki yüzyılda Nazi Almanyası'nda birçok insanın kafatası ve benzeri genetik özelliklerinden dolayı öldürülüp üstün ırk arayışına gidilmesinden ötürü artmaktadır.³²² Gen testleri sonucunda, bireylerin soy bağına ilişkin bilgiler elde edilebilir ve bu bireyler soylarına

³¹⁹ ZENGİN, s. 131.

³²⁰ DOĞAN- DEMİRDAL, s. 68.

³²¹ Francis FUKUYAMA, **İnsan Ötesi Geleceğimiz Biyoteknoloji Devriminin Sonuçları** (Çev. Çiğdem Aksoy FROMM), B. 1, ODTÜ Yay., Ankara 2013., s. 105-106.

³²² DOĞAN, **Genler Nereye Koşuyor?**, s. 140.

dair bu bilgilerden ötürü ırka dayalı ayrımcılığa uğrayabilirler.³²³

Bir dönemler batılı ülkeler öjeniyle ilgili yasaları kabul ederek, devletin “*aptal*” olarak gördüğü kişileri kendi istekleri sorulmaksızın kısırlaştırmasına izin vermiş, beğenilen özellikleri taşıyan kişilerin olabildiğince çok çocuğa sahip olmalarını teşvik etmiş oldular. Halkların bir bütün olarak ortadan kaldırılmasını ve genetik açıdan aşağı olduğu düşünülen insanların üzerinde tıbbi deneyler yapılmasının içeren Nazi öjeni politikalarının ortaya çıkışı BM’deki öjeni hareketini etkili bir biçimde sonlandırdı.³²⁴ Ancak genetik mühendisliği, II. Dünya savaşı sonrasında sonra gömülen öjeniği genetik çalışmalarla yeniden canlandırmaktadır.³²⁵

Her gen düzenlemesinin öjeni olarak kabul edilmesi yerinde bir düşünce değildir. Gen düzenlemeleri öjenik amaçlarla yapılabilir ama bu yapılacağı anlamına gelmemektedir. Öjeni’ye dair farklı ayrımlar söz konusudur. Bunlardan ilki negatif ve pozitif öjeni ayrımıdır. Negatif öjeni doğal seçim sürecine insan eliyle müdahale edilerek aşağı ırkların üremesinin engellenmesi; üstün ırk üremelerini sağlamaya çalışmak pozitif öjenidir.³²⁶ Bu iki anlamıyla da öjeni tehlike arz eder. Örneğin pozitif öjeni bağlamında klonlama da öjeni tehlikesine neden olabilmektedir. Öyle ki üreme tekniği olarak belirlenmesi halinde, süper insanın üretilmesinde ilk adım olarak görülebilir ve bir tür olarak insanlığın yıkımına götürebilir.³²⁷

³²³ Osman KAŞIKÇI, “*İnsan Genom Projesi’nin Etik Açısından Değerlendirilmesi*”, **Sağlık Hukuku Sempozyumu Erzincan 15- 16 Mayıs 2006** (Haz. Cem BAYGIN- Metin UÇAR-Yusuf BÜYÜKAY), Yetkin Yay., Ankara 2007, s. 151.

³²⁴ FUKUYAMA, s. 106.

³²⁵ METİN, s. 206.

³²⁶ Murat ERGİN, “*Modern Bir Teknik Olarak Öjeni ve 21.Yüzyıl Genetik Bilimleri*”, **Toplum ve Bilim**, S. 144, Y. 2018, s. 149.

³²⁷ METİN, s. 47.

Öjeniye dair bir başka ayırım da bireysel öjeni ve devlet destekli öjeni ayırımıdır. Bireysel öjeni, baskıcı devletin zorla yaptırdığı bir şey değil, anne babaların tamamen kişisel seçimlerinden kaynaklanan öjenidir. Yani çocuklara hangi genlerin geçirileceğini seçerek onları yetiştirme eylemi çok daha bilimsel ve etkili biçimde yapacaklar. Yetiştirme terimi devlet desteğine ilişkin bir anlam içermek zorunda değildir; fakat genetik mühendisliği, insani özelliklerini ortadan kaldırma potansiyelini en iyi şekilde yansıtır, bu birinci risktir.³²⁸ Bu konuda bilhassa *tohum hattı üzerinde yapılan düzenlemeler* ve *öjeni* arasındaki ilişki önem arz eder. Çünkü öjeni çocuğun sağlıklı doğması amacıyla yapılan her işlemde mevcuttur.³²⁹

Öjenik felsefe bir zamanlar, kişileri rızaları dışında yapılan deneyler sonucu kabul edilmeyen bir genetik özelliğe sahip kişilerin üremesini sistemli bir şekilde engellenmesi ve yine irade dışı bir şekilde gen tedavisi uygulanması şeklindeydi.³³⁰ Yeni öjenik felsefeyse gelişen yapay dölleme teknikleri sonucunda, daha iyi nitelikte genetik özelliklere sahip bireyleri dünyaya getirmeyi amaçlar ki bu da bazı görüşlere göre bebeğin özerkliği³³¹ tehlikeye atar.³³² Bireysel öjeni negatif anlamda kullanıldığında yani genetik olarak aşağı görülen bireyin dünyaya gelmesinin engellenmesi amacıyla kullanıldığında kürtaja neden olacaktır. Bu sebeple de kürtaj karşıtı görüşler öjeniye de karşı olacaklardır.³³³

Devlet eliyle yapılan öjeni de risklidir. Öjeni kavramı soy ıslahı ya da daha sert

³²⁸ FUKUYAMA, s. 110.

³²⁹ DOUDNA- STERNBERG, s. 209.

³³⁰ F. Zehra KONUK, “*Biyetik ve Hukuk Yönünden Gen Bilimi*”, **Sağlık Hukuku Makaleleri II**, İstanbul Barosu Yay., İstanbul 2012, s. 71.

³³¹ Özerklik: kişinin kendi başına düşünebilme değerlendirebilme ve özgür biçimde kendi hakkında karar verebilme ve eylemde bulunabilmesidir. METİN, s. 105.

³³² KONUK, s. 71.

³³³ FUKUYAMA, s. 109.

haliyle bir soykırım anlamına gelmemektedir. Ancak bu bunlara sebep olmayacağı anlamına gelmez. Eski öjenizm siyasal ideolojilerin içine işleyen ve kinle güdülen bir kavramken; yeni öjenizm tüketici isteği ve piyasa güçleriyle güdülmektedir.³³⁴ Bu görüşün aksini savunanlara yani genetik mühendisliğin yeni bir öjeni türü olmadığını savunanlara göreyse daha kaliteli bir nüfus üretmek için devlet eliyle yapılan gönülsüz bir sterilizasyondur.³³⁵ Daha iyi bir soy elde etmek için yapılan her şey öjeni altında değerlendirilebilir. Ama her öjenik olana tehlikeli bir biçimde yaklaşmak da doğru değildir. Tehlikelerin farkına varıp önlem alırken; fayda ve getirileriye rafa kaldırmamak gerekir.

İGP sonucunda yapılan genetik tanımlarla belirli ırkta ve sağlıklı bireyler dünyaya getirmek isteyenlerin işi kolaylaşmıştır.³³⁶ Bu demektir ki İGP, öjeni isteyenler için bir araç haline gelmiştir. Bir başka ifadeyle İGP, genetik mutasyonu tespit etmek için birey üzerinde zorlayıcı politikalara başvurulması tehlikesinden ötürü öjenizmin yeni yolu olarak kabul edilir.³³⁷ Bunun karşısında yer alan görüşse bu projenin öjenizmle ilişkilendirilmesini, genetik taramaların bireysel tercihlere dayalı yapılırken; öjeninin ırkçılıkla ilgili olup bireylerin değil devletlerin aldığı kararlar doğrultusunda olduğunu iddia ederek reddetmektedir.³³⁸

Gen teknolojileri ve öjeni aynı anlama gelmemekle birlikte amaçları açısından benzerlik göstermektedirler. Bir görüşe göre öjenizm devletler tarafından bireylere baskı amacıyla kullanıldığında sorunlar ortaya çıkmaktadır; bu yönüyle de öjenizmin toplumun

³³⁴ METİN, s. 206.

³³⁵ METİN, s. 207.

³³⁶ KAŞIKÇI, s. 151.

³³⁷ ZENGİN, s. 91

³³⁸ ZENGİN, s. 92.

çıklarlarını bireyin çıkarlarının önüne geçiren görüşlerden pek de bir farkı yoktur.³³⁹ Gen teknolojileri öjeni için bir araçtır denebilir. Bu teknolojilerin öjeni amacıyla kullanılmasının engellenmesi gerekir. Öjeni insanlık için büyük bir tehlikedir; ancak onun kadar büyük bir diğer tehlike de genetik çeşitliliğin ortadan kalkmasıdır.

E. GENETİK ÇEŞİTLİLİK SORUNU

Genetik çeşitlilik, bir tür içindeki bireyler arasındaki genetik farklılıklardır.³⁴⁰ Gen teknolojilerinden klonlama ve tasarım bebekler yaratmaya yarayan teknolojiler, genetik çeşitliliği tehlikeye atmaktadır. Çünkü ileride insanların farklı olabilmesini sağlayan DNA yapılarıyla oynamak suretiyle saf ırk ideolojilerin de ötesinde tek tip insanlardan oluşan bir topluluğun ortaya çıkması tehlikesi mevcuttur.³⁴¹

Klonlama ve gen düzenlemeleriyle tasarlanmış bebeklerin genetik çeşitlilik için tehlike olarak görülmesi çeşitli nedenlere dayandırılır. Örneğin klonlama bireyselliğe yönelik bir tehdittir ve genetik determinizmi pekiştirme riski taşır.³⁴² Öyle ki klonlama sonucunda bireyin kendiyle özdeş kopya ya da kopyalarından bahsedilmektedir. Ancak klonları ikizlerle karıştırmamak gerekir. İkizler aynı anne ve babadan olma ve anne karnındaki tüm süreci birlikte geçirmiş olan kardeşlerdir. İkizlerin oluşumuyla klonların oluşumu farklıdır. İkizler genelde cinsel birliktelik sonucu³⁴³ oluşurken; klonlar bu şekilde oluşmaz. Bir başka anlatımla klonlama bir aseksüel üreme yöntemidir ve neslin dikey değil yatay devamı olması sebebiyle genetik çeşitlilik için bir tehlikedir.³⁴⁴ Bu

³³⁹ RIDLEY, s. 342.

³⁴⁰ Naoki OSADA, “*Genetic Diversity in Humans and Non-Human Primates and Its Evolutionary Consequences*”, **Genes & Genetic Systems**, C. 3, S. 90, Y. 2015, s. 133-145, s. 133.

³⁴¹ ZENGİN, s. 94.

³⁴² METİN, s. 47.

³⁴³ *Tüp Bebek Yöntemi (IVF)* ile de ikiz bebeklerin doğması mümkündür. Ancak burada kastedilen bebeğin, bir anne ve baba aracılığıyla dünyaya getirilmesidir. Klonlama da ebeveynlere ihtiyaç duyulmaz.

³⁴⁴ METİN, s. 177.

tehlike bu teknolojinin kullanım sıklığına bağı olarak artan bir tehlikedir. Klonların insan içindeki yeri oldukça azdır bu sebeple de klonların varlığı genetik çeşitliliği büyük bir tehlikeye atmaz.³⁴⁵ Ancak bu durum değişebilir. Zaten bu tehlikenin farkına varan BM, bu konuya dair önlemler almıştır.

Gen teknolojileri insanlığı ve insan haklarını birçok tehlikeyle yüz yüze getirmiştir. Ancak bu tehlikelerin çoğu göz ardı edilmemiştir. Ulusal ve uluslararası alanda insan onuru ve insan haklarının bu teknolojiler karşısında korunmasına dair çalışmalar yapılmış ve yapılmaktadır. Yapılan çalışmaların sonucunda bazı kanunlar ve uluslararası bildirge ve sözleşmeler ortaya çıkmıştır. Tam bu noktada uluslararası, bölgesel ve ulusal düzeyde yapılan bu metinler ele alınacaktır.

³⁴⁵ METİN, s. 178.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

GEN TEKNOLOJİLERİ KARŞISINDA İNSAN HAKLARININ KORUNMASI

I. GENEL OLARAK

Hukuk adaleti sağlama amacı taşır; insan haklarıysa devletin iktidarının sınırını oluşturup, insan onurunu korumayı amaçlar. İnsan hakları, insan onurunu korumalıdır denilmektedir; peki insan haklarını ne ya da kim korumalıdır? Bir insan hakkının varlığı, onun korunduğu anlamına gelmemektedir. Bu sebeple de bu haklar, hukuki düzenlemelere konu olmalı ve de bu düzenlemeler de bağlayıcı olmalıdır. Ancak biliniyor ki bu zamana kadar yapılan hukuki düzenlemelere rağmen bu düzenlemelerde insan hakkı olarak kabul gören haklar dahi tam anlamıyla korunamamaktadır.

Son yüzyılda gelişen gen teknolojileri insanlığı hayrete düşürecek boyutlara ulaşmıştır. Yaşanan bu bilimsel gelişmeler tehlikeleri de beraberinde getirir. Bu sebeple de bilimsel gelişmelere, insan onurunu dolayısıyla insan haklarını korumak için sınırlandırmalar getirilmelidir. İnsan haklarının korunmasını kendilerine amaç edinen örgütler, bu çalışmaların getirdiği tehlikeleri göz ardı etmemiş ve bu konuda çeşitli düzenlemeler yapmışlardır.

Bu düzenlemelerin neler olduğuna geçilmeden; öncelikle ulusal, bölgesel ve uluslararası korumaların bu teknolojilerin yarattığı tehditlere karşı insan haklarını nasıl koruyabileceği ve bu korumaların işlevlerinin ne olduğu kısaca açıklanacak, ardından yapılan hukuki düzenlemeler ve bu düzenlemelerin yapılmasında etkili olan gelişmeler, uluslararası, bölgesel ve ulusal olmak üzere üç başlık altında incelenecektir.

II. İNSAN HAKLARININ KORUNMASI

A. ULUSAL DÜZEYDE KORUNMASI VE ULUSAL MEKANİZMALARIN ROLÜ

Ulusal düzeyde korumadan anlaşılması gereken, devlet ve ulusal insan hakları kurumlarıdır. Ulusal mekanizmaların başında gelen devlet, insan haklarının korumasında en etkili yaptırım gücüne sahip olan ulusal mekanizmadır. Bu sebeple insan haklarının korunmasında asıl olan koruma ulusal düzeyde korumadır. Ulusal düzeyde koruma, etkin biçimde koruma sağlama açısından, devletin elinde bulunan geniş imkânların başka hiçbir kurumda bulunmayışına ve insan haklarının korunmasında asıl sorumlunun devlet olmasına dayanmaktadır.³⁴⁶ Bir başka ifadeyle, bir devletin insan haklarıyla ilgili dertleri öncelikle o devlete ait bir sorun olarak kabul edilir ve çözümün devlet tarafından getirilmesi beklenir.³⁴⁷

Asli koruyucu olan devletle birey arasındaki ilişki iki taraflıdır. Bir tarafında bireyin diğer tarafında devletin olduğu bu ilişkinin, devlete ve bireye yönelik bazı sonuçları vardır. Bu sonuçlardan devlete yönelik olan üç sonucundan³⁴⁸ bir tanesi bu çalışma açısından oldukça önemlidir. Bu sonuç, insan haklarının devlete; saygı gösterme, koruma ve gereğini yerine getirme yükümlülüğü yüklemesidir.³⁴⁹

³⁴⁶ ALGAN, s. 79-80.

³⁴⁷ Turgut TARHANLI, “Uluslararası Hukuk, İnsan Hakları ve Türkiye”, **Elli Yıllık Deneyimlerin Işığında İnsan Hakları** (Haz. Ioanna KUÇURADİ- Bülent PEKER), TFK Yay., Ankara 2004, s. 284.

³⁴⁸ “Devlet ve birey arasındaki ilişkinin devlete yönelik 3 sonucu vardır. Bunlar: (1) devlet kudretinin insan hakları aracılığı ile sınırlandırılması (2) insan haklarının, modern devletin en önemli meşruluk ölçütü olması (3) insan haklarının devlete, saygı gösterme, koruma ve gereğini yerine getirme yükümlülüğü yüklemesidir.” ALGAN, s. 76-77.

³⁴⁹ ALGAN, s. 77.

Gen teknolojileri karşısında insan haklarının korunması, devletlerin bu yükümlülükleri yerine getirmesiyle sağlanabilir. Bu teknolojilerin bireyler tarafından kontrolsüz şekilde kullanılması sonucunda hangi hakların ne şekilde ihlal edileceğine yukarıda değinilmiştir. Bu ihlallerin önlenmesi de devletin koruma yükümlülüğü kapsamında değerlendirilmelidir.

Gen teknolojilerinin getireceği faydalar söz konusu olduğundaysa devletin gereğini yerine getirme yükümlülüğü akla gelmelidir. Gen teknolojileri söz konusu olduğunda, gereğini yerine getirme yükümlülüğü bağlamında devletin bazı yükümlülükleri vardır. Bu yükümlülükler; genetik danışmanlık, kararda bağımsızlığın sağlanması, gen patentlenmesinin yasaklanması, insan kopyalanmasının yasaklanması, ayrımcılığın yasaklanması ve genetik bilgilerin yok edilmesidir.³⁵⁰ Bireylerin, daha yüksek düzeyde bir sağlığa ulaşmasını mümkün hale getiren teknolojilere erişimin sağlanmasına yönelik çalışmalar yapmak da bu bağlamda ele alınabilir. Tüm bunlardan ötürü devletlerin, insan haklarının korunmasındaki rolü büyüktür.

Gen teknolojileri karşısında devletlerin insan haklarının korunmasını güçlendirmek için yapması gereken şeylerin başında, bu teknolojilerin getirdiği tehlikeleri önlemeye yönelik yasalar yapmak ya da mevcut yasaları revize etmek gelir. Devletler insan haklarına dair düzenlemeleri uluslararası hukuktaki düzenlemelerden kendi hukuklarına uyarlayabilecekleri gibi, konuya dair herhangi bir uluslararası düzenlemenin olmaması ya da yetersiz olması halinde de kendi bünyelerinde düzenlemeler yaparak insan onurunu ve insan haklarını koruyabilirler. Özetle söylenebilir ki ulusal düzeyde en etkili koruyucu devlettir. Ulusal İnsan Hakları Mekanizmaları da insan haklarının korunmasında önemli bir rol oynamaktadırlar; ancak çalışma kapsamında bu kurumlara yer verilmeyecektir. Gen teknolojilerine dair iç hukukunda

³⁵⁰ KAŞIKÇI, s. 171, 172.

özgü düzenlemeler yapan devletler genellikle bu teknolojilerin geliştiği devletlerdir. Ancak iç hukuka etki eden ve uluslararası hukukta yapılan düzenlemelerden daha bağlayıcı bir konumda olan bir düzenleme türü mevcuttur. Bu düzenlemeler bölgesel düzeyde düzenlemelerdir.

B. BÖLGESEL DÜZEYDE KORUNMASI VE BÖLGESEL MEKANİZMALARIN ROLÜ

Bölgesel düzeyde koruma uluslararası olup dünya genelinde değil belli bir coğrafyadaki insanları koruma amacı taşıyan örgütlerdir. İnsan haklarının korunması açısından bölgesel düzeyde örgütler Avrupa Konseyi, Avrupa Birliği, Amerika Devletler Örgütü, Afrika Birliği Örgütü ve Arap Devletleri Birliği şeklinde sıralanır. Çalışma bağlamında yalnızca Avrupa Konseyi önemlidir. Çünkü sadece Avrupa Konseyi gen teknolojilerine dair bölgesel düzeyde bir düzenleme yapmıştır. Konseye bağlı Avrupa İnsan Hakları Komisyonu (AİHK) hak ihlallerini izleme konusunda geniş yetkileri haizdir; ancak AİHM Konseyin insan hakları konusundaki emredici karar alma gücüne sahip organdır.³⁵¹ Bu anlamda Avrupa Konseyi bünyesinde düzenlenen Avrupa İnsan Hakları ve Biyotıp Sözleşmesi (AİHBS) her ne kadar gen teknolojilerine karşı bir koruma sağlamak amacıyla yapılsa da bu sözleşmenin AİHS kadar etkili bir koruma yolu³⁵² olmadığı açıktır.

Belirtilmesi gerekir ki bölgesel ve küresel çapta yapılan sözleşmeler evrensel bildirgelerle kıyaslandığında çok daha etkili bir koruma sağlamaktadırlar. Çünkü bu

³⁵¹ DONNELLY, s. 226.

³⁵² AİHS, bireylere kendi devletlerine karşı başvuru yapabilme hakkı vermesi yönüyle yalnızca bölgesel değil, uluslararası alanda düzenlenen belgeler arasında da en etkili korumayı sağlayabilen bir belge niteliğindedir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Mithat SANCAR, “*Hukukun Oluşturulmasında İnsan Haklarının Rolü ya da İnsan Hakları ile Pozitif Hukuk Arasındaki İlişki*”, **Elli Yıllık Deneyimlerin Işığında İnsan Hakları** (Haz. Ioanna KUÇURADI- Bülent PEKER), TFK Yay., Ankara 2004, s. 321.

sözleşmeler hukuki bir bağlayıcılığı olacak şekilde formüle edilmişlerdir.³⁵³ Bölgesel sözleşmeler küresel olanlara kıyasla daha az bir alandaki devletlere uygulanması yönüyle daha etkili ve önleyici yaptırımlarda bulunabilir. İnsan haklarının evrenselliği bağlamında küresel çapta yapılan düzenlemelerinde hukuksal bağlayıcılığının artırılması gerekir.

C. ULUSLARARASI DÜZEYDE KORUNMASI VE ULUSLARARASI MEKANİZMALARIN ROLÜ

Uluslararası hukukun en önemli amacı bireylerin insan haklarını korumaktır.³⁵⁴ Uluslararası koruma ulusal korumaya göre daha az etkili bir koruma olsa da daha çok alanda uygulanma alanı bulması yönüyle insan haklarının evrenselliğine katkıda bulunmaktadır. Bu koruma ulusal olanı bütünleyen bir korumadır. Ulusal hukukun insan haklarını korumasının, her zaman yeterli düzeyde olamayacağının anlaşılması üzerine koruma uluslararası alana da taşınmıştır.³⁵⁵ Ancak bu koruma devletlerin bu anlaşmalara taraf olması ve iç hukuklarında bunu belirtmesiyle etkili olabilir. Diğer bir anlatımla, uluslararası mekanizmaların etkililiği devletlerin belirleyiciliğinde kurtulma ihtimaliyle doğru orantılıdır.³⁵⁶ Uluslararası düzeyde koruma mekanizmasından BM örgütü anlaşılmalıdır. BM Şartı'yla kurulan organları: Genel Kurul, Güvenlik Konseyi (GK), Ekonomik ve Sosyal Konsey (ESK), Vesayet Konseyi, Uluslararası Adalet Divanı (UAD) ve BM Sekreteryasıdır. ESK'ya bağlı İnsan Hakları Komisyonu (BMİHK) ve insan Hakları Komitesi (İHK) BM'nin insan haklarını koruma amaçlı kurduğu, Sözleşme dışı organlarıdır. Komisyon, insan hakları ihlalleri söz konusu olduğunda, anlaşmalara taraf

³⁵³ ALGAN, s. 164.

³⁵⁴ Samuel MOYN, **Son Ütopya: Tarihte İnsan Hakları** (Çev. Firdevs EV), Koç Üniversitesi Yay., İstanbul 2017, s. 151.

³⁵⁵ ALGAN, s. 155-156.

³⁵⁶ SANCAR, s. 321.

olsun olmasın tüm ülkelerdeki ihlalleri inceleyebilmektedir.³⁵⁷ BM'ye bağlı uzman kuruluşlardan olan ve bu çalışma açısından en önemli kurum UNESCO³⁵⁸'dur. UNESCO bünyesinde kurulan Biyoetik Komitesi bilhassa gen teknolojileriyle ilgili çalışmaları yürütüp; bu çalışmalar sonucunda bildirme ve kararlar ilan eder.

Tüm bu örgütler insan hakları alanında çeşitli çalışmalar yürütürler. Bu çalışmaların sonucunda bazı bildirimler ve kararlar gündeme gelir. Alınan kararlar ve ilan edilen bildirimlerin birçoğunun hukuki bir bağlayıcılığı yoktur. Hukuki bir bağlayıcılığı olmaması bu belgelerin etkisiz oldukları anlamına gelmemektedir; çünkü bu belgelerin amacı devletlerin belli konulardaki tutum ve davranışlarını etkilemektir ve hukuki bir bağlayıcılığı olmayan bir belgenin de etkili olması mümkündür.³⁵⁹ Bildirimler ve kararlar devletlere yönelik bir tavsiye niteliğindedir denebilir. Dolayısıyla en etkili koruma ulusal düzeyde korumadır demek yanlış olmaz. Devletlerin, insan hakları bağlamında uluslararası birtakım yükümlükleri vardır. Devletlerin en temel yükümlülüğü insan hakları ihlallerinin kendi kamusal ajanları tarafından ihlal edilmesini önlemektir.³⁶⁰ Devletlerin bu yükümlülüğü insan haklarının korunmasında en temel çelişkidir. Devlet, insan haklarının korunmasını sağlayabilecek aygıtlara sahiptir. Yani devlet insan haklarının en güçlü koruyucusudur. Ancak bu durumun tersi de geçerlidir. Devlet bu korumayı sağlayabilecek aygıtlarla, insan haklarını ihlal de edebilir.

Devletin, insan hakları bağlamında uluslararası yükümlülüklerinden biri de ihlalleri engelleyici önlemler almasıdır.³⁶¹ Bu bağlamda gen teknolojileri karşısında insan

³⁵⁷ DONNELLY, s. 219.

³⁵⁸ Türkçe karşılığı Birleşmiş Milletler Eğitim, Bilim ve Kültür Kurumu olan Unesco'nun orijinal hali yaygın şekilde kullanıldığından Türkçesi değil bu hali kullanılacaktır. Unesco'nun tarihi hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. <https://www.unesco.org.tr/Pages/99/2>, E.T. (11.12.2020).

³⁵⁹ ALGAN, s. 163.

³⁶⁰ Mehmet Semih GEMALMAZ, **Ulusalüstü İnsan Hakları Hukukun Genel Teorisine Giriş**, C. 2, B. 8, Legal Yay., İstanbul 2012, s. 543.

³⁶¹ GEMALMAZ, s. 543.

haklarının korunması adına devletlerin ihlalleri engelleyici önlemler alması gerekir. Bu önlemlerin alınmasında uluslararası metinler, devletlere yol gösterecektir. Zaten bölgesel ve uluslararası metinlerin birçoğu da devletlere konuyla ilgili yasa yapması yönünde tavsiye niteliğindedir. Devletlere yönelik bu tavsiyelerin neler olduğuna hangi düzenlemenin ne koşullarda yapıldığını ve içeriğini tam bu noktada uluslararasıdan-ulusala doğru bir sırayla incelemek yerinde olacaktır.

III. HUKUKSAL DÜZENLEMELER

A. ULUSLARARASI DÜZENLEMELER

1. İnsan Genomu ve İnsan Hakları Evrensel Bildirgesi (1997)

a. Tarihsel Arka Plan

1990 yılında başlanan insan genom projesi henüz tamamlanmadan birçok alanda etkilerini göstermeye başlamıştır. Tüm insanlığı etkileyecek olan böylesi bir proje, içinde birçok umudu ve korkuyu barındırmaktaydı. İnsanın genetik haritasının gündeme gelmesinin ardından hararetli bir şekilde yapılan etik ve yasal tartışmalar sürerken dünyanın gözü BM'ye çevrildi.³⁶²

Kasım 1993'te UNESCO'nun, genel direktörden insan genomunun korunmasına dair uluslararası bir belge hazırlamasını istemesi üzerine Uluslararası Biyoetik Komitesi(UBK) görevlendirildi ve belgeyi şekil ve esas açısından kontrol etmek için bir hukuk komisyonu oluşturuldu.³⁶³ Tüm bu çalışmaların ardından 11 Kasım 1997 tarihinde

³⁶² AKAR-HASPOLAT, s. 22.

³⁶³[https://en.unesco.org/themes/ethics-science-and-technology/human-genome-and-human-rights#:~:text=Instagram,Universal%20Declaration%20on%20the%20Human%20Genome%20and%20Human%20Rights,General%20Assembly%20endorsed%20the%20Declaration.E.T.\(11.12.2020\).](https://en.unesco.org/themes/ethics-science-and-technology/human-genome-and-human-rights#:~:text=Instagram,Universal%20Declaration%20on%20the%20Human%20Genome%20and%20Human%20Rights,General%20Assembly%20endorsed%20the%20Declaration.E.T.(11.12.2020).)

UNESCO tarafından düzenlenen konferansta *İnsan Genomu ve İnsan Hakları Evrensel Bildirgesi*³⁶⁴ (İĞİHEB) yayınlandı.

b. Korunan Değerler, Haklar ve Özgürlükler

Bildirge, 25 madde ve 7 bölümden oluşmaktadır. İnsan onuru ve insan genomu başlıklı ilk bölümünde genel anlamda insan onuru ve genomu hakkında bilgi verilmiştir. İnsan onuruna, genetik çeşitliliğe ve insanların benzersizliğine saygı gösterilmesi gerektiğini vurgulamış ve de insan genomunu, insanın doğasında bulunan onur ve çeşitliliğin dayanağı olması yönüyle insanlığın sembolik anlamda mirası olarak kabul edilmiştir.³⁶⁵

Bildirge'nin beşinci maddesinin, (a) bendinde gen düzenlemelerinin bireyler üzerinde yapılmasını, olası risklerin müdahale yapılmadan önce etraflıca değerlendirilmesi ve ulusal hukuk uygun olarak yapılması şartına bağlamıştır.³⁶⁶ Aynı maddenin (e) bendindeyse, genom üzerinde yapılacak araştırmaların, bireye ya da birey üzerinden yapılan araştırma sonucu başkalarının sağlığına fayda sağlamak amacıyla yapılabileceği düzenlenmiştir.³⁶⁷

³⁶⁴ İnsan Genomu ve İnsan Hakları Evrensel Bildirgesi (İĞİHEB) Türkçe metni için bkz. <https://www.unesco.org.tr/Home/Page/459?slug=%C4%B0nsan-Genomu-ve-%C4%B0nsan-Haklar%C4%B1-Evrensel-Bildirgesi>, E.T. (12.12.2020).

³⁶⁵ “İĞİHEB Md. 1: İnsan genomu insanlık ailesinin tüm üyelerinin temel “bir”liğini oluşturduğu gibi insanların doğasında var olan onur ve çeşitliliğinin kabulünün de dayanağıdır. Sembolik anlamda, insan genomu insanlığın mirasıdır. Md. 2/b: Bu onur, bireyleri genetik özelliklerine indirgememeyi ve insanların benzersizlik ve çeşitliliğine saygı gösterilmesini zorunlu kılar.”

³⁶⁶ “İĞİHEB Md. 5/(a): (a) Bireyin genomunu etkileyecek bir araştırma, tedavi veya tanı girişimi ancak olası risk ve yararların önceden ve titizlikle değerlendirilmesinden sonra ve iç hukukun bütün diğer gereklerine uyularak yapılabilir.”

³⁶⁷ “İĞİHEB Md. 5/(e): (e) Bireyin genomunu etkileyecek bir araştırma, tedavi veya tanı girişimi ancak olası risk ve yararların önceden ve titizlikle değerlendirilmesinden sonra ve iç hukukun bütün diğer gereklerine uyularak yapılabilir.”

Tohum hattı düzenlemelerinde bahsedilen Çin'deki tasarım bebek olayı bu maddeyi ihlal eder niteliktedir. Ebeveynin bu işleme onay vermesi ve işlemin doğacak bebeğin HIV virüsüne bağışıklık kazanarak dünyaya gelmesi ilk başta sağlığa fayda sağlama amacına uygun olarak görülse de (a) bendinde bahsedilen olası riskler etraflıca değerlendirilmeden yapılan bu müdahale maddenin ihlali niteliğindedir. Bildirge'nin ayrımcılık yasağını düzenleyen altıncı maddesine³⁶⁸ göre kimsenin genetik özelliklerinden ötürü ayrımcılığa uğramasına, insan onuru ve insan haklarının ihlal edilmesine neden olunmamalıdır. Ancak bu durum *çalışma hakkı ve çalışma özgürlüğü* başlığı altında bahsedildiği gibi bireyler, işe alımlarda ve hayat sigortası başvurularında genetik ayrımcılığa uğramakta ve çalışma özgürlükleri ihlal edilmektedir. Bildirge'nin bir diğer önemli maddesiye genetik verilerin gizliliğini koruma altına alan yedinci maddesidir.³⁶⁹ Maddeye göre genetik verilerin gizliliği, yasalarla belirlenen usullerce korunmalıdır. Bir başka ifadeyle korumanın sağlanması ancak devletlerin genetik verilerin korunması hakkını, yasalarla düzenlemesi halinde mümkün olacaktır.

Bildirge on birinci maddesinde³⁷⁰, aseksüel üreme yöntemlerinden olan klonlanma şeklinde yapılan üreme, insan onuruna aykırı kabul edilerek yasaklanmıştır. Bildirge esas olarak insan onurunu ve insan hak ve temel özgürlüklerini yapılan gen araştırmalarına karşı korumayı amaçlamış ve neredeyse her maddesinde bunu belirtmiştir.

³⁶⁸ "İGİHEB Md. 6: Hiç kimse genetik özellikleri nedeni ile insan hak ve temel özgürlükleri ile onurunu ihlal etmeye yönelik veya bunları ihlal edici sonuçlar doğuracak bir ayrımcılığa maruz bırakılmamalıdır."

³⁶⁹ "İGİHEB Md. 7: Araştırma veya başka amaçla saklanan veya işleme tabi tutulan, kimliği tanımlanabilen bir kişiyle ilişkilendirilmiş genetik veriler yasa tarafından belirlenen koşullarda gizli tutulmalıdır."

³⁷⁰ "İGİHEB Md. 11: Üremeye yönelik insan klonlaması gibi insan onuruna aykırı uygulamalara izin verilemez. Devletler ve yetkili uluslararası örgütler böyle uygulamaların ortaya çıkarılması ve bu Bildirge'de ortaya konan ilkelere uygun olarak gerekli önlemlerin ulusal veya uluslararası düzeyde alınması amacıyla işbirliği yapmaya çağılmaktadır."

c. Devletlere Yapılan Öneriler

Bildirge devletlere insan genomunun getirdiği risklere karşı tedbir almayı ve bu konularda araştırma yapmayı en önemlisi de yasal düzenlemelerle insan onuru ve insan hakları ve temel özgürlüklerini, biyoloji tıp ve genetik biliminde yaşanan bu gelişmelere karşı korumasını önerir. Bildirge'nin uygulanması bölümü altında düzenlenen 22. maddeye³⁷¹ bakıldığında, devletlere Bildirge'de bahsedilen ilkelerin uygulanması için çaba harcamaları gerektiği belirtilmiştir. Bildirge özetle devletlerden, genoma dair bilimsel ve etik araştırmalar yapmayı, bağımsız yapılan araştırmalar arası işbirliğini ve bilgi-iletişim ağını sağlamayı³⁷², yapılan araştırmaların Bildirge'de korunan değerlere uygun şekilde yapılmasını, Bildirge'ye aykırı yapılan araştırmaların ortaya çıkarılmasını bekler.

d. Bazı Maddelere Getirilen Sınırlamalar

Bildirge'nin 9. Maddesi³⁷³, madde 5/b'de düzenlenen aydınlatılmış onay alma ve madde 7'de düzenlenen genetik verilerin gizliliğinin ancak ve ancak uluslararası hukuk ve uluslararası insan hakları hukukuna aykırı olmayacak şekilde yasayla sınırlandırılabilceğini düzenlemektedir.

³⁷¹ “İGİHEB Md. 22: Devletler, bu Bildirge’de öngörülen ilkelerin tanıtımı ve uygun yollarla bu ilkelerin uygulanmasını sağlamak için çaba harcamalıdır.”

³⁷² Bu durum Bildirge’nin 23. Maddesinde düzenlenmiştir. “İGİHEB Md. 23: Devletler, eğitim, öğretim ve bilginin yayılımı yoluyla anılan ilkelere saygı gösterilmesini ve bu ilkelerin tanınmasını ve etkin uygulanmasını teşvik için uygun önlemler almalıdır. Devletler, ayrıca bilgi alışverişi ve iletişim ağlarını teşvik ederek bağımsız etik komiteler arasında işbirliğini desteklemelidir.”

³⁷³ “İGİHEB Md. 9: İnsan haklarını ve temel özgürlüklerini koruyabilmek için, onam verme ve gizliliğin korunmasına dair ilkelere ancak yasa ile, zorlayıcı nedenlerden ötürü ve uluslararası kamu hukuku ve uluslararası insan hakları hukukunun sınırları içinde sınırlamalar getirilebilir.”

2. İnsan Genetik Verileri Uluslararası Bildirgesi (2003)

a. Tarihsel Arka Plan

2003 yılının Nisan ayında tamamlanan İGP'nin ardından Ekim 2003'te İnsan Genetik Verileri Uluslararası Bildirgesi³⁷⁴ (İGVUB) ilan edilmiştir. Bildirge gen teknolojilerinin hızlı yükselişi karşısında, en çok tartışılan konulardan olan genetik verilerin gizliliği konusunda ayrıntılı düzenlemeler yapmıştır.

b. Korunan Değerler, Haklar ve Özgürlükler

Bildirge esas olarak genetik verilerin³⁷⁵ elde edilmesi, işlenmesi ve korunmasına dair devletlere tavsiye amacı taşımaktadır. Özellikle genetik verilerin korunması ve gizliliğine dair ayrıntılı düzenlemeler yaparak devletlere yol göstermeye çalışmıştır. Genetik verilerin özel konumuna değinilen 4. Maddesinde³⁷⁶ bu verilerin korunmasının sağlanması gerektiği belirtilmiştir. Genetik verilerin diğer kişisel verilerden farkının ne olduğu ve getirdiği etik tartışmalara yukarıda değinilmiştir. İşte genetik verilerin bu karmaşık yapısından ötürü genetik verilerin korunması, kişisel verilere sağlanan korumadan daha farklı şekilde yapılmalıdır.

³⁷⁴ İnsan Genetik Verileri Uluslararası Bildirgesi'nin Türkçe metni için bkz. https://www.unesco.org.tr/Content_Files/Content/Sektor/Sosyal_ve_Beseri_B/insan_genetik_ve_rileri.pdf, E.T. (12.12.2020).

³⁷⁵ Bildirge'de genetik veriler, biyolojik örnekler ve proteomik veriler şeklinde üç farklı kavramla ifade edilen verilerden çalışmada yalnızca genetik veriler olarak bahsedilecek olup, genetik veri kavramı bu üçünü kapsayacak şekilde kullanılacaktır.

³⁷⁶ “İGVUB Md. 4: a) insan genetik verileri özel bir konuma sahiptir çünkü: i) Bireylerin genetik yatkınlıkları hakkında tahminde bulunmayı sağlayabilirler; ii) Bazı durumlarda söz konusu kişinin ait olduğu tüm topluluk üzerinde ve nesiller boyu aile ve çocuk için önemli bir etkiye sahip olabilir; iii) Biyolojik örnekler, toplandığı zaman diliminde önemi anlaşılamayan bilgiler içerebilir; iv) Bireyler ve topluluklar için kültürel bir öneme sahip olabilir. (b) insanın genetik verilerine gereken özen gösterilmeli ve bu verilerle biyolojik örnekler için uygun düzeyde bir koruma sağlanmalıdır.”

Bildirge’de *genetik verilere dayalı ayrımcılık yasağı* da düzenlenmiştir. Bireyin genetik verilerinin, insan haklarını ve insan onurunu ihlaline yol açacak şekilde kullanılmaması gerektiğini belirten 7. Madde,³⁷⁷ (i) genetik verilerle kanuna aykırı bir delil oluşturulması sonucu bireyin adil yargılanma hakkının ihlalini³⁷⁸ önlenmeyi (ii) özel yaşam ve aile yaşamının gizliliği gereği bireyin verilerinin korunmasını sağlamayı (iii) çalışma hakkı bağlamında işverenlerin, bireylerin genetik verilere dayanarak işe alımlarında ayrımcılık yapmasını ve sigorta şirketlerinin hayat sigortası primlerini genetik hastalık potansiyeli olan kişilerden daha yüksek bir meblağ istemesini önlemeyi amaçlamaktadır.

Önemli bir diğer nokta da verilerin yok edilmesidir. Bu konuda Bildirge’nin 21. Maddesinde³⁷⁹ ilk olarak kişinin onamıyla alınan verilerin, onamın geri alınmasıyla yok edilmesi gerektiği, ardında da adli mercilerin ihtiyaç kalmaması halinde suçun ispatlanması için bireylerden alınan genetik verileri yok etmesi gerektiği belirtilmektedir. Bu konuya örnek olarak bir önceki bölümde kişisel verilerin korunması başlığı altında bahsedilen *S ve Marper/ Birleşik Krallık* kararı verilebilir.

³⁷⁷ “İGVUB Md. 7: (a) İnsan genetik verilerinin ve insan proteomik verilerinin ihlaline ilişkin amaçlar için ya da insan Haklarını, temel özgürlükleri veya bir bireyin insanlık onurunu ihlal edecek ya da bir bireyin, ailenin, topluluğun veya toplumun aşağılanmasına yol açabilecek amaçlara hizmet edecek şekilde kullanılmaması için her türlü çaba sarf edilmelidir. (b) Bu hususta, topluma dayalı genetik çalışmalara, davranışsal genetik çalışma sonuçlarına ve bunların yorumlarına uygun özen gösterilmelidir.”

³⁷⁸ Bu konuyla alakalı olarak Bildirge ayrıca bir düzenleme yapma yoluna gitmiş ve bunu 12. Maddesinde şu şekilde belirtmiştir: “İnsan genetik verileri ve proteomik verileri, babalık testleri de dahil, adli tıp veya hukuk davaları, ceza davaları ve diğer davalar için toplandığında, biyolojik örneklerin yaşam sırasında ya da ölümden sonra toplanması, ancak uluslararası insan hakları hukukuyla uyumlu olan iç hukuk uyarınca yapılmalıdır.”

³⁷⁹ “İGVUB Md. 21: (a) insan genetik ve proteomik verileri ile biyolojik örneklerinin saklanması söz konusu olan Madde 9 hükümleri kıyasen geçerlidir. (b) Bir suç araştırması sırasında şüpheliden alınan genetik, proteomik veriler ve biyolojik örnekler insan hakları uluslararası hukukuna uygun iç hukuk tarafından aksi hal temin edilmediği sürece, gereksinim bittiğinde imha edilmelidir. (c) insan genetik ve proteomik verileri ve biyolojik örnekler insan hakları uluslararası hukukuyla uyumlu iç hukukça aksi hal temin edilmediği sürece, adli tıp amacı ve hukuk davalarında sadece gerekli olduğunda kullanılabilir.”

c. Devletlere Yapılan Öneriler

Bildirge birçok maddesinde “yapılmalıdır”, “çaba sarf edilmelidir” gibi önerilerde bulunmaktadır. Ancak bunlardan bazıları daha ayrıntılı şekilde düzenlenmiştir. Bu düzenlemeler özetle devletlere genetik verilerin gizliliğinin insan haklarına ve uluslararası hukuka uygun şekilde korunmasını, tıbbi ve bilimsel amaçlarla toplanan verilerden elde edilen yararların paylaşılmasını ve devletlerin uluslararası iş birliği içinde olmasını tavsiye etmektedir.

d. Bazı Maddelere Getirilen Sınırlamalar

Bildirge 5. Maddesinde³⁸⁰ genetik verilerin hangi amaçlarla elde edilebileceğine yönelik bazı sınırlamalar getirmiştir. Özetle genetik verilerin kullanımı tıbbi ve bilimsel amaçlar ve adli tıp ve hukuk ve ceza davaları dışındaki amaçlarla kullanılacak şekilde sınırlandırılmıştır. Kişinin kendi genetik verilerine erişme hakkı vardır. Ancak bu hakka yönelik bazı kısıtlamalar bulunmaktadır. Bu kısıtlamalar Bildirge’nin 13. Maddesinde de belirtildiği gibi kamu düzeni ve halk sağlığının korunması amacıyla ancak yasa yoluyla yapılabilir.

³⁸⁰ “İGVUB Md. 5: insan genetik ve proteomik verileri ancak aşağıdaki amaçlar için elde edilebilir, işlenebilir, kullanılabilir ve saklanabilir: i) Tarama testleri ve öngörü amaçlı testleri de kapsamak üzere tanı ve sağlık hizmetleri; ii) Epidemiyolojik, özellikle topluma dayalı genetik çalışmaları içeren tıbbi ve diğer bilimsel çalışmalarla antropolojik ve arkeolojik çalışmalar (Bu çalışmalar aşağıda “tıbbi ve bilimsel araştırmalar” olarak tanımlanacaktır; iii) Madde 1(c) hükümlerini göz önünde bulundurarak adli tıp, hukuk, ceza davaları ve diğer davalar; iv) insan Genomu ve İnsan Hakları Evrensel Bildirgesi ve uluslararası insan hakları hukukuyla uyumlu diğer amaçlar.”

3. Biyoetik ve İnsan Hakları Evrensel Bildirgesi (2005)

a. Tarihsel Arka Plan

14 Nisan 2003 tarihinde insan genom projesinin tamamlanmasının ardından gen teknolojilerinden kaynaklı etik tartışmalar daha da ciddileşmeye başlamıştır. Uluslararası hukuk mekanizmaları bu duruma karşı kayıtsız kalmamış ve İGİHEB ve İGVUB gibi belgelerin ardından, biyoetik ve insan haklarını konu alan bu Bildirge hazırlanmaya başlanmıştır. Ekim 2005'te Biyoetik ve İnsan Hakları Evrensel Bildirgesi³⁸¹ (BİHEB) ilan edilmiştir.

b. Korunan Değerler, Haklar ve Özgürlükler

Önsözünde tıpkı önceki bildirgeler gibi insan onurunun, insan haklarının ve biyolojik (ya da genetik) çeşitlilik konularının korunmasının önemi belirtilmiştir. BİHEB 28 maddeden oluşmaktadır. İlk maddesinde³⁸² Bildirge'nin, devletlere yönelik olduğunu; sosyal, hukuk ve çevre boyutlarıyla gen teknolojileri bağlamındaki etik meseleleri ele aldığını belirtmektedir.

Amaç başlıklı 2. Maddesinde Bildirge'nin amaçları sıralanmıştır. Çalışma bağlamında bu maddenin (c) ve (d) fıkraları önemlidir. Madde 2/c'de Bildirge'nin, insan haklarının ve insan onurunun korunması ve insan haklarının geliştirilmesini amaçladığını

³⁸¹ Bildirge'nin tam metninin Türkçe çevirisi için bkz.

<https://www.unesco.org.tr/Home/Page/460?slug=Biyoetik-ve-%C4%B0nsan-Haklar%C4%B1-Evrensel-Bildirgesi>, E.T. (06.12.2020).

³⁸² “BİHEB Md. 1: 1. Bu Bildirge, ilgili sosyal, hukuk ve çevre boyutları da dikkate alınarak tıp, yaşam bilimleri ve insanlar üzerinde uygulanan diğer teknolojiler konusundaki etik hususları ele almaktadır. 2. Bu Bildirge Devletlere yöneliktir. Uygun ve ilgili durumlarda ayrıca bireyler, gruplar, topluluklar, kurumlar ile kamu ve özel kuruluşların kararları veya uygulamaları konusunda rehberlik sağlamaktadır.”

belirtmiştir.³⁸³ 2/d'deyse *bilimsel araştırma özgürlüğünün* ve biyoteknolojik gelişmeler sonucunda elde edilen yararlarının önemi vurgulanmıştır.³⁸⁴ Aynı maddenin son bendinde de biyoçeşitliliğin, insanlığın korunması gereken ortak bir sorunu olduğunu düzenlemiştir.³⁸⁵ İnsan onuru ve haklarına saygı gösterilmesi ve bireylerin çıkarlarının toplumsal faydanın üstünde tutulması 3. maddede düzenlenmiştir.³⁸⁶

9. maddesinde³⁸⁷ mahremiyet ve kişisel verilerin korunmasına dair düzenleme yapılmıştır. Bu madde benzeri diğer maddelere kıyasla geniş tutulmamıştır. Ancak Bildirge'nin girişinde İGVUB'ne atıfta bulunulduğundan ayrıntılı olarak düzenlememesi tekrara düşmemek açısından yerindedir.

Bildirge'nin 11. Maddesinde³⁸⁸ ayrımcılık yasağı düzenlenmiştir. Bu yasak İGİHEB'deki düzenlemeden farklı olarak ayrımcılığı, yalnızca genetik özelliklerden kaynaklanan ayrımcılık şeklinde düzenlememiştir. İnsan onuru, insan hakları ve temel

³⁸³“BİHEB Md. 2/c: (c) Uluslararası insan hakları hukuku ile tutarlı şekilde, insan yaşamına ve temel özgürlüklere saygı duyulmasının sağlanması suretiyle insan onuruna saygı ve insan haklarının korunmasının geliştirilmesi.”

³⁸⁴“BİHEB Md. 2/d: (d) Araştırma ve geliştirmelerin bu Bildirge'de sunulan etik ilkeleri çerçevesi dâhilinde gerçekleştirilmesi ve insan onuru, insan hakları ve temel özgürlüklere saygı duyulması gerekliliği vurgulanarak, bilimsel araştırma özgürlüğü ile bilimsel ve teknolojik gelişmelerden elde edilen yararların öneminin tanınması.”

³⁸⁵ “BİHEB Md. 2/ h: Biyoçeşitlilik ve biyoçeşitliliğin korunmasının insanlığın ortak bir sorunu olduğunun vurgulanması.”

³⁸⁶ “BİHEB Md. 3: 1. İnsan onuru, insan hakları ve temel özgürlüklere mutlak saygı gösterilecektir. 2. Bireyin çıkarları ve refahı bilim veya toplumun çıkarlarına göre öncelikli olmalıdır.”

³⁸⁷ “BİHEB Md. 9: Kişilerin mahremiyeti ve kişisel bilgilerinin gizliliğine saygı gösterilmelidir. Mümkün olduğu ölçüde bilgiler, başta uluslararası insan hakları hukuku olmak üzere uluslararası hukuk ile bağdaşacak şekilde, toplanma veya onam verilme amacının dışında kullanılmamalı ve ifşa edilmemelidir.”

³⁸⁸ “BİHEB Md. 11: İnsan onuru, insan hakları ve temel özgürlükler ihlal edilecek şekilde, birey veya gruplar ayrımcılık veya aşağılanmaya maruz bırakılmamalıdır.”

özgürlüklerin ihlaline neden olacak tüm ayrımcılık türlerini kapsayacak şekilde düzenlemiştir.

c. Devletlere Yapılan Öneriler

Bildirge tümüyle devletlere yapılan bir tavsiye niteliğindedir. Ancak *sosyal sorumluluk ve sağlık* başlıklı 14. Maddesinde³⁸⁹ bu duruma dair somut örnekler vermiştir. Hiçbir ayrımcılık yapılmaksızın en yüksek sağlık standartlarından yaralanmanın bir insan hakkı olduğu vurgulanmış ve devletlerin bunu sağlamaya yönelik faaliyetlerde bulunması gerektiği belirtilmiştir.

d. Bazı Maddelere Getirilen Sınırlamalar

Bildirgeyle düzenlenen ilkelerin sınırlandırılması hususu 27. Maddede³⁹⁰ düzenlenmiştir. Madde, sınırlamaların uluslararası insan haklarıyla çelişmemek şartıyla ve kamu sağlığı ve diğer hak ve özgürlüklerin korunması amacıyla yapılabileceğini düzenler.

³⁸⁹ “BİHEB Md. 14/2 : 2. Herhangi bir ırk, din, siyasi görüş, ekonomik veya sosyal durum bazında ayrımcılık olmaksızın elde edilebilecek en yüksek sağlık standartlarından faydalanmanın her insanın temel haklarından biri olduğu dikkate alınarak, bilim ve teknolojiye ilişkin ilerlemeler aşağıdaki gelişmeleri sağlamalıdır: (a) Sağlığın yaşamın kendisi açısından temel olması ve sosyal ve insanı bir varlık olarak kabul edilmesi gerektiğinden, başta kadın ve çocukların sağlığı olmak üzere, kaliteli tıbbi bakım ve temel ilaçlara erişim; (b) yeterli gıda ve suya erişim; (c) yaşam şartlarının ve çevrenin iyileştirilmesi; (d) herhangi bir gerekçe ile insanların marjinalleştirme ve hariç tutulmasının ortadan kaldırılması; (e) fakirlik ve cehaletin indirgenmesi.”

³⁹⁰ “BİHEB Md. 27: Bu Bildirge ilkelerinin kısıtlanması gerekli olduğunda bu kısıtlama kamu güvenliğine yönelik kanunlar dâhil olmak üzere kanunlar, cezai suçların soruşturulması, tespiti ve cezalandırılması, kamu sağlığının korunması veya başkalarının hak ve özgürlüklerinin korunması amacıyla olmalıdır. Anılan yasalar, uluslararası insan hakları hukuku ile tutarlı olmalıdır.”

4. İnsan Klonlanmasına Dair Bildirge³⁹¹

İnsan Klonlanmasına Dair Bildirge oldukça tartışmalı bir süreçten geçmiş bir Bildirgedir. Şubat 2005'te 6. Komite Bildirge metninin genel kurula iletilmesinin kabulü için toplanmış, toplantıda insanların üreme amacıyla klonlanmasının yasaklanması gerektiği konusunda genel bir mutabakat sağlanmış ancak yine de konu şiddetli bir şekilde tartışılmış ve ülkelerin bazıları terapötik klonlamalara destek vermiştir.³⁹² Tüm bunlara rağmen Bildirge 8 Mart 2005'te Genel Kurul'a sunulmuş ve ilan edilmiştir. Bildirge klonlamanın, insan onuruna ve insan haklarına aykırı olması sebebiyle devletlerce yasaklanmasına dair tavsiyelerde bulunmaktadır.

UBK klonlamaların ne şekilde olursa olsun insan onuruyla bağdaşmadığını ve insan yaşamını korumadığını kabul etmiştir. Bu kabulün üzerinden oluşturulan Bildirge'de devletlerden, özetle³⁹³ insan onuruna aykırı sayılan ve insan yaşamını korumayı amaçlamayan her türlü genetik mühendisliği tekniklerini ve klonlamanın yasaklanmasını ayrıca devletlerin ulusal mevzuatlarında geciktirmeden bu yasaklara dair düzenlemelere yer vermelerini beklemektedir.

³⁹¹İnsan Klonlanmasına Dair Bildirge, orijinal metin için bkz. https://digitallibrary.un.org/record/541409/files/A_C.6_59_L.27_Add.1-EN.pdf, E.T. (14.12.2020).

³⁹²<https://news.un.org/en/story/2005/02/129422-un-committee-approves-international-declaration-against-human-cloning#.WMhK8jvhDIU>, E.T. (14.12.2020).

³⁹³ “İnsan klonlanmasına Dair Bildirge'nin maddeleri sırasıyla şunlardır : (a) Üye Devletler, yaşam bilimlerinin uygulanmasında insan hayatını yeterince korumak için gerekli tüm önlemleri almaya davet edilir;(b) Üye Devletlerden, insan onuru ve insan yaşamının korunmasıyla bağdaşmadıkları sürece insan klonlamanın her türlüşünü yasaklamaları istenir;(c) Üye Devletlerden, insan onuruna aykırı olabilecek genetik mühendisliği tekniklerinin uygulanmasını yasaklamak için gerekli önlemleri almaya davet edilmektedir;(d) Üye Devletlerden, aşağıdakileri önlemek için tedbirler almaları istenir: yaşam bilimlerinin uygulanmasında kadınların sömürülmesi;(e) Üye Devletlerden ayrıca (a) 'dan (d)' ye kadar olan paragrafları yürürlüğe koymak için ulusal mevzuatı gecikmeden kabul etmesi ve uygulaması istenir;(f) Üye Devletler, yaşam bilimleri dahil olmak üzere tıbbi araştırmaları finanse ederken, özellikle gelişmekte olan ülkeleri etkileyen HIV / AIDS, tüberküloz ve sıtma gibi acil küresel sorunları dikkate almaya davet edilmektedir.”

Bildirge'den de anlaşıldığı üzere BM devletlerden bağlayıcılığı olan bir düzenleme yapmalarını beklemektedir. Gerçekten de klonlama konusu bir önceki bölümde açıklanan birçok sebepten ötürü tehlike arz etmektedir. İnsan klonlamanın dahi mümkün olduğu bu çağda, bu gen teknolojisine karşı uluslararası alanda bağlayıcılığı olan sözleşmeler ve iç hukuktaysa uluslararası insan hakları hukukuna uygun şekilde yasal düzenlenmeler yapılmalıdır.

B. BÖLGESEL DÜZENLEME: AVRUPA İNSAN HAKLARI VE BİYOTIP SÖZLEŞMESİ (1999)³⁹⁴

1. Tarihsel Arka Plan

Biyoloji ve tıp alanında yaşanan gelişmeler, insan genom projesinin tamamlanmaya yaklaşması ve benzeri gelişmelerin yaşanması sonucunda Avrupa Konseyi de harekete geçmiş ve gelişmelerin getirebileceği tehlikelere karşı insan onuru ve insan haklarını korumak amacıyla bir düzenleme yapma yoluna gitmiş ve bu Sözleşme ortaya çıkmıştır. Tam adı Biyoloji ve Tıbbın Uygulanmasına İlişkin İnsan Hakları ve İnsan Onurunun Korunmasına İlişkin Sözleşme (Avrupa İnsan Hakları ve Biyotip Sözleşmesi, AİHBS) olmakla birlikte Oviedo'da imzaya açıldığından, bazı kaynaklarda Oviedo Sözleşmesi olarak da geçmektedir. AİHBS, biyotip alanında yapılan insan haklarının korunmasına ilişkin yasal olarak bağlayıcı ilk uluslararası sözleşme özelliğini taşır; ancak bu Sözleşme'nin tarafları, anlaşmada belirtilen hükümlere uymayı taahhüt etmelerine rağmen ulusal hukuklarında alınacak tedbirler konusunda özgürce karar verebilirler.³⁹⁵

³⁹⁴Avrupa İnsan Hakları ve Biyotip Sözleşmesinin Türkçe tam metni için bkz. <https://www.tbmm.gov.tr/kanunlar/k5013.html>, E.T. (15.12.2020).

³⁹⁵https://www.europewatchdog.info/en/international-treaties/treaties_and_monitoring/biomedicine-bioethics/, E.T. (13.12.2020).

2. Korunan Değerler, Haklar ve Özgürlükler

AIHBS yukarıda bahsedilen bildirgelerde olduğu gibi insan onurunu korumayı amaçlamıştır. Başlangıç bölümünde buna dair açıklamalarda bulunmuş, insana hem birey hem de ait olduğu türün üyesi olarak saygı gösterilmesi gerektiği belirtilmiştir.

AIHBS'nin *insan genomu* başlıklı dördüncü bölümü³⁹⁶ çalışma açısından önem arz eden bir bölümdür. Bu maddelerde sırasıyla genetik ayrımcılık yapma yasağı; sağlık için ya da sağlık amaçlı yapılan bilimsel çalışmalar dışında kişilere genetik test yapılmasını yasaklayan düzenleme; insan genomunun yalnızca somatik düzenlemelerle düzenlenebileceği, tohum hattı üzerinde asla genom düzenlemesi yapılmaması gerektiğine dair düzenleme(Çin'deki tasarım bebeklere yapıldığı gibi) ve son olarak cinsiyete dayalı ayrımcılığın önlenmesine katkıda bulunan cinsiyet tayinini engelleyen düzenleme şeklinde sıralanabilir.

Cinsiyet tayininin engellemesi toplumsal cinsiyet eşitliği adına olumlu bir düzenlemedir. Ancak bu sözleşme bölgesel niteliktedir. Taraf olmayan ülkeler açısından cinsiyet tayini hukuka aykırı bir eylem değildir. Yukarıda bahsedildiği gibi ABD'de cinsiyet tayini yapan klinikler mevcuttur. Bu durum, cinsiyet dağılımlarında bilinçli bir eşitsizliğe yol açabilir.

³⁹⁶ “AIHBS BÖLÜM IV İnsan Genomu: **Madde 11- Ayrım yapmama:** Bir kimseye, genetik kalıtımı nedeniyle herhangi bir ayrımcılık uygulanması yasaktır. **Madde 12- Genetik teşhise yönelik testler:** Genetik hastalıkları teşhise yönelik veya ya kişinin bir hastalığa neden olan bir geni taşıdığını belirlemeye ya da genetik bir yatkınlığı veya bir hastalığa eğilimi ortaya çıkarmaya yönelik testler, sadece sağlık amaçlarıyla veya sağlık amaçlı bilimsel araştırma için ve uygun genetik danışmada bulunmak şartıyla yapılabilir. **Madde 13- İnsan genomu üzerine müdahaleler:** İnsan genomunu değiştirmeye yönelik bir müdahale, yalnızca, önleme, teşhis ve tedavi gayeleriyle ve sadece, amacının, herhangi bir altsoyun genomunda değişiklik yapılması olmaması halinde yapılabilir. **Madde 14- Cinsiyet seçememe:** Cinsiyetle ilgili ciddi bir kalıtsal hastalıktan kaçınma hali hariç, doğacak çocuğun cinsiyetini seçmek amacıyla tıbben destekli dölleme tekniklerinin kullanımından kaçınılacaktır.”

AİHBS'nin 15. Maddesinde bilimsel araştırmaların sözleşmeye uygun olarak ve insan varlığının korunmasına dair diğer yasal hükümlere bağlı kalınması kaydıyla serbestçe yapılabileceği belirtilmiştir.³⁹⁷ 18. Maddesinde ise deney amaçlı embriyo üretilmesini kesin olarak yasaklamıştır.³⁹⁸

3. Yaptırımlar ve Sınırlamalar

Sözleşme'nin 26. Maddesinde³⁹⁹ haklara getirilen sınırlardan bahsedilmiştir. Bu düzenlemeye göre Sözleşme'de korunan haklar yalnızca kamu güvenliği, kamu sağlığı ve suçun önlenmesi ya da diğer bireylerin hak ve özgürlüklerinin korunması amacıyla sınırlandırılabilir.

4. Ek Protokoller

a. İnsan Kopyalanmasının Yasaklanmasına Dair Ek Protokol (ETS 168)

Protokol'ün yapıldığı dönemde insan kopyalamanın teknik anlamda mümkün olduğunun anlaşılması ve klonlamanın insan onuruna ve insan haklarına aykırı olması sebebiyle böyle bir düzenleme yapılma yoluna gidilmiştir. Protokol'ün 1. Maddesinde⁴⁰⁰

³⁹⁷ “AİHBS Madde 15- Biyoloji ve tıp alanında bilimsel araştırma, bu Sözleşme hükümlerine ve insan varlığının korunmasını güvence altına alan diğer yasal hükümlere bağlı kalmak kaydıyla, serbestçe yapılabilir.”

³⁹⁸ “AİHBS Madde 18- 1. Hukukun embriyon üzerinde tüpte araştırmaya izin vermesi halinde, embriyon için uygun koruma sağlanacaktır. 2. Sadece araştırma amaçlarıyla insan embriyonlarının yaratılması yasaktır.”

³⁹⁹ “AİHBS Madde 26- Hakların kullanılmasının kısıtlanması: Bu Sözleşmede yer alan haklar ve koruyucu hükümlerin kullanılmasında, kamu güvenliği, suçun önlenmesi, kamu sağlığının korunması veya başkalarının hak ve özgürlüklerinin korunması için kanun tarafından öngörülen ve demokratik bir toplumda gerekli olanlardan başka kısıtlama konulmayacaktır. 2. Yukarıdaki fıkarda sözü edilen kısıtlamalar, Madde 11, 13, 14, 16, 17, 19, 20 ve 21'e uygulanmayacaktır.”

⁴⁰⁰ “Avrupa Konseyi Anlaşmalar serisi (Council of Europe Treaty Series – ETS), No. 168, Paris 12.01.1998, Md. 1: 1. Bir insana genetik olarak özdeş, canlı veya cansız başka bir insan yaratmayı amaçlayan herhangi bir müdahale yasaktır. 2. Bu maddenin amacı bakımından, bir başka insana “genetik olarak özdeş” ifadesi, bir başka insanın bir insanla aynı nükleer genetik seti paylaşması anlamına gelir.”

bir insanın canlı ya da cansız, bir genetik ikizinin yapılması yasaklanmıştır. Ayrıca bu protokol klonlanmanın yasaklanmasına dair ilk ve bağlayıcı olan tek metindir.

b. Biyotıp Araştırmaları Hakkında Ek Protokol (ETS 195)

Biyolojik araştırmaların hangi şartlarda ve ne şekilde yapılması gerektiğinin açıklandığı bu Protokol, amacının insan onurunu korumak olduğunu belirtmiştir. Bu Protokol’de dikkat edilen bir diğer husus bu Protokol’ün uygulama alanıdır. Protokol, yalnızca canlı içinde yani *in vivo* şeklinde var olan embriyolar üzerinde yapılan araştırmaları kapsarken; ancak laboratuvar ortamında üretilen embriyoları kapsamamaktadır.⁴⁰¹

c. Sağlık Amaçlı Genetik Teste Dair Ek Protokol (ETS 203)

Bu protokol genetik testlerin ne amaçla ve hangi şartlarda ve kimlere uygulanabileceğini düzenlemiştir. 2. Maddesinde⁴⁰² araştırma amaçlı yapılan genetik testlerle, insan embriyosu ve fetüsü üzerinde yapılan genetik testleri protokol kapsamı dışında bırakmıştır.

Ayrıca protokol *ayrımcılık yapmama ve damgalamama* başlıklı 4. Maddesinde⁴⁰³ genetik özellikleri ve genetik mirasından ötürü kimseye ayrımcılık yapılamayacağını ve damgalanmamaları için de önlem alınacağını belirterek genetik ayrımcılık konusunu da ele almıştır.

⁴⁰¹ “Avrupa Konseyi Anlaşmalar serisi (Council of Europe Treaty Series – ETS), No. 195, Strasbourg 25.01.2005, Md.2 /3: Bu protokol *in vitro* embriyo araştırmaları için kullanılamaz. *In vivo* fetüs ve embriyo araştırmaları için uygulanabilir.”

⁴⁰² “Avrupa Konseyi Anlaşmalar serisi (Council of Europe Treaty Series – ETS), No. 203, Strasbourg 27.11.2005, Md. 2 Bu Protokol aşağıdakiler için geçerli değildir: a) insan embriyosu veya fetüsü üzerinde gerçekleştirilen genetik testler; b) araştırma amaçlı yapılan genetik testler.”

⁴⁰³ “ETS No. 203 Md. 4 :1-Birey olarak veya bir grubun üyesi olarak, genetik mirası nedeniyle bir kişiye karşı her türlü ayrımcılık yasaktır. 2- Genetik özelliklerle ilgili olarak kişi veya grupların damgalanmasını önlemek için uygun önlemler alınacaktır.”

C. ULUSAL DÜZENLEMELER

1. Genel Olarak

İnsan haklarının korunmasında en etkili düzenlemeler iç hukukta yapılanlardır. Elbette uluslararası hukuk, insan haklarının korunmasında etkilidir. Ancak uluslararası hukukta yapılan düzenlemeler bile ulusal hukukta düzenleme yapılmasına yönelik tavsiyeleri bünyesinde barındırır. Nihayetinde ulusal düzeyde düzenlemeler bahsedilen düzenlemeler arasında en etkili yaptırım gücü olan düzenlemelerdir.

Türkiye’de gen teknolojileri⁴⁰⁴ özellikle ABD ve bu alanda gelişmiş diğer devletler gibi yaygın değildir. Bu durumdan kaynaklanıyor olsa gerek, insan haklarının gen teknolojileri karşısında korunmasını sağlayan bir kanun bulunmamaktadır. Ancak bazı genetik müdahaleler ve araştırmalara dair yönetmelikler mevcuttur. Gen tedavilerine, biyoçeşitlilik korunmasına ve üremeye yardımcı tedavilere yönelik yapılan yönetmelikler bulunmaktadır. Bunların yanı sıra ceza muhakemeleri hukuku bağlamında da genetik incelemelere dair bir yönetmelik bulunmaktadır. Bu yönetmeliklerin kapsamı ve amaçları kısaca belirtilecektir.

2. Yapılan Düzenlemeler

a. Kök Hücre ve Gen Tedavileri Uygulama ve Araştırma Merkezleri Hakkındaki Yönetmelikler

Yönetmeliklerin hepsinin amacı neredeyse aynıdır. Merkezlerin amaçlarını ve çalışma şekillerini düzenlerler zaten yönetmelikler de bunun için yapılmaktadır. Birçok

⁴⁰⁴ Burada gen teknolojilerinden kastedilen insanlara yönelik yapılan genetik müdahaleler ve araştırmalardır. Bitki ve hayvanlar üzerinde araştırmalar insanlar üzerinde yapılanlara göre daha yaygındır; ancak bunlar çalışma konusu dışındadır.

üniversite bu amaçla merkezler kurmuştur. Ancak bu yönetmelikte insan haklarının korunmasına dair bir ibare mevcut değildir. İnsan haklarının korunması açısından, böyle bir ibarenin bu gibi yönetmeliklerde olmaması eksiklik olarak görülmemelidir. Çünkü bu ibareler yönetmeliklerde değil, kanunlarda yer alırsa etkili bir koruma sağlanabilir.

b. Biyolojik Çeşitliliğe Dair Yönetmelikler

Biyoçeşitliliği korumak ve araştırmak amaçlı kurulan merkezlere dair yönetmeliklerdir. Bu merkezler de üniversiteler bünyesinde kurulmuştur. Bu Yönetmeliklerde insan haklarının korunmasına dair bir ibare mevcut değildir. Ancak insan haklarının korunması evleviyetle insanın korunmasını da kapsar. Bu sebeple biyoçeşitliliğin korunması dolaylı da olsa insan haklarının korunmasına bir katkı sağlamaktadır.

c. Üremeye Yardımcı Tedavi Merkezlerine Dair Yönetmelik⁴⁰⁵

Bu yönetmelik diğerlerine göre en kapsamlı olanıdır. Terminolojik açıklamalara ve kimlere ne şartlarda tedavi uygulanacağına dair düzenlemelere yer vermiştir. 18. maddesinde⁴⁰⁶ hasta haklarının ihlali durumunda hasta hakları mevzuatına atıfta bulunulmuştur. Bu Yönetmelik'te kişilere ait üreme hücrelerinin saklanması konusu da ele alınmış yalnızca bazı hallerde saklanılmasına izin verilmiştir.⁴⁰⁷ Geri kalan tüm materyaller imha edilecektir.

⁴⁰⁵ <https://www.mevzuat.gov.tr/mevzuat?MevzuatNo=20085&MevzuatTur=7&MevzuatTertip=5>, E.T. (20.01.2021)

⁴⁰⁶ “Md. 18: Merkezlerde, hasta hakları ihlalleri ile bunlara bağlı ortaya çıkan sorunların önlenmesi ve gerektiğinde hukukî korunma yollarının fiilen kullanılabilmesi için hasta haklarına dair mevzuatın etkin şekilde uygulanmasına yönelik gerekli tedbirler alınır.”

⁴⁰⁷ “Md. 20/1-2: (1) İkinci ve üçüncü fıkralarda belirtilen tıbbi zorunluluk halleri dışında üreme hücreleri ve gonad dokularının saklanması yasaktır. (2) Erkeklerde üreme hücreleri ve gonad dokularının saklanmasını gerektiren tıbbî zorunluluk halleri şunlardır; a) Cerrahi yöntemlerle sperm elde edilmesi halinde, b) Kemoterapi ve radyoterapi gibi gonad hücrelerine zarar veren tedaviler öncesinde, c) Üreme fonksiyonlarının kaybedilmesine yol açacak olan ameliyatlara

**d. Ceza Muhakemesinde Beden Muayenesi, Genetik İncelemeler
ve Fizik Kimliğin Tespiti Hakkında Yönetmelik⁴⁰⁸**

Adil yargılanma hakkı başlığında gen teknolojilerinin ceza muhakemesini ne şekilde etkilediğinden bahsedilmişti. Bu teknolojiler kolaylık sağlayıp, maddi gerçeği ortaya çıkarmaya yardımcı olsa da bazı riskleri de beraberinde getirir. Riskleri en aza indirebilmek için bu teknolojilerin hangi şartlarda ve kimlere uygulanacağı, elde edilen materyallerin saklanması ya da yok edilmesinin hangi usullere göre yapılacağının belirlenmesi, adil yargılanma hakkının sağlanması bakımından da gereklidir. Bu Yönetmelik de bu amaçla yapılmıştır.

Çalışma açısından beden muayeneleri değil genetik incelemeler ve vücuttan alınan biyolojik örneklerle ilgili düzenlemelerin incelenmesi yerinde olacaktır.

Yönetmelik'te dikkat çeken nokta vücuttan örnek alınması ve yok edilmesine ilişkin düzenlemelerdir. Vücuttan örneklerin alınması ve alınan örneklerin yok edilmesini düzenleyen 6. maddeye göre, Cumhuriyet savcısının istemiyle ya da re'sen hâkim ya da mahkeme tarafından karar verilmesi üzerine örnek alınabilir. Ancak acil durumlarda Cumhuriyet savcısının kararıyla da alınabilir. 24 saat içinde karar mahkemece onaylanmazsa alınan örnekler derhal yok edilecektir. Elde edilen örneklerin yok edilmesine dair bir diğer maddeyse 14. maddedir.⁴⁰⁹ Bu maddeye göre moleküler

(testislerin alınması ve benzeri) öncesinde, ç) Çok az sayıda sperm olması (kriptoospermi) durumunda.(3) Kadınlarda üreme hücreleri ve gonad dokularının saklanması gerektiren tıbbî zorunluluk halleri şunlardır;a) Kemoterapi ve radyoterapi gibi gonad hücrelerine zarar veren tedaviler öncesinde, b) Üreme fonksiyonlarının kaybedilmesine yol açacak olan ameliyatlar (yumurtalıkların alınması gibi operasyonlar) öncesinde, c) Düşük over rezervi olup henüz doğurmamış veya aile öyküsünde erken menopoz hikâyesinin üç uzman tabipten oluşan sağlık kurulu raporu ile belgelendirilmesi durumunda.”

⁴⁰⁸<https://www.mevzuat.gov.tr/mevzuat?MevzuatNo=8202&MevzuatTur=7&MevzuatTertip=5>, E.T. (17.12.2020).

⁴⁰⁹ “Ceza Muhakemesinde Beden Muayenesi, Genetik İncelemeler ve Fizik Kimliğin Tespiti Hakkında Yönetmelik Md. 14: Bu Yönetmelik hükümlerine göre alınan örnekler üzerinde yapılan inceleme sonuçları, kişisel veri niteliğinde olup, başka bir amaçla kullanılamaz; dosya içeriğini

düzeyde yapılan genetik inceleme sonuçları kişisel veri niteliğinde olduğundan bunlara ilişkin hükümler uygulanır. Bu verilerin elde edildiği bireyin suçsuz bulunduğu hallerde, veriler savcı huzurunda yok edilmelidir.

e. Genetik Hastalıklar Değerlendirme Merkezleri Yönetmeliği

Genetik hastalıkları değerlendirme merkezleri, genetik danışmalık verilmesi ve genetik hastalıkların belirlenmesi amacıyla kurulur. Bu merkezlerin kuruluş ve işleyişine ilişkin usullerin belirlendiği bu Yönetmelik'te çalışma açısından üç konu dikkat çekmektedir. İlki 18. maddede⁴¹⁰ düzenlenen cinsiyet tayini amaçlı genetik inceleme yapılmasının yasaklanmasıdır. Bu durum cinsiyete dayalı ayrımcılığın önlenmesi adına olumlu bir düzenlemedir. Örneğin Türkiye'de cinsiyet tayini amacıyla genetik inceleme yapılmazken Amerika'da sırf bebeğin cinsiyetinin tayini için kurulmuş klinikler bulunmakta ve cinsiyet tayini herhangi bir kanunu ihlal etmediği için bu klinikler özgürce çalışabilmektedir.

İkincisiyse kişilerin sağlık verilerinin korunması konusundadır. Yönetmeliğin yedinci bölümünde bu konuya dair düzenlemeler yapılmış ve 6698 sayılı Kanuna atıfta bulunularak elde edilen verilerin kanuna uygun olarak korunacağını belirtmiştir. Son

öğrenme yetkisine sahip bulunan kişiler tarafından bir başkasına verilemez. Bu bilgiler, kovuşturmayla yer olmadığı kararına itiraz süresinin dolması, itirazın reddi, beraat veya ceza verilmesine yer olmadığı kararı verilip kesinleşmesi hâllerinde Cumhuriyet savcısının huzurunda ve uygun göreceği usullerle yok edilir ve bu husus dosyasında muhafaza edilmek üzere tutanağa geçirilir. Olay yerinden elde edilen diğer delillere ilişkin hükümler saklıdır. Bilirkişi tarafından yapılan analizler sonucu elde edilen bulgular ilgili makama gönderilir; bulgular üzerinden moleküler genetik analizler için izole edilen DNA örnekleri bilirkişi tarafından rapor hazırlandıktan sonra imha edilir ve bu husus raporda açıkça belirtilir. Moleküler genetik incelemelerin özel kalıtsal karakterler hakkındaki açıklamayı içermediği bilinen kromozom bölgesi ile sınırlı kalmasına özen gösterilir.”

⁴¹⁰ “Genetik Hastalıklar Değerlendirme Merkezleri Yönetmeliği Md. 18/3-e: Preimplantasyon genetik hastalıklar tanı ve prenatal tanı uygulamalarında tıbbi endikasyon olmaksızın sadece cinsiyet tayini amacı ile genetik inceleme yapılamaz. Preimplantasyon tetkik raporlarına cinsiyet anomalisi dışındaki durumlarda cinsiyet belirtilemez. Buna aykırı hareket eden Merkezin ruhsatı iptal edilir.”

husussa genetik testlerin yapılş amaçlarına ilişkindir. 18. maddedeki düzenlemeye⁴¹¹ göre genetik testler yalnızca tıbbi amaçlar ya tıbbi araştırma yapma amacıyla yapılabilmektedir. AİHBS ve ek protokollerine uygun yapılan bu düzenleme genetik testler aracılığıyla yapılacak olan ayrımcılığın önlenmesine de dolaylı olarak katkıda bulunur.

⁴¹¹ “Genetik Hastalıklar Değerlendirme Merkezleri Yönetmeliğİ Md. 18/2: (2) Genetik hastalıkların teşhisine ve çeşitli hastalıkların tedavi yanıtına veya kişinin bir hastalıktan sorumlu bir gen taşıyıp taşımadığını belirlemeye ya da bir hastalığa genetik yatkınlığı veya hassasiyeti olup olmadığını ortaya çıkarmaya yönelik testler, sadece tıbbi gereklilik durumlarında veya tıbbi amaçlı bilimsel araştırmalar için ve uygun genetik danışmanlık hizmeti verilmesi şartıyla merkezde yapılabilir.”

SONUÇ

İnsan toplumsal ve biyolojik yapısıyla bir bütün olduğundan insan hakları, toplumsal gelişmeler kadar biyolojik ya da genel anlamıyla bilimsel gelişmelerden etkilenmektedir. Yaşanılan biyoteknoloji çağında *bir tür olarak insanın* tanımına dair yeni kavramlar üretecek gelişmeler yaşanmış ve yaşanmaktadır. Bu gelişmeler karşısında insanın özünün de değişeceğine yönelik korkular giderek artmakta ve bu korkularla savaşılmaya çalışılmaktadır. İnsan onurunun değişimi ya da yok olması insan haklarının da tehlikelerle karşılaşmasına yol açmaktadır.

Günümüzün insanının insan haklarına yönelik tehlikeler, genel olarak üçe ayrılarak özetlenebilir. Bunlarda ilki ve en geniş kapsamlısı insan onuruna yönelik tehlikelerdir. Klonlama ya da bebeklerin tasarlanması gibi eylemler her ne amaçla yapılsa yapılsın insan onuruna aykırıdır ve insan haklarını ihlal ederler.

İkincisi ayrımcılık yapmama konusundadır. Kimse sahip olduğu genetik özelliklerden ötürü ayrımcılığa uğramamalıdır. İnsan hakları ve gen teknolojileri konulu metinlerin çoğu da insan onurunu ve genetik özelliklere dayalı yapılan ayrımcılıkları önleme amacı taşımaktadır.

Üçüncüsüse genetik verilerin korunmasıdır. Genetik verilerin doğru şartlar altında saklanamayıp korunamaması halinde, adil yargılanma hakkından çalışma hakkına kadar birçok hak ihlale uğrayabilmektedir. Genetik bilgilerin korunması kadar bu bilgilere dayalı ayrımcılık yapmamak da insan haklarının korunması bakımından önemlidir. Bu üçünün dışında ancak üçü için de önemli bir konu da eşitlik konusudur. Gen teknolojilerinin getirdiği tehlikeler karşısında insan hakları korunmalıdır. Gen teknolojilerinin olumsuz getirileri kadar olumlu getirileri de vardır. Bu noktada bireyin *ulaşabilecek en üst düzey sağlık düzeyine ulaşma hakkı* bağlamında, bu hakka erişimin eşit şekilde sağlanması da önemlidir. Bireyler eşit şekilde en yüksek sağlık düzeyine

ulaşabilme imkânına sahip olmalı ve bilhassa ekonomik nedenlerle ortaya çıkan eşitsizlik devletlerce giderilmelidir.

İnsan haklarının dinamik yapısı, yaşanan genetik gelişmeler karşısında insan haklarına yeni hakların eklenmesi ya da var olan insan haklarının kapsamlarının genişletilmesini sağlamıştır. Anneye ve babaya sahip olma ya da normal yoldan doğma hakkı gibi yeni haklar ortaya çıkmıştır. Ayrımcılık yasağı genetik ayrımcılığı da kapsayacak şekilde genişletilmiştir. *Anne-babaya sahip olma hakkı ve doğal yoldan doğma hakkı* gibi yeni ortaya çıkan haklar, ulusal ya da uluslararası herhangi bir düzenlemede yer almamış; yalnızca öğretide var olarak kabul edilmiştir. Ayrımcılığa uğramama hakkının kapsamının genişletilmesiyle ortaya çıkan genetik ayrımcılığa uğramama hakkıysa uluslararası metinlere konu olmuş ve bölgesel düzeyde AİHBS’de düzenlenmiş, ulusal düzeydeyse gen teknolojilerinin merkez ss sayılan ABD’de bu hakka özgü bir kanun yapılmıştır.

Türkiye’de gen teknolojileri çok gelişmediğinden bu konuya yönelik hukuki bir düzenleme yapılmamış ancak bağlayıcılığı olan AİHBS kabul edilmiştir. BM ya da Avrupa Konseyi bünyesinde yapılması fark etmeksizin bildirgeler ya da sözleşmelerle devletlerden, gen teknolojileri karşısında insan onuru ve insan haklarının korunması için iç hukuklarında düzenleme yapılmasını talep etmektedir. Türkiye örneğinden hareketle söylenebilir ki bu tavsiyeler çok da dikkate alınmamıştır. Yalnızca bu alanda çalışan kurumların işleyişlerine dair yönetmelikler çıkarılmakla yetinilmiştir. Bu konuya özgü herhangi bir kanunu bırakın, herhangi bir kanunda bir madde dahi düzenlenmemiştir.

Bu çalışmanın dikkat çekmeye çalıştığı husus, gen teknolojilerinin hızla gelişimi ve yayılması sonucu *bir tür olarak insanın* ve insan haklarının korunmasına yönelik geç kalınmadan gerekli önlemlerin alınması gerektiğidir. Bu nlemler ulusal ve küresel boyutlarda olmalıdır. Zira tüm insanlığı etkileyecek ve bildiğimiz insanı yok edebilecek

teknolojilerden bahsedilmektedir. Ulusal düzeyde yapılan düzenlemeler öncelikle bu teknolojilerin şeffaflığını sağlamalı ve bu teknolojilerin ne amaçla yapılabileceğine dair sınırları çizmelidir. Bununla yetinmeyip etkili bir kontrol mekanizmasıyla gen teknolojilerinin geliştirildiği kurumların tümünün kontrolü bizzat devlet tarafından sağlanmalıdır.

Küresel boyutta yapılan düzenlemeler de iç hukukta yapılacak olan düzenlemelere yol gösterici olmalıdır. Bunun yanı sıra küresel boyuttaki düzenlemeler, bazı devletlerin iç hukuklarında gen teknolojilerinin özgürce sürdürülmesi şeklinde de yapılabilir. Bu durumda insan haklarının gen teknolojileri karşısında ulusal düzeyde korunması mümkün olmayacağından ötürü uluslararası koruma yoluna gidilmelidir. Bu korumalar gen teknolojilerini sınırlandırıcı ve kontrol altında tutacak şekilde olmalıdır. Elbette hiçbir çalışmaya izin vermemek bilimin gelişmesini engeller ve bilim özgürlüğünü ihlal eder; ancak yapılan çalışmaların ne amaçla ve ne şekilde yapıldığının kontrol edilmesi; amacın insan haklarına aykırı olması ya da amacın uygun gözükmemesi ancak sonuçlarının insan haklarını ihlal edici olması halinde, sınırlandırmak bilim özgürlüğü ihlali sayılmamalı insan haklarının korunması için gerekli bir önlem olarak görülmelidir.

Bilim ve teknolojinin hızıyla hukukun hızı eş değildir. Günümüzdeyse bu ikisi arasındaki hızın farkı giderek artmaktadır. Olanla olması gereken arasında oluşan bu uçurum telafisi olmayan gelişmelerin yaşanmasına sebep olabilir. Bilim ve teknoloji alanında yapılan keşif ve icatlar iyiniyetli olarak yapılmış olabilir. Ateş, elektrik, bilgisayar tüm bunlar insanlığa çağ atlatan icatlardır. Ancak iyiniyetli olarak icat edilmeleri bu icatların getirdiği tehlikelere engel olmamaktadır. Bu tehlikelere engel olabilecek önemli mekanizmalardan biri hukuktur. Hukuk sayesinde ateşle bir yeri ya da birini yakmayı önleyici düzenlemeler yapılabilir, bilgisayarlar aracılığıyla bireylerin verilerine erişim sınırlandırılabilir. Gen teknolojileri bağlamındaysa yapılan araştırmalar

hukuk aracılığıyla kontrol altında tutulabilir ve tehlikeli sonuçlar ortaya çıkmasının önüne geçilebilir. En kötü senaryodaysa bu tehlikelerin sonucunda yaşanan hak ihlallerinden kaynaklı zararların büyük çoğunluğunu hukuk sayesinde tazmin edilebilir. Tüm bunlardan ötürü gen teknolojileri karşısında insan haklarının gerçek anlamda korunduğunun söylenebilmesi ancak hukuki düzenlemelere konu olması halinde mümkündür. Bu düzenlemeler geç kalınmadan yapılmalı ve sağlanabilecek en etkili koruma sağlanmalıdır.

KAYNAKÇA

AKAR, Nejat- HASPOLAT, Iraz, Türk Basınında İnsan Genom Projesi, **AÜBE. Yay.**, No.3, Ankara 2007.

AKKAYA, Şükrü, “*Hümanizm ’in Çıkışı ve Yayılışı*”, **AÜDTCFD.**, C. 5, S. 2, Y. 1947, s. 199-222.

ALGAN, Bülent, **Ekonomik, Sosyal ve Kültürel Hakların Korunması**, B. 1, Seçkin Yay., Ankara 2007.

ASLANOVA, Kemale, “*Genetik Kişisel Veriler ve Hukuk*”, **Kişisel Sağlık Verileri “Genetik” Sempozyumu**, İstanbul 2018, s. 97.

ATALAY, Esra, “*Bilim Özgürlüğü*”, **İÜHFM.**, C. LXVIII, S.1-2, Y. 2010, s. 3 – 42.

AYBAY, Rona, **İnsan Hakları Hukuku**, B. 3, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yay., İstanbul 2017.

BASALLA, George **Teknolojinin Evrimi** (Çev. Cem SOYDEMİR), B. 14, Doğu Batı Yay., Ankara 2013.

BAYKA, Mustafa Hazım, “*Ütopya Ya Da Başka Bir Dünyanın Olabilirliği Üzerine*”, Tommaso CAMPANELLA- **Güneş Ülkesi** (Çev. Selahattin BAĞDATLI), B. 5, Say Yay., İstanbul 2018.

BEALS, Ralph Leon / HOIJER, Harry, “*Antropolojinin Konusu ve Alanı*” (Çev. Gürbüz ERGİNER), **AÜDTCFD.**, C. 35, S. 2, Y. 1991, s. 9-34.

BILLINGS, Paul R.- KOHN, Mel A. – CUEVAS, Margaret de,- BECKWITH, Jonathan– ALPER, Joseph S. - NATOWICZ, Marvin R., “*Discrimination As A Consequence Of Genetic Testing*”, **American Journal of Human Genetics**, S.50, Y. 1992, s. 476. 482

Birleşmiş Milletlerde İnsan Hakları Yorumları İnsan Hakları Komitesi ve Ekonomik, Sosyal ve Kültürel Haklar Komitesi, 1981-2006 (Der. Ve Çev. Lema UYAR), B.1, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yay., İstanbul 2006.

BORA, Aksu, “*Toplumsal Cinsiyete Dayalı Ayrımcılık*”, **Ayrımcılık: Çok Boyutlu Yaklaşımlar** (Der. Kenan ÇAYIR- Müge Ayan CEYHAN), B. 1, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yay., İstanbul 2012, s. 175-187.

BRAIDOTTI, Rosi, **İnsan Sonrası** (Çev. Öznur Karakaş), Kolektif Kitap Yay., 2014.

BULUT, Nihat, “*Bilim Özgürlüğü: İçeriği ve Sınırlandırılması Sorunu*”, **EBYÜHFD.**, C. IX, S. 1-2, Y. 2005, s. 23-39.

BULUT, Nihat, **Sanayi Devriminde Küreselleşmeye Sosyal Haklar**, B. 1, On İki Levha Yay., İstanbul 2009.

ÇANKAYA, Hürol, **Devlet ve Tabiat Biyoteknoloji Çağında İnsan Hakları**, B.1, Sav Yay., Ankara 2012.

ÇEÇEN, Anıl, **İnsan Hakları**, B. 4, Seçkin Yay., Ankara 2015, s. 49.

ÇELİK, Ezgi Ece, “*İnsan ve Sonrası*”, **Felsefi Düşün “Hümanizm”**, S. 9, Y. 2017, s. 31-45.

ÇÜÇEN, A. Kadir, **İnsan Hakları**, B. 3, Sentez Yay., Ankara 2018.

DAĞ, Ahmet, “*Hümanizmin Radikalleşmesi Olarak Transhümanizm*”, **Felsefi Düşün “Hümanizm”**, S. 9, Y. 2017, s. 46-68.

DEMİR, Aysel, “*Ölümsüzlük ve Yapay Zekâ Bağlamında Trans-Hümanizm*”, **Online Academic Journal Of Information Technology**, C. 9, S. 30, Y. 2018, s. 95-104.

DENİZ, Tuna, **Olay Yeri İncelemesinde Delilden Sanığa Gitmenin İnsan Haklarının Korunmasındaki Önemi**, (Danışman: Özge Yücel DERİCİLER), Maltepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İnsan Hakları Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2016.

DOĞAN, Abdullah, **Genler Nereye Koşuyor?**, B. 3, Babıali Kültür Yay., İstanbul 2002.

DOĞAN, Cahid “Genetik ve İnsan Hakları”, **Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti Lefke Avrupa Üniversitesi V. Sağlık Hakkı ve Sağlık Hukuku Sempozyumu** (Ed. Nilgün SARP- Cahid DOĞAN), Adalet Yay., Ankara 2014, s. 267- 324.

DOĞAN, İlyas- DEMİRDAL, M. Balkan, “*Tarihsel Süreç Işığında İngiltere’de İnsan Hakları Belgeleri*”, **İnsan Hakları Hukuku** (Ed. İlyas DOĞAN), B. 2, Astana Yay., Ankara 2015.

DOĞAN, İlyas, “*Alman Öğretisinde İnsan Onuru ve Güncel Gelişmelere Kısa Bir Giriş*”, **SÜHFD.**, C.13, S. 2, Y. 2005, s. 51-59.

DOĞRU, Osman- NALBANT, Atilla, **İnsan Hakları Avrupa Sözleşmesi Açıklama ve Önemli Kararlar**, C. 1, B. 1, Avrupa Konseyi, Ankara 2012.

DOĞRU, Osman- NALBANT, Atilla, **İnsan Hakları Avrupa Sözleşmesi Açıklama ve Önemli Kararlar**, C. 2, B. 1, Avrupa Konseyi, Ankara 2012.

DONNELLY, Jack, **Teoride ve Evrensel Uygulamada İnsan Hakları**, Yetkin Yay., Ankara 1995.

DOUDNA, Jennifer A. – STERNBERG, Samuel H., **Yaratılıştaki Çatlak** (Çev. Mehmet DOĞAN) Koç Üniversitesi Yay., İstanbul 2018.

DOUZINAS, Costas, **Hukuk Adalet ve İnsan Hakları** (Çev. Kasım AKBAŞ-Rabia SAĞLAM), B. 2, Notabene Yay., Ankara 2016.

DOUZINAS, Costas, **İnsan Hakları ve İmparatorluk Kozmopolitalizmin Siyasal Felsefesi** (Çev. Kasım AKBAŞ-Rabia SAĞLAM), B. 1, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yay., İstanbul 2017.

DOUZINAS, Costas, **İnsan Haklarının Sonu** (Çev. Kasım AKBAŞ-Umre Deniz TUNA), B. 1, Dipnot Yay., Ankara 2018.

ERGİN, Murat “*Modern Bir Teknik Olarak Öjeni ve 21.Yüzyıl Genetik Bilimleri*”, **Toplum ve Bilim**, S. 144, Y. 2018, s. 149.

ERTÜRK, Yakın, **Sınır Tanımayan Şiddet: Paradigma, Politika ve Pratikteki Yönleriyle Kadına Şiddet Olgusu**, B. 1, Metis Yay., İstanbul 2015.

FELK, Abdellatif, “*İnsan Hakları Kuşaklarına Dair Bir Okuma*”, **Evrensellik ve Tekillik Arasında İnsan Hakları** (Ed. ALİ SEDJARI) İmaj Yay., Ankara 2012, s. 12-30.

FISCHER, Ernst Peter, **Genler ve Genom** (Çev. Barış KONUKMAN) İnkılap Yay., İstanbul 2005.

FUKUYAMA, Francis, **İnsan Ötesi Geleceğimiz Biyoteknoloji Devriminin Sonuçları** (Çev. Çiğdem Aksoy FROMM), B. 1, ODTÜ Yay., Ankara 2013.

GEMALMAZ, Mehmet Semih, **Ulusalüstü İnsan Hakları Hukukun Genel Teorisine Giriş**, C. 2, B. 8, Legal Yay., İstanbul 2012.

GÖREN, ZAFER, “*Sanat ve bilim özgürlüğü*”, **İstanbul Ticaret Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi Yıl:19 Temmuz 2020 (Özel Ek) Prof. Dr. Sabri ORMAN Özel Sayısı** s. 449-457.

GÖZLER, Kemal, **Anayasa Hukukuna Giriş**, B. 18, Ekin Basım Yay., Bursa 2011.

GÖZLER, Kemal, **İnsan Hakları Hukuku**, B. 2, Ekin Basım Yay., Bursa 2018.

GÖZÜBÜYÜK, Şeref- GÖLCÜKLÜ, Feyyaz, **Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi ve Uygulaması Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi ve Yargılama Yöntemi**, B. 11, Turhan Kitabevi, Ankara 2016.

GÜLSOY, M. Tefik- KÖK, A. Nezih, “*Tıbbi Müdahale Yoluyla Delil Elde Etme*”, **EBYÜHFD.**, C. IX, S. 1-2, Y. 2005, s. 1-21.

HARRIS, David- O'BOYLE, Michael – WARBRICK, Colin, **Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi Hukuku** (Çev. Mehveş BİNGÖLLÜ KILCI, Ulaş KARAN), B. 1, Avrupa Konseyi, Ankara 2013.

HESİODOS, **Theogonia-İşler ve Günler** (Çev. Azra ERHAT- Sabahattin EYÜBOĞLU), B. 4, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., İstanbul 2018.

HUXLEY, Aldous, **Cesur Yeni Dünya** (Çev. Ümit TOSUN), İthaki Yay., İstanbul 2013.

JOLY, Yann- DALPÉ, Gratien-DUPRAS, Charles vd., “*Establishing the International Genetic Discrimination Observatory*”, **Nature Genetics**, C. 52, S. 5, Y. 2020.

KABOĞLU, İbrahim Ö., “*İnsan Haklarının Gelişmecî Yapısı ve Anayasa Yargısı*”, **Anayasa Yargısı Dergisi**, C. 9, Y. 1992, s. 121-136.

KABOĞLU, İbrahim Ö., **Özgürlükler Hukuku**, B. 6, İmge Kitabevi, İstanbul 2002.

KAKU, Michio, **İnsanlığın Geleceği** (Çev. Ayşe Cankız ÇEVİK), B. 1, ODTÜ Yay., Ankara 2019, s. 232.

KAPANİ, Münci, **Kamu Hürriyetleri**, B. 7, Yetkin Yay., Ankara 2013.

KARAKAYA, Ali, **Antik Yunan'dan Modern Zamanlara: Doğa, Bilim, Özgürlük**, B. 1, Notabene Yay., İstanbul 2009.

KAŞIKÇI, Osman, “*İnsan Genom Projesi'nin Etik Açısından Değerlendirilmesi*”, **Sağlık Hukuku Sempozyumu Erzincan 15- 16 Mayıs 2006** (Haz. Cem BAYGIN- Metin UÇAR- Yusuf BÜYÜKAY), Yetkin Yay., Ankara 2007, s. 147-174.

KAYA, Pir Ali – ULAŞ, Işın- YILMAZER, Ertuğrul, “*Uluslararası İnsan Hakları Hukukunda Çalışma Hakkı*”, s. 55-80, <https://dergipark.org.tr/tr/pub/iusskd/issue/33511/372393>, E.T. (01.12.2020).

KETENCİ, Taşkın- TOPUZ, Metin, “*Aristoteles ve Agustinus'un İnsan Anlayışları Üzerine*”, **KAYGI**, S. 20, Y. 2013.

KONUK, F. Zehra, “*Biyotetik ve Hukuk Yönünden Gen Bilimi*”, **Sağlık Hukuku Makaleleri II**, İstanbul Barosu Yay., İstanbul 2012.

KUÇURADI, Ioanna, **İnsan Hakları: Kavramları ve Sorunları**, B. 3, TFK Yay., Ankara 2016.

KURZWEIL, Ray, **İnsanlık 2.0: Tekillığe Doğru Biyolojisini Aşan İnsan** (Çev. Mine ŞENGEL), B. 4, Alfa Basım Yay., İstanbul 2019.

LOVITT, William, “*Heidegger ile Teknoloji Üzerine Bir Konuşma*”, **Heidegger: Teknoloji ve İnsanlığın Geleceği** (Der. ve Çev. Ahmet AYDOĞAN), Say Yay., İstanbul 2017, s. 78-110.

MACHIEAVELLI, Niccolo, **Prens** (Çev. Kemal ATAKAY), B. 6, Can Yay., İstanbul 2012.

METİN, Sevtap **Biyo-Tıp Etiği ve Hukuk**, İkinci Edisyon, Betim Kitaplığı, İstanbul 2019.

MOYN, Samuel, **Son Ütopya: Tarihte İnsan Hakları** (Çev. Firdevs EV), Koç Üniversitesi Yay., İstanbul 2017.

OSADA, Naoki, “*Genetic Diversity in Humans and Non-Human Primates and Its Evolutionary Consequences*”, **Genes & Genetic Systems**, C. 3, S. 90, Y. 2015, s. 133-145.

OULHAJ, Lahcen, “*Hümanizm ve Kültürel Rölativizm*”, **Evrensellik ve Tekillik Arasında İnsan Hakları** (Ed. Ali SEDJARİ- Çev. Ertuğrul Cenk GÜRCAN), İmaj Yay., Ankara 2012.

ÖNEL, Arzu, “*Biyoteknoloji ve Uygulama Alanları*”, **Genetik ve Biyoteknoloji** (Ed. Arzu ÖNEL), B. 2, Pegem Akademi Yay., Ankara 2020.

ÖRS, Yaman, “*Biyo-Tıp Etiği ve Felsefenin Sınırları*”, **Etik ve Meslek Etikleri** (Haz. Harun TEPE), B. 3, TFK Yay., Ankara 2015, s. 67-79.

ÖZBEK, Metin, **Dünden Bugüne İnsan**, İmge Kitabevi Yay., Y. 2017.

ÖZDAĞ, Cenk, “*Transhümanizm ve İnsan Olmayan İnsan: Hümanist Yüklerden Kurtulmuş Bir Transhümanist Etik Arayışı*”, **Felsefi Düşün “Hümanizm”**, Y. 2017, S. 9, s. 164-191.

ÖZENÇ, Ardeniz, “*Eski Bilim Yeni Bilime Karşı: Simyacılık ve Transhümanizm*”, **Transhümanizm ve Karşılaştırmalı İzdüşümü** (Ed. Timuçin Buğra EDMAN), B. 1, Kastaş Yay., İstanbul 2019, s. 65- 99.

ÖZGÜÇ, Prof. Dr. Meral- YÜZBAŞIOĞLU, Uz. Bio. Ayşe, “*Biyobankalar ve Etik*”, **İKU**, Y. 2009. S. 22i.

ÖZYURT M.S.-DAYIOĞLU H.-SOLAK C.N., “*Gen Teknolojileri ve İnsan Hayatına Etkileri*”, **DÜFBED.**, Y.2005, S. 8, s. 127-136.

PARENS, Erik- ASCH, Adrienne, “*Disability Rights Critique Of Prenatal Genetic Testing: Reflections And Recommendations*”, **Mental Retardation And Developmental Disabilities Research Reviews**, S. 9, Y. 2003, s. 40.

RIDLEY, Matt, **Genom: Bir Türün Yirmi Üç Bölümlük Otobiyografisi** (Çev. Mehmet DOĞAN, Nivart TAŞÇI), B. 9, Boğaziçi Üniversitesi Yay., İstanbul 2019, s. 342.

SANCAR, Mithat, “*Hukukun Oluşturulmasında İnsan Haklarının Rolü ya da İnsan Hakları ile Pozitif Hukuk Arasındaki İlişki*”, **Elli Yıllık Deneyimlerin Işığında İnsan Hakları** (Haz. Ioanna KUÇURADİ- Bülent PEKER), TFK Yay., Ankara 2004, s. 305-328.

SARAMAGO, José, **Ölüm Bir Varmış Bir Yokmuş** (Çev. Mehmet Necati Kutlu), Kırımızı Kedi Yay., B. 18, İstanbul 2019.

SEDEEQ, Sara, “*Tarih, Mitler ve Antik Transhümanizm*”, **Transhümanizm ve Karşılaştırmalı İzdüşümü** (Ed. Timuçin Buğra EDMAN), B. 1, Kastaş Yay., İstanbul 2019, s. 26- 38.

SEVER, Dilşad Çiğdem, “Sağlık hakkının tanımlanması ve mahkemelerce kullanılması”, **Sağlık ve Tıp Hukukunda Sorumluluk ve İnsan Hakları**, B. 1, Seçkin Yay., Ankara 2018, s. 73-102.

SKWARECKI, Beth, **Genetik 101**(Çev. Samet ÖKSÜZ), B. 2, Say Yay., İstanbul 2019.

SO, Y. H., “Negativistic Conception of Human Rights” (Ed. Ioanna KUÇURADİ) **The Idea And Documents Of Human Rights, Philiosohphical Society Of Turkey**, Ankara, s. 37-43.

TAHMAZOĞLU ÜZELTÜRK, Sultan, **Anayasa Hukuku Açısından Sağlık Hakkı (Ulusal ve Uluslararası Boyutuyla)**, B. 1, Legal Yay., İstanbul 2012.

TALBOTT, William J., “İnsan Hakları, İnsan Haysiyeti ve Varsayımsal Rıza”,**İnsan Hakları, İnsan Haysiyeti ve Kozmopolit İdealler**(Çev. Akın Emre PİLGİR- Der. Matthias LUTZ- BACHMAN- Amos NASCIMENTO),B. 1, Koç Üniversitesi Yay., İstanbul 2016.

TARHANLI, Turgut, “Uluslararası Hukuk, İnsan Hakları ve Türkiye”, **Elli Yıllık Deneyimlerin Işığında İnsan Hakları** (Haz. Ioanna KUÇURADİ- Bülent PEKER), TFK Yay., Ankara 2004, s. 284-304.

TEPE, Harun, **İnsan Hakları Felsefesi**, B. 1, Bilgesu Yay., Ankara 2018.

TURHAN, Aydın,” *İnsan Hakkı Kuşakları Arasındaki Tamamlayıcılık İlişkisi*”, **İnönü Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi**, C. 4, S. 2, Malatya 2013, s. 357-378.

TÜRK HEMATOLOJİ DERNEĞİ, **Genetik Terimler Sözlüğü**, İstanbul 2013, s. 12-13.

UYGUN, Oktay, **Devlet Teorisi**, B. 4, On İki Levha Yay., İstanbul 2017.

ÜYE, Saim, “Genetik Testler ve Etik Sorunlar Üzerine”, **HFSA** (Haz. Hayrettin ÖKÇESİZ), S. 17, Y. 2007, İstanbul Barosu Yay., s. 120-127.

YÜCE, Zeynep, “Biyoteknoloji ve Uygulama Alanları”, **Genetik ve Biyoteknoloji** (Ed.

Arzu ÖNEL), B. 2, Pegem Akademi Yay., Ankara 2020

ZENGİN, Mehmet Ali, **Biyoloji Uygulamaları ve Tıbbi Müdahaleler Karşısında İnsan Haklarının Korunması**, Adalet Yay., Ankara 2012.

İnternet Kaynakları

<https://www.eschr-net.org/resources/limburg-principles-implementation-international-covenant-economic-social-and-cultural>, E.T. (09.04.2018.).

<https://www.govinfo.gov/content/pkg/BILLS-110hr493enr/pdf/BILLS110hr493enr.pdf>, E.T. (14.11.2020).

<https://www.govinfo.gov/content/pkg/PLAW-104publ191/pdf/PLAW-104publ191.pdf>, E.T. (14.11.2020).

<https://www.rg.mpg.de/research-project/legal-humanism>, E.T. (26.09.2020).

https://www.europewatchdog.info/en/international-treaties/treaties_and_monitoring/biomedicine-bioethics/, E.T. : (13.12.2020).

<https://www.hurriyet.com.tr/dunya/uc-klon-insan-var-ve-dogu-avrupada-yasiyorlar-11129130>, E.T. (06.12.2020).

<https://www.insidewarren.com/cathys-person-of-the-week-has-his-eyes-on-the-sky-and-everything-else/>, E.T. (04.12.2020).

<https://www.unesco.org.tr/Home/Page/459?slug=%C4%B0nsan-Genomu-ve-%C4%B0nsan-Haklar%C4%B1-Evrensel-Bildirgesi>, E.T. (12.12.2020).

<https://en.unesco.org/themes/ethics-science-and-technology/human-genome-and-human-rights#:~:text=Instagram,Universal%20Declaration%20on%20the%20Human%20Genome%20and%20Human%20Rights,General%20Assembly%20endorsed%20the%20Declaration>. E.T. (11.12.2020).

https://digitallibrary.un.org/record/541409/files/A_C.6_59_L.27_Add.1-EN.pdf, E.T. (14.12.2020).

<https://www.mevzuat.gov.tr/mevzuat?MevzuatNo=8202&MevzuatTur=7&MevzuatTertip=5>, E.T. (17.12.2020).

<https://news.un.org/en/story/2005/02/129422-un-committee-approves-international-declaration-against-human-cloning#.WMhK8jvhDIU>, E.T. (14.12.2020).

<https://www.unesco.org.tr/Home/Page/460?slug=Biyoetik-ve-%C4%B0nsan-Haklar%C4%B1-Evrensel-Bildirgesi>, E.T. (06.12.2020).

<https://www.sinemalar.com/film/2040/Gattaca#:~:text=Gattaca%20Film%20Konusu,bilimsel%20olarak%20kusursuz%20insanlar%20yarat%C4%B1lmaktad%C4%B1r.&text=Onlardan%20biri%20olan%20astronot%20aday%C4%B1,iyi%20bir%20pozisyonda%20i%C5%9Fe%20girer.>, E.T. (04.12.2020).

<https://www.govinfo.gov/content/pkg/PLAW-104publ191/pdf/PLAW-104publ191.pdf>, E.T. (14.11.2020).

<https://www.genome.gov/human-genome-project/Timeline-of-Events>, E. T. (11.12.2020).

<https://www.govinfo.gov/content/pkg/BILLS-110hr493enr/pdf/BILLS110hr493enr.pdf>, E.T. (14.11.2020).

https://www.genome.gov/Pages/PolicyEthics/GeneticDiscrimination/CRS_GINA_and_ACA.pdf, E.T. (17.12.2020).

<https://www.yerelbt.com/bilgi-teknolojisi-nedir/>, E.T. (07.12.2020).

<https://www.bbc.com/turkce/haberler-dunya-54447208>, E.T. (05.12.2020).

<https://www.bbc.com/turkce/haberler-dunya-46945694>, E.T. (06.12.2020).

<https://tr.euronews.com/2019/12/30/cin-de-bebek-genleriyle-oyunayan-biyofizikci-he-jjankui-3-yil-hapis-cezasina-carptirildi>, E.T. (06.12.2020).

<https://rosulaa.blogspot.com/2021/01/soylar-efsanesi-aysegul-kucukali-i.html>, E.T. (04.01.2021).

<https://www.imdb.com/title/tt2261227/>, E.T. (18.10.2020).

http://www.who.int/ethics/en/WHA51_10.pdf, E.T. (29.11.2020).

<https://gdo.global/>, E.T. (02.12.2020).

<https://www.netflix.com/tr/title/80208910>, E.T. (04.12.2020).

<https://www.youtube.com/watch?v=th0vnOmFltc>, E.T. (06.12.2020).

<https://www.unesco.org.tr/Pages/99/2>, (11.12.2020).

<https://www.genome.gov/human-genome-project>, E.T. (11.12.2020).

<https://www.tbmm.gov.tr/kanunlar/k5013.html>, E.T. (15.12.2020).

<http://www.ihop.org.tr/wp-content/uploads/2007/12/ESKHKG14.doc>, E.T. (25.12.2020).

<https://www.ohchr.org/EN/ProfessionalInterest/Pages/ScientificAndTechnologicalProgress.aspx>, E.T. (15.12.2021).

<https://istanbul.mazlumder.org/tr/main/yayinlar/sozlesmeler/18/bilimsel-ve-teknolojik-ilerlemelerin-barisin-/433>, E.T. (15.12.2021).

<https://www.tbmm.gov.tr/komisyon/kefe/docs/cedaw.pdf>, E.T. (15.01.2021).

<https://wannart.com/icerik/20121-atesi-calan-titan-prometheus>, E.T. (20. 01. 2021).

ÖZET

Geçtiğimiz yüzyılın sonlarından itibaren gen teknolojileri alanında hızla yaşanan gelişmeler sonucunda, bir tür olarak insan kavramı değişmeye başlamıştır. Genetik anlamda daha güçlü bir insanı arzulayan transhümanizmin amaçlarıyla aynı doğrultuda gelişen gen teknolojileri, insan genom projesinin tamamlanmasıyla yeni bir boyut kazanmıştır. Bu teknolojiler birçok alanda tehlikelere gebe dir. İnsan hakları alanındaysa sağlık hakkı, ayrımcılık yasağı ve genetik verilerin korunması hakkı başta olmak üzere birçok hakka yönelik tehdit oluşturmaktadır. Yaşanan bu gelişmelerin, insan onuruna ve insan haklarına yönelik yarattığı tehditler karşısında uluslararası mekanizmalar da harekete geçmiş ve bunun sonucunda birçok hukuki metin ortaya çıkmıştır. Gen teknolojileri karşısında insan hakları ve insan onurunun korunması için yapılan uluslararası düzenlemeler, devletlere genellikle bu teknolojiler karşısında insan haklarını korumak için iç hukuklarında düzenleme yapmalarını tavsiye eder.

Bu çalışmada değişen insan kavramı ve yeni insanı arzulayan akımlar açıklanmış; transhümanist idealleri gerçekleştirmeye yaklaşan gen teknolojilerinin, insan onuru ve insan haklarının ne şekilde etkilediği belirtilmiştir. Son olarak insan haklarının gen teknolojileri karşısında korunması amacıyla yapılan uluslararası ve ulusal düzenlemeler değerlendirilmiştir.

Anahtar kelimeler: insan hakları, insan onuru, insan genom projesi, gen teknolojileri, transhümanizm.

ABSTRACT

The concept of human as a species has changed as a result of the rapid developments in the field of gene technologies since the end of the last century. Developing in the same direction in line with the goals of transhumanism that desires a genetically stronger human being, gene technologies have acquired a new dimension with the completion of the human genome project. These technologies are pose threats in numerous fields. In regard to human rights, they constitute a threat against many rights especially right to health, prohibition of discrimination and right to protection of genetic data. Against the threats created by these developments to human dignity and human rights, international mechanisms have also taken action and consequently various legal texts have emerged. International regulations for the protection of human rights and human dignity against gene technologies generally recommend that states make regulations in their domestic law in order to protect the human rights against these technologies.

In this study, the changing concept of human and trends that desire a new human have been explained. It has been expressed that how gene technologies being on the brink of achieving transhumanist ideals affect human dignity and human rights. Finally, international and national regulations for the protection of human rights against gene technologies have been evaluated.

Keywords: human rights, human dignity, human genome project, gene technologies, transhumanism